T.C.
Maliye Bakanlığı
Strateji Geliştirme Başkanlığı
Yayın No:2012/418

MALİ SOSYOLOJİ ÜZERİNE DENEMELER

Editör
Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ

Ankara, 2012

T.C.

MALİYE BAKANLIĞI

Strateji Geliştirme Başkanlığı

MALİ SOSYOLOJİ ÜZERİNE DENEMELER

Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ

Editör

Ankara, 2012

T.C.
Maliye Bakanlığı
Strateji Geliştirme Başkanlığı
Yayın No:2012/418

www.sgb.gov.tr
e-mail: sgbyayin@sgb.gov.tr

Her hakkı Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı'na aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ISBN: 978-975-8195-58-9

1000 Adet
Ankara, 2012

Tasarım: İvme
Tel: 0312 230 67 01

Baskı: Hermes Matbaacılık

ÖNSÖZ

Öneminin gittikçe daha fazla anlaşılmasıyla birlikte günümüzde mali sosyolojiye olan ilginin arttığı görülmektedir. Maliye biliminin ihtisaslaşmış bir bilim dalı olması, sosyolojinin ise ihtisaslaşmaya ihtiyaç duyması mali sosyolojinin bir alt disiplin olarak ortaya çıkmasının ve önem kazanmasının başlıca nedeni olarak değerlendirilebilir.

Daha ziyade devlet odaklı ve soyut bir yaklaşımla mali olayları iktisadi bakımdan analiz eden maliye biliminin, mali konuları toplumsal bütün içindeki yeri, diğer sosyal olaylarla ilişkileri ve etkileri itibarıyla tüm yönleriyle açıklamaktan uzak olması, bütüncül ve dinamik, yani sosyolojik bir bakış açısının önem kazanmasına yol açmıştır. Toplumu dinamik bir bütün olarak ele alan sosyolojinin ise belli sosyal olayların kendi aralarında ve bütünle ilişki ve etkileşimlerini açıklayabilmesi ihtisaslaşmasını zorunlu hale getirmiştir.

Sosyal bilimler alanındaki çalışmaların ağırlıklı olarak tercümeye dayalı olduğu bizim gibi ülkelerde mali konuların aynı zamanda sosyolojik bakış açısıyla da ele alınması daha büyük önem arz etmektedir. Çünkü batının öncelikle kendi sorunlarına çözüm bulmak için geliştirdiği iktisat teorileri ve mali çözümler, her ne kadar evrensel yönü olan prensipleri de içerse, tarihleri, kültürleri, yapıları ve sorunları farklı olan ülkelere tercüme yoluyla aktarılmakta ve mali politikalara yön vermektedir. Oysa hiçbir teorik model ve çözüm önerisi, her ülke için aynı derecede anlamlı ve geçerli değildir. Dolayısıyla toplumu geçmişten geleceğe tanımadan uygulanmak istenen tercüme politikaların tutarlılığı ve uygulanabilirliği sorunludur. Mali sosyoloji bizim gibi ülkelerde işte bu sorunun aşılmasına katkı sağlayacak bir disiplin olarak değerlidir.

Bu eser bu anlayış ve hassasiyetle hareket eden Celal Bayar Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü öğretim üyelerinin ve elemanlarının bir ürünüdür. Kendilerine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Amacımız, ülkemizde hak ettiği ilgiyi tam olarak görmediğini düşündüğümüz mali sosyolojiye dikkatleri çekmek ve deneme niteliğinde entelektüel bir katkı sağlamaktır. Eserin konuyla ilgilenenlere faydalı olması en büyük dileğimizdir.

Şubat, 2012

Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ
Celal Bayar Üniversitesi, İİBF
Maliye Bölümü Başkanı, Manisa

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ iii

Mali Olaylara Sosyolojik Yaklaşımın Önemi 1
A.Kemal ÇELEBİ

Sosyo-Psikolojik Yönleri ile Vergi Kaçakçılığı 15
Birol Naci MUTER – Pelin MASTAR ÖZCAN

Mali Sosyalleşme ve Kültür İlişkisi 33
Süreyya SAKINÇ – Serkan CURA

Âşar Vergisi Uygulamasının Sosyo-Ekonomik Sonuçları 61
Ramazan GÖKBUNAR – Sibel AYBARÇ BURSALIOĞLU

Türkiye'de Mali Sistemin Toplumsal Tabakalaşma Üzerindeki Etkileri (1923-1950) 97
Mustafa MİYNAT – Hamza KAHRİMAN

Türkiye'de Varlık Vergisi Uygulamasının Sosyo-Politik ve Ekonomik Sonuçları 133
Birol KOVANCILAR – Gül KAYALIDERE

Batı'da Bütçe Hakkının Gelişiminin Toplumsal Yapının Değişimi Üzerindeki Etkileri 159
Tülin CANBAY – Güneş ÇETİN GERGER

Batı Avrupa ve Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Ayaklanmalarda Vergilemenin Etkisi 195
Ali Rıza GÖKBUNAR – Alparslan UĞUR

İbn Haldun'da ve Mukaddime'de Genel Çizgileriyle İktisadi-Mali Davranış, Olay ve Yapıların Yeri 215
Ahmet UTKUSEVEN – Nesrin CANDAN

Editörün Kısa Özgeçmişi 239

MALİ OLAYLARA SOSYOLOJİK YAKLAŞIMIN ÖNEMİ

A. Kemal ÇELEBİ*

Giriş

Sosyal bilimler alanındaki bilim dallarının metodolojik sorunlarının başında, ele aldıkları sosyal olayları büyük ölçüde zamandan, mekândan ve özellikle toplumsal bütünden kopuk olarak ve sadece bir yönünü ön plana çıkararak ele almaları gelmektedir. Sosyal bir olay olan mali olayların kamu maliyesi biliminde de bütüncül bir yaklaşımla değil sadece iktisadi bakımdan analiz edilmesi, diğer sosyal olay, yapı ve kurumlardan nasıl etkilendiğinin ve onları nasıl etkilediğinin bilinmesi konusunda ciddi eksikliklere neden olmaktadır. Bu eksiklikleri gidermenin başlıca yolu mali olayları aynı zamanda sosyolojik bir yaklaşım içinde ele almak ve incelemektir.

Mali olayları sosyolojik olarak analiz eden mali sosyolojinin gerek maliyeciler ve gerekse sosyologlar tarafından ihmal edildiği ve hak ettiği ilgiyi görmediği söylenebilir. Günümüzde mali sosyoloji alanında yapılmış olan çalışmaların sayısında bir artış gözlense de, yeterli olmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, mali sosyolojinin önemini, kapsamını ve gelişimini açıklayarak, mali sosyolojiye karşı entelektüel ilginin artmasına katkı sağlamaktır.

1. Mali Olayların Sosyal Mahiyeti

Tek başına yaşayan insan örneğinde, ki ütopik ve uç bir durumdur, kaynakların kıtlığı ve hamlığına bağlı olarak sosyal bir karaktere haiz olmayan bireysel mahiyette iktisadi olay ortaya çıkar, ancak mali olay ortaya çıkmaz.

Vergiler ve kamu harcamaları gibi mali olaylar, teorik bakımdan bir gereklilik olduğu açıkça görülen ve tarihsel bakımdan da bir gerçeklik olan toplum halinde yaşamanın dolaylı bir sonucudur. Dolaylı bir sonucudur, çünkü toplumsal yaşam hemen ve doğrudan mali olayları doğurmaz. Mali olaylar, toplumsal yaşamın kaçınılmaz ve vazgeçilmez siyasi bir örgütlenme biçimi olan devletle birlikte ortaya çıkar. Aslında mali olaylar, devlet denilen örgütsel yapının varlık nedenidir aynı zamanda.

* Prof.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

Bir anlamda devletle birlikte var olan ve onu var eden mali olaylar, toplumdaki en üst siyasi örgütlenme olan devletin yapısı ve işlevlerine bağlı olarak öncelikle siyasi bir yönü olan sosyal olaylardır.

Mali olaylar, toplumda mevcut olan kaynakların bir kısmına el koyma ve kullanma biçiminde tezahür eden olaylardır. Bu özelliği nedeniyle, mali olaylar, iktisadi yönü ön planda olan sosyal olaylardır.

Toplumsal yaşamın düzen içinde devamı, kaynağı ne olursa olsun (günümüzde halk, millet) kurallara (hukuk) dayalı siyasi bir yönetim ile mümkün olabileceğinden, sosyal bir olay olan mali olayların hukuki yönü de bulunmaktadır.

Mali olaylar, tek tek bireylerin psikolojileri üzerinde olumlu veya olumsuz etkilere yol açarak kitlesel tepki ve eylemlere neden olmak suretiyle sosyo-psikolojik yönü de olan sosyal olaylardır aynı zamanda.

Görüldüğü gibi mali olaylar, özellikle siyasetle büyük ölçüde örtüşen ve kesişen, başta iktisadi olmak üzere hukuki ve sosyo-psikolojik yönleri olan ve kültür, toplumsal tabakalaşma, din, aile, eğitim ve benzeri sosyal kurum ve oluşumlardan etkilenen ve onları etkileyen, değişen ve değiştiren salt sosyal olaylardır.

2. Mali Olayların İktisadi Analizi: Kamu Maliyesi ve Kamu Tercihi Yaklaşımları

Mali olaylara ilişkin analitik ilginin temel amacı mali olayların gerçeğini anlamaya ve açıklamaya çalışmak, mali olayların gidişatına ilişkin öngörülerde ve çözüm önerilerinde bulunmaktır. Mali olaylarla, diğer bir ifadeyle devletle ilgili iktisat teorileri geleneksel olarak kamu maliyesi ve kamu tercihi başlıkları altında iki kampa ayrılabilir (Bknz: Buchanan ve Musgrave, 1999).

İktisat Avrupa Kıtasında ayrı bir eğitim ve araştırma alanı olarak ortaya çıkmaya başladığında, sosyolojik bakış açısının ihmal edildiği görülür. Bilinen bir konuyu burada tekrarlamak gerekirse, kamu görevlilerinin eğitiminden memnun olmayan Prusya Kralı Frederick William'ın 1723'de Halle ve Frankfurt Üniversitelerinde iki kameral bilimler kürsüsü kurmasıyla, Avrupa Kıtasında iktisat kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Kameral bilimler özünde kamu maliyesi anlamındadır. Bundan dolayı Avrupa Kıtasında iktisat bilimi ayrı bir disiplin olarak kamu maliyesiyle birlikte başlar. Çünkü iktisadi düşüncenin ve eğitimin amacı, devletlerin zenginlik ve mutluluğunu sağlamak ve böylece devletin çatısı

altında yaşayanların destekleyecekleri kurumları geliştirmektir. Bu, İngiltere'de ilk politik iktisat kürsüsünün Oxford'ta kurulmasından öncedir. Oxford'ta A. Smith tarafından milletlerin zenginliğinin nedenleri farklı bir şekilde ortaya konmuştur. Açıklamalarını emeğin işbölümüne dayandıran Smith'e göre devlet toplumsal düzeni sağlar. Dolayısıyla devleti iktisadi faaliyetin aktif bir katılımcısı olarak görmez. Devletle ilgili bu iki iktisat görüşü, Kıta Avrupası ve Anglo Sakson kamu maliyesi yaklaşımları olarak hüküm sürmektedir (Backhaus, 2002:55-56).

Mali olayların sosyal mahiyetine ilişkin açıklamalarımızda belirtildiği üzere, mali olayların devletle birlikte ortaya çıkan sosyal olaylar olması nedeniyle, mali olayların analizinde birinci ve en genel yaklaşım tarzı, devletten hareketle iktisadi bir analiz yapılmasıdır.

Kamu maliyesi yaklaşımının birinci özelliği, devletin amaç odaklı bir organizasyon olarak ele alınmasıdır. Diğer bir ifadeyle mali olaylar, devletin amaçları bağlamında incelenmektedir (Wagner, 2007:3). Devlet, her şeyi bilen bir sosyal planlamacı olarak tanımlanır (Martin, 2009:88). Dolayısıyla organik devlet varsayımına dayanır ve bu yüzden normatiftir. Piyasa merkezli iktisadi hayattaki mikro ve makro sorunlar çerçevesinde devletin rolünün ne olması gerektiği araştırılmaktadır. Esas olarak bu yaklaşım tarzını benimsemiş olan kamu maliyesi biliminde, devletin izlemesi gereken amaçlara göre mali olayları analiz etme konusunda farklı bakış açıları vardır (Bknz: Çelebi, 2003:19-23).

Klasik iktisadi analize dayalı maliye teorisinde, devleti var eden asli amaçların (savunma, adalet gibi tam kamusal mallar) yerine getirilmesi için ihtiyaç duyulan finansman konusu normatif açıdan incelenmiş ve kamu harcamaları analizine yer verilmemiştir. Geleneksel kamusal finansman teorisi, "erdemli bir despot" olarak kabul edilen hükümet kavramına dayanır. Toplumsal iktisadi faaliyetin merkezine piyasayı koyan klasik iktisadi analiz, mümkün olduğunca küçük ve piyasa üzerindeki etkisi tarafsız bir devlet anlayışı çerçevesinde mali olayların sınırlarını tanımlama çabası içinde olmuştur. Geleneksel maliye teorisinde devlet eksojen bir değişken olarak kabul edilerek, mali olaylar iktisadi alan içinde incelenmiştir.

Neo-klasik iktisadi analize dayalı maliye teorisinde mali olaylar, devletin piyasa başarısızlığını telafi etmesine dayalı amaçlar kapsamında ele alınmıştır. Mikro analizin araçlarıyla ve fiili ve mümkün piyasa koşullarının bilgisiyle donatılmış olarak, devlet mali olarak (vergiler veya yardımlarla) ve regülasyonla piyasa başarısızlığını önlemek için müdahalede bulunur.

Geleneksel maliye teorisinden farkı, piyasanın sosyal refahı sağlamada bazı durumlarda başarısız olacağını kabul etmesi ve buradan hareketle devletin sınırlarının biraz daha genişletilmesidir. Neo-klasik maliye teorisinde de devlet eksojen bir değişken olarak kabul edilmiştir.

Mali olaylar Keynesyen iktisadi analize dayalı maliye teorisinde ise istikrar, büyüme ve sosyal adalet gibi makro hedeflere ulaşmak için devlete yüklenen normatif roller bağlamında incelenmiştir. Devlet endojen bir değişken olarak iktisadi analize dâhil edilmiş olsa da, Keynesyen maliye teorisinde de mali olaylar devlete verilen normatif roller kapsamında ele alınmaktadır.

Kamu maliyesi yaklaşımının ikinci özelliği, maliye bilim insanlarının çoğunun toplum içinde derin bir homojenlik ve harmoni olduğu varsayımı altında açıklamalarını geliştirmeleridir. Mali süreç, düz bir yüzeyde gerçekleşiyormuş gibi modellenmiş, bu da refah ve denge hakkındaki önermelerin kolay ve hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. İnsanlar, özel mal ve kamu malından oluşan bir dünyada fayda fonksiyonlarına göre tercih ve davranışta bulunan iktisadi aktörler olarak karakterize edilmişlerdir (Wagner, 2006:517).

Kamu maliyesi yaklaşımının üçüncü özelliği, kavramları ve konuları nispeten soyut olarak ele alması, mali ilkeleri, yöntemleri ve teknikleri genel olarak açıklamasıdır. Mali olaylar, daha ziyade içinde gerçekleştiği zaman ve mekândan bağımsız olarak incelenir. Gelir vergisinin gelir dağılımı eşitsizliğini azaltma amacıyla bir sosyal adalet aracı olarak kullanılması konusu, kamu maliyesinin soyut yaklaşım tarzı için bir örnek olarak verilebilir. Kamu maliyesi, sorunun daha ziyade teknik mali yöntemlerle ilgili yönünü aydınlatmak ve bir dereceye kadar da olası iktisadi sonuçlarını incelemekte yetinebilmektedir (Kurtkan, 1968:9).

Görüldüğü gibi maliye teorisinde, mali olaylar devlete yüklenen normatif amaçlar kapsamında soyut olarak ve homojen bir toplum varsayımı altında sadece iktisadi yönüyle analiz edilmekte, toplumsal yapı içinde mali olayları kuşatan çevresel koşullar ve faktörler ile tarihsel boyut ihmal edilmektedir.

"Politikanın neo-klasik teorisi" olarak da isimlendirilen kamu tercihi yaklaşımı ise neo-klasik ve Keynesyen iktisada yöneltilen felsefi ve metodolojik tartışma dolu eleştiriler ile temellendirilmiştir. Kamu maliyesi yaklaşımından farklı olarak, devleti amaç odaklı bir organizasyon olarak değil, tersine, kendi çıkarlarını gözeten aktörlerden (seçmen, politikacı,

bürokrat, baskı grupları) oluşan bir organizasyon olarak kabul eder. İktisadın siyasal bilim alanına uygulanması olarak tanımlanan kamu tercihi teorisi, anayasa, oylama kuralları, seçmen, siyasi partiler, bürokrasi, partiler arası rekabet, baskı grupları gibi konuları ele alarak, siyasal yapı ve süreç içindeki çıkarcı ve rasyonel aktörlerin aralarındaki siyasal mübadelenin kaynakların kamu ve özel kesim arasındaki dağılımını nasıl etkilediğini analiz eder (Çelebi, 2003:97-98).

Kamu tercihi yaklaşımı bazılarına göre, mali sosyoloji alanında bir hesaba göre hemen hemen beş buçuk yüzyıl (İbni Haldun'a göre), diğer bir hesaba göre (Schumpeter'e göre) yarım yüzyıldan fazla bir gecikme ile ortaya çıkan bir yaklaşım olarak kabul edilse de (Andıç ve Andıç, 1998:53) tam olarak sosyolojik bir analiz olarak değerlendirmek doğru değildir. Politikanın ve iktisadın kesiştiği ve örtüştüğü alanın disiplinler arası ve pozitif bir yaklaşımla ele alınması kamu tercihi teorisini mali sosyolojiye yaklaştırırken politik alanın sadece iktisadi analiz araçları kullanılarak incelenmesi uzaklaştırmaktadır.

3. Mali Olayların Sosyolojik Analizi: Mali Sosyoloji

Mali sosyoloji, devletin mikro veya makro iktisadi analizlerle veya finansal kurumsal tanımlamayla kavranamayacak olan mali faaliyetleri ile ilgili geniş bir alanla ilgilenmektedir (Backhaus, 2004:143). Mali sosyoloji, vergiler ve kamu harcamaları konusundaki diğer yaklaşımlardan, söz konusu mali olayların politik, ekonomik, kültürel, kurumsal ve tarihi faktörlerin geniş bir dizesini nasıl etkilediği ve onlardan nasıl etkilendiğini göz önüne aldığı için farklıdır. Örneğin, ana akım kamu maliyesi iktisatçıları devleti neo-klasik etkinlik ölçütü ve makroekonomik politika programları ile tutarlı mali politikalarla piyasa başarısızlıklarına ve dengesizliklerine cevap veren rasyonel bir aktör olarak varsayarlar. Üstelik kamu maliyesi iktisatçıları öncelikle maliye politikasının gelir akımlarına, gelir dağılımlarına ve iktisadi performansa nasıl etki edeceği ile ilgilenirler (Helm, 1983:27; Terence, 1985:366). Mali sosyoloji ise bu sorunlarla ilgilenmekle birlikte, aynı zamanda iktisatçılar tarafından tartışılanlar kadar önemli iktisat dışı nedenler ve sonuçların da olduğunu kabul eder. Diğer bir ifadeyle mali sosyoloji, maliye politikalarını ve onların etkilerini biçimlendirecek şekilde devleti ve toplumu birbirine bağlayan karmaşık sosyal etkileşimlere ve kurumsal ve tarihi bağlamlara tam olarak odaklanmak suretiyle diğer yaklaşımlardan kesinlikle farklılaşır (Campbell, 1993:164).

Her ne kadar mali sosyoloji vergilerin ve harcamaların nasıl belirlendiğini ve toplumu nasıl etkilediğini araştırsa da (Padgett, 1981:76), daha çok vergiler üzerine yoğunlaşır. Schumpeter devlet tarafından vergi alınmasının, iktisadi organizasyon, sosyal yapı, beşeri ruh, kültür ve milletlerin kaderi üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu fark etti. Bu nedenle, vergileme ve kamu finansmanının arkasındaki sosyal süreçlerle ilgili çalışmaların, yani mali sosyolojinin, topluma ve özellikle toplumun politik yaşamına ilişkin bir araştırma için en iyi başlama noktalarından biri olduğunu dile getirdi (Block, 1981:3; Swedberg, 1991:48). Klasik sosyal bilimciler Avrupa'daki modern devletin oluşumunu rasyonel-yasal bürokrasiye (Weber), kapitalizme (Marx) veya emeğin işbölümüne bağlı karmaşık ilişkilere (Durkheim) dayandırırken Goldscheid ve Schumpeter vergilemede meydana gelen büyük tarihsel değişime dayandırmışlardır (Leroy, 2008:2).

Siyaset sosyologları ise harcamaların belirleyicilerine vergilerden daha çok ilgi gösterirler. Vergi politikasının ihmal edilmesi, vergiler devletin yaşam kaynağı olduğu ve vergilerin ve harcamaların belirleyicileri esasen aynı olmadığı için, önemli bir açığı temsil eder. Bu yüzden, vergi politikasının belirleyicilerini incelemek devlet ve politika yapımı hakkında yeni bakış açıları kazandırabilir. Harcama politikalarının sosyolojik olgular üzerindeki etkilerini kabul eden bilim adamları, vergi politikalarının da önemli etkilerinin olduğunu kabul etmekle işe başlarlar (Campbell, 1993:164). Vergileme, toplumsal tabakalaşmaya (Bknz: Mann, 1943:225-235), iktisadi davranışa (Bknz: Aaron ve Pechman, 1981), kurumsal yeniden yapılanmaya (Bknz: Shoven ve Waldfogel, 1990) ve diğer birçok sosyal olguya etki edebilir. Ayrıca, vergilemenin aile yapısı, evlilik ve boşanma oranları, verimlilik ve göç üzerindeki etkileri, üzerinde çalışma yapılabilecek hazır alanlardır. Daha önemlisi mali sosyoloji, devlet ekonomisine etki eden koşullar, demokrasilerin sürdürülebilirliği, devlet oluşumu, isyanlar ve toplumsal hareketler üzerine tartışmaları kapsayan siyaset sosyolojisindeki konuların açıklanmasına da büyük ölçüde katkı sağlayabilir. Üstelik mali sosyoloji, kamu tercihi teorisi, neo-marksist teori, işlem maliyeti teorisi gibi rakip analitik çerçeveler için mükemmel bir araçtır. Vergilemenin ve devletin mali uygulamalarının etkileri aynı zamanda iktisat sosyolojisine, örgüt sosyolojisine ve sosyoloji disiplininin diğer alt dallarına da katkı sağlar (Campbell, 1993:180-181). Özellikle, modern politik ekonominin merkezinde yer alan ve orijinleri ve gelişimi esasen devlete ve kamu maliyesi düzenlemelerinin mahiyetine bağlı olan endüstriyel ilişkiler, beceri

formasyonu ve kurumsal yönetişim (Schrank, 2009:59) , mali sosyolojinin günümüzdeki diğer analitik ilgi alanlarını oluşturmaktadır.

Özetle, mali olayların analizinde iktisadi, sosyolojik, politik ve hukuki yaklaşımların etkin bir sentezini sağlayan mali sosyoloji, her ne kadar kısa bir süre öncesine kadar bebeklik evresinde olsa da, Schumpeter'in arzu ettiği gibi kendisine ait bir araştırma gündemi ve entelektüel kimlikle hızla gelişmektedir (Campbell, 1993:181).

4. Mali Sosyolojinin Gelişimi

İbni Haldun genel sosyoloji kuramı içinde mali olaylara önemli ve ayrıntılı yer veren bir düşünür olarak mali sosyolojinin öncülüğünü yapmıştır. İbni Haldun'un mali sosyolojisi, medeniyet ve onun tamamlayıcı kurumlarından biri olan ve medeniyetin gideceği yolu belirleyen devlet arasındaki etkileşim teorisini içermektedir (Andıç ve Andıç, 1998:60-61). İbni Haldun, toplumun medenileşmesi ve gelişmesi amaçları doğrultusunda devletin izlemesi gereken liberal ve Keynesyen özellikler gösteren normatif mali öneriler sunmaktadır. Vergi oranlarının düşük ve düz olması gerektiğini gündeme getiren İbni Haldun, devlet aygıtını kontrol eden yöneticilerin zamanla iktidarlarını mutlaklaştırma ve lüks ve sefahate dalma eğilimi içine gireceklerini ve bunun sonucunda da lüks harcamaların artacağını ve vergilerin ağırlaşacağını, bunun da devletin çözülmesi ve dağılması ile sonuçlanacak bir sürecin başlangıcı olacağını öngörmektedir.

İbni Haldun'un 14. yüzyıldaki öncülüğünden sonra 20. yüzyılın başlarına kadar mali sosyolojinin ihmal edildiği görülmektedir. Mali sosyoloji Avrupa'da büyük bir gecikme ile biri Avusturya'da diğeri İtalya'da olmak üzere iki farklı yaklaşım içinde gelişen bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesine yakın 1917 yılında, Avusturyalı sosyolog Rudolf Goldscheid kamu bütçesini incelemede yeni bir yaklaşım olarak "mali sosyoloji"yi önerdi. Mali sosyoloji kavramını ilk kullanan bilim adamı olarak da kabul edilen Goldscheid (Swedberg, 1993:8), bütçeyi "devletin iskeleti" olarak analiz etmek istedi (Bknz: Goldscheid, akt. Brownlee, 1996:249).

Goldscheid 1925 tarihli "kamu maliyesi problemlerine sosyolojik bir yaklaşım" konulu diğer bir çalışmasında kamu maliyesinin bütün zamanlarda ulusal ve sosyal gelişme üzerinde kesin bir etkisinin olduğunu ve her sosyal ve aslında her iktisadi problemin son tahlilde önemli bir problem olduğunu vurgulayarak (Goldscheid, 1967:203) mali sosyolojinin önemini ortaya koymuştur.

Diğer bir Avusturyalı iktisatçı Schumpeter Goldscheid'in bu yaklaşımını destekleyerek mali sosyolojinin tarihsel bir temel olması gerektiğini belirtmiştir. Schumpeter 1918 yılında Viyana'da Sosyoloji Derneğinde verdiği "Vergi Devletinin Krizi" konulu konferansta, bir toplumun ruhunun, kültürel seviyesinin, sosyal yapısının, politik hareketlerinin hepsinin ve daha fazlasının onun mali tarihinde yazılı olduğunu ilan etti (Schumpeter, 1954:7). Schumpeter'in vergi devleti ile ilgili tasviri, onun iktisadının değil sosyolojisinin bir ürünüdür (Musgrave, 1992:108) .

Kamusal finansmanın sosyolojisi olarak bilinen Avusturya yaklaşımı, hem hükümetin mali faaliyetlerine hem de mevcut sosyal yapı ve düzenlemelere önemli bir bakış sağlayan mali bilgilinin tarihi bir araştırmasından hareketle gelişti. Goldscheid ve Schumpeter "vergi devleti" nosyonunu analizlerinin konusu olarak aldı. Ancak Goldscheid ve Schumpeter vergi devletinin doğası ve sürdürülebilirliği konusunda oldukça farklı sonuçlara ulaştılar. Goldscheid Marks'tan etkilenerek sınıfsal temelde analiz yaptı. Schumpeter ise tersine, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar arasındaki ilişkinin karmaşık yapısı içindeki gelişimden hareketle vergi devletinin doğasını analiz etti (McLure, 2003:2).

Mali sosyolojinin gelişiminde dikkate değer ve özgün diğer yaklaşım, vergiler, borçlar ve kamu harcamaları ile ilgili denge analizi bağlamında İtalya'da ortaya çıkmıştır. İtalyan mali sosyolojisi büyük ölçüde Vilfredo Pareto'nun dolaylı etkisiyle ve çoğu kez Gino Borgatta ve Guido Sensini gibi öğrencileri ve takipçileri tarafından yapılan çalışmalarla gelişti. Borgatta ve Sensini çalışmalarını "la finanza sociologia" olarak sınıflandırdılar. Sensini, mali fenomen ve sosyal denge arasındaki ilişkiyi merkezi problem olarak sunan teorik bir kamu maliyesi yaklaşımı geliştirmeye gayret etti. Bu çalışmalar esas olarak, Pareto'nun genel sosyoloji kuramına dayandı. Bununla birlikte İtalyan mali sosyolojisinde Paretocu çizgide yapılan çalışmalar bir tekel oluşturmadı. Griziotti ise mali olaylara sosyolojik, politik ve disiplinler arası yaklaşımları kastederek "la sociologia finanziaria" kavramını kullandı. Griziotti mali sosyolojinin önemini kesin olarak kabul etti, fakat daha ziyade politika ve yaşamaya ilişkin sorunların nispi önemini vurguladı. Pareto'nun sosyal denge görüşünün mali yaklaşımlarda esas alınmasına itiraz etti. Özellikle, İtalyan mali geleneğindeki politik çizgi, mali olaylar üzerindeki sosyolojik faktörlerin etkisini göz önüne almakla tanınır. Örneğin, Murray'in devlet analizi, Paretocu yaklaşımın karşısındadır ve Puviani'nin "mali yanılma" teorisi sosyolojik boyutu yansıtır. Bu

çalışmalarda, mali sosyolojiye Paretocu denge yaklaşımının tersine, sosyolojik bakış açısı öncelikli bir düşünme biçimi olarak benimsendi (McLure, 2005:609, 612 ve 629).

Pareto ve İtalyan yaklaşımından etkilenen güncel bir çalışma McLure tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, iktisadi, politik ve sosyal davranış dengelerindeki devamlılık veya değişmeyi karşılıklı olarak etkileyen faktörler ile mali programlardaki desentralizasyon derecesi arasındaki ilişki ele alınmaktadır (McLure, 2003:8).

İngilizce konuşan bilim adamları mali sosyolojiyi genellikle, harcamalarını vergilemeyle finanse eden devletlerin kaçınılmaz olarak borçlanacaklarını ve mali kriz içine gireceklerini ileri süren Goldscheid ve Schumpeter'in çalışmalarının çevirileriyle tanımışlardır. Bu çevirilerle birlikte mali sosyoloji yaklaşımına ilginin arttığı Amerika'da bu nedenle şaşırtıcı olmayacak şekilde Amerikan mali sosyolojisinin ele aldığı konular da mali krizlerle ilgili oldu. Amerikan bakış açısı, Marksist gelenekten gelen James O'Connor'un "The Fiscal Crisis of the State" (1973) isimli eseri ve analizinde büyük ölçüde Schumpeter çizgisini takip eden R. Musgrave'in "Theories of Fiscal Crisis: An Essay in Fiscal Sociology" (1980) isimli eserinde ortaya çıkmıştır (McLure:5). Richard Wagner'in "Fiscal Sociology and the Theory of Public Finance" (2007) isimli eseri ise anayasal iktisadın analitik çerçevesini mali sosyolojiye takdim etme çabasıdır.

Sonuç

Özellikle siyasetle iç içe olan, başta iktisadi olmak üzere hukuki ve sosyo-psikolojik yönleri bulunan mali olaylar, sosyal kurum ve oluşumlardan etkilenen ve onları etkileyen, değişen ve değiştiren salt sosyal olaylardır. Bu mahiyette olan mali olaylar kamu maliyesi yaklaşımında devlete verilen normatif roller çerçevesinde sadece iktisadi yönüyle analiz edilmekte, toplumsal yapı içinde mali olayları kuşatan çevresel koşullar ve faktörler ile tarihsel boyut ihmal edilmektedir.

Mali olayları iktisadi bakımdan analiz eden diğer bir yaklaşım olan kamu tercihi teorisi de, politikanın ve iktisadın kesiştiği alanı disiplinler arası ve pozitif bir yaklaşımla ele aldığı için mali sosyolojiye kısmen yaklaşırken politik alanı sadece iktisadi analiz araçlarıyla incelediği için uzaklaşmaktadır.

Kamu maliyesi ve kamu tercihi yaklaşımlarından farklı olarak mali sosyoloji, devletin mikro veya makro iktisadi analizlerle tam olarak

kavranamayacak ve açıklanamayacak olan mali faaliyetlerini belli bir zaman ve yer bakımından tüm yönleriyle ele almaya çalışmaktadır. Mali olayların politik, ekonomik, kültürel, kurumsal ve tarihi faktörleri nasıl etkilediği ve onlardan nasıl etkilendiğini araştıran mali sosyoloji, iktisatçılar tarafından tartışılanlar kadar önemli iktisat dışı nedenler ve sonuçların da olduğunu kabul eder. Bu nedenle, maliye politikalarının oluşumunda ve uygulanmasında devleti ve toplumu birbirine bağlayan karmaşık sosyal etkileşimlere ve tarihi faktörlere eğilmek suretiyle diğer yaklaşımlardan kesin olarak farklılaşır.

İbni Haldun'dan sonra uzun süre ihmal edilen mali sosyoloji, 20. yüzyılın başlarında Avrupa'da biri Avusturya'da diğeri İtalya'da olmak üzere iki farklı yaklaşım içinde gelişen bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. 1917 yılında, mali sosyoloji kavramını ilk olarak kullanan Avusturyalı sosyolog Rudolf Goldscheid kamu bütçesini incelemede yeni bir yaklaşım olarak mali sosyolojiyi önermiş, diğer bir Avusturyalı iktisatçı Schumpeter Goldscheid'in bu yaklaşımını destekleyerek mali sosyolojinin tarihsel bir temel olması gerektiğini belirtmiştir.

Mali sosyoloji alanında diğer özgün yaklaşım, vergiler, borçlar ve kamu harcamaları ile ilgili denge analizi kapsamında yapılan çalışmalarla İtalya'da ortaya çıkmıştır. V. Pareto'nun dolaylı etkisinin büyük olduğu İtalyan mali sosyolojisi, daha çok Pareto'nun Gino Borgatta ve Guido Sensini gibi öğrencileri ve takipçileri tarafından yapılan çalışmalarla gelişmiştir.

İngilizce konuşan bilim adamları mali sosyolojiyi genellikle, harcamalarını vergilemeyle finanse eden devletlerin kaçınılmaz olarak borçlanacaklarını ve mali kriz içine gireceklerini ileri süren Goldscheid ve Schumpeter'in çalışmalarının çevirileriyle gecikmeli olarak tanımışlar ve Avusturya ekolünün izinden giderek daha çok mali krizlerle ilgili sosyolojik analizler yapmışlardır.

Önemi açıkça görülen mali sosyoloji disiplinine ülkemizde gerekli ve yeterli ilginin gösterildiğini söylemek pek mümkün değildir. Amiran Kurtkan'ın 1968 tarihli "Metodolojik Bir Deneme Olarak Mali Sosyoloji" isimli çalışmasından sonra bu alanda yapılmış kapsamlı ve ciddi bilimsel çalışmaların sayısının yok denecek kadar az olduğu söylenebilir. Özellikle maliye bölümlerinin lisansüstü programlarında bile bu konuya yeterince önem verilmediği ve ilgi gösterilmediği görülmektedir.

Kaynakça

Aaron, H.J. ve Pechman, J.A. (1981), "Introduction and Summary", *How Taxes Affect Economic Behavior* (Edt. Henry J. Aaron and Joseph A. Pechman), Brookings Inst. Washington.

Andıç, M.F. ve Andıç, S. (1998), "Mali Sosyolojiye İlişkin Bir İnceleme: Ibni Haldun, Schumpeter ve Kamusal Tercih", (Çev. Funda Başaran), *Prof. Dr. Salih Şanver'e Armağan,* Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yayın No.10, İstanbul, 53-65.

Backhaus, J.G. (2004), "Joseph A. Schumpeter's Contribution in the Area of Fiscal Sociology: A First Approximation", *Journal of Evolutionary Economics*, 14(2), 143-151.

Backhaus, J.G. (2002), "Fiscal Sociology: What For?", *American Journal of Economics and Sociology,* 61(1), 55-77.

Block, F. (1981), "The Fiscal Crisis of the Capitalist States", *Annual Review of Sociology,* 7, 01-27.

Buchanan, J.M. ve Musgrave, R.A. (1999), *Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State,* MIT Press, Cambridge, Mass.

Campbell, J.L. (1993), "The State and Fiscal Sociology", *Annual Review of Sociology,* 19, 163-185.

Çelebi, A.K. (2003), *Liberal Ekonomik Düşüncede Kamu Kesiminin Büyüklüğü Sorunu,* Emek Matbaası, Manisa.

Goldscheid, R. (1917), *Staatssozialismus ader Staatskapitalismus,* Vienna: Akt. W.E. Brownlee (1996), *Federal Taxation in America: A Short History,* Cambridge University Press.

Goldscheid, R. (1967), "A Sociological Approach to Problems of Public Finance", *Classics in the Theory of Public Finance* (Edt. R.A. Musgrave and A.T. Peacock), St. Martin's Press, New York, 202-213.

Helm, L.J. (1983), "Modern Public Finance: The Neoclassical Approach", *In Political Economy: Recent Views* (edt. L.Wade), Boston: Kluwer-Nijhoff, 27-63.

Karan, T. (1985), "The Determinants of Taxation in Britain: An Empirical Test", *Journal of Public Policy,* 5(3), 365-386.

Kurtkan, A. (1968), *Metodolojik Bir Deneme Olarak Mali Sosyoloji,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Yayın No.221, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

Leroy, M. (2008), "Tax Sociology: Sociological Issues for a Dialogue with Economists", *Socio-logos,* 33, 01-28.

Mann, F.K. (1943), "The Sociology of Taxation", *The Review of Politics,* 5(2), 225-235.

Martin, A., "Book Reviews", *The Quarterly Journal of Austrian Economics,* 12(1), 88-94.

McLure, M. (2003), "Fiscal Sociology, Economics Program, School of Economics and Commerce! The University of Western Australia Discussion Paper, Discussion Paper No.03.16, 01-10.

McLure, M. (2005), "Equilibrium and Italian Fiscal Sociology: A Reflection on the Pareto-Griziotti and Pareto-Sensini Letters on Fiscal Theory", *The European Journal of the History of Economic Thought,* 12(4), 611-635.

Musgrave, R.A. (1992), "Schumpeter's Crisis of the Tax State: An Essay İn Fiscal Sociology", *Journal of Evolutionary Economics,* 2(2), 89-113.

Padgett, J.F. (1981), "Hierarchy and Ecological Control in Federal Budgetary Decision Making", *American Journal of Sociology,* 87(1), 75-129.

Schrank, A. (2009), "Understanding Latin American Political Economy: Varieties of Capitalism on Fiscal Sociology?", *Economy and Society,* 38(1), 53-61.

Schumpeter, J., "The Crisis of the Tax State", trans. W.F. Stolper and R.A. Musgrave (1954), *International Economic Papers*, 4, 05-38.

Shoven, J.B. ve Waldfogel, J. (1990), "Introduction and Summary", *Debt, Taxes, and Corporate Restructuring* (Edt. J.B. Shoven and J. Waldfogel), Brookings Inst. Washington, 01-20.

Swedberg, R. (1991), "Introduction: The Man and His Work", *In Joseph Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism* (Edt. R. Swedberg), Princeton University Press, Princeton, 03-98.

Swedberg, R. (1993), "Joseph Schumpeter ve İktisat Sosyolojisi Geleneği (Çev. E.A. Gürel)", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi,* 10(1-2), 01-37.

Wagner, R.E. (2007), *Fiscal Sociology and the Theory of Public Finance, An Explonatory Essays,* Edward Elgar Publishing, Inc. UK.

Wagner, R.E. (2006), "States and the Crafting of Souls: Mind, Society and Fiscal Sociology", *Journal of Economic Behavior of Organization,* 59(4), 516-524.

SOSYO-PSİKOLOJİK YÖNLERİ İLE VERGİ KAÇAKÇILIĞI

Birol Naci MUTER[*]

Pelin MASTAR ÖZCAN[**]

Giriş

Ekonomide 1930'lar ile 1980'ler arasında neredeyse genel kabul görmüş Keynesyen yaklaşım ve yaygın refah devleti anlayışı sonucu olarak, kamu harcamaları bütün ülkelerde GSYİH'nin önemli oranlarına ulaşmış bulunmaktadır. Bu bağlamda, kamusal gelir ihtiyacı da giderek artmıştır. Ana gelir kaynağı ise bilindiği gibi, gerçek kamu geliri olan vergi gelirleridir. Artan vergi yükleri karşısında mükelleflerin, gerek yasal ve gerekse yasaları çiğnemek suretiyle, bu yükü hafifletme girişimleri oluşmakta gecikmemiş ve bu girişimleri engelleme çabaları vergilemenin önemli konu başlıklarından biri konumuna gelmiştir. Kamuda gelir, uygulamada adalet ve ekonomide etkinlik kaybına neden olan bu girişimlerden yasal olan "vergiden kaçınma"yı önlemek için vergi yasalarındaki boşlukların doldurulması, yasa dışı olan "vergi kaçakçılığı"nı önlemek için ise uygulama, denetim ve yaptırımlara ilişkin düzenlemelerin yapılması vergiciliğin önemli uğraş alanlarından birini oluşturmuştur.

Vergiler, devletin egemenlik yetkisini kullanmak suretiyle özel ekonomiden kamu ekonomisine karşılıksız olarak aktardığı parasal değerlerdir. Bireylerin kullanılabilir gelirleri üzerinden alınmaları nedeniyle onların harcama ve tasarruf potansiyellerini azaltıcı bir etki yaparlar. Bu özelliğinden dolayı, vergi mükellefler tarafından bir külfet olarak algılanmaktadır. Bu algılamaya bağlı olarak mükellefler vergiden kurtulabilmek ve/veya vergi yükünü mümkün olduğunca hafifletebilmek için vergi karşısında değişik davranış kalıplarını tercih edebilmektedir.

Verginin geleneksel tanımlarında, kamu harcamalarının büyük çoğunluğunun kamusal mal ve hizmet üretmeye yönelik olması nedeniyle, "hukuki cebir" unsurunun önemle vurgulanmakta olmasına karşılık, günümüz modern vergileme sistemleri vergilemede gönüllü uyumu ön plana çıkarma uğraşı içindedir. Dolayısıyla, vergiye gönüllü uyumun arttırabilmesi

[*] Prof.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi
[**] Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

için mükelleflerin vergi kaçakçılığına yönelmesine yol açan nedenlerin ortaya konulması büyük önem taşımaktadır.

Çalışmamızda mükelleflerin vergi ödeme veya ödememe kararlarını etkileyen sosyo-psikolojik nedenler başta olmak üzere diğer nedenler incelenecektir.

1. Vergi Kaçakçılığının Niteliği ve Kapsamı

Devletin kamu harcamalarını finanse etmek için başvurduğu gelir kaynaklarından en güvenli olanı egemenlik (hükümranlık) gücüne bağlı olarak tahsil ettiği vergidir. Vergi; kamu ihtiyaçlarının karşılanması ve öngörülen sosyo-ekonomik hedeflere ulaşmak için, devlet ya da kendisine vergilendirme yetkisi verilmiş kamu tüzel kişileri tarafından bireylerden, özel ve hatta kamu hukuku tüzel kişilerinden hukuki cebir altında karşılıksız ve nihai olarak alınan iktisadi (parasal) değerlerdir. Zaman içerisinde devletin üstlendiği görevlerin artmasına bağlı olarak devletin ihtiyaç duyduğu finansman miktarı artmış ve buna bağlı olarak bir taraftan vergi oranları arttırılırken diğer taraftan sisteme yeni vergiler eklenerek vergi hâsılatı arttırılmaya çalışılmıştır.

Vergi hâsılatının arttırılması gibi malî ya da gelir dağılımında adaletin sağlanması gibi sosyal amaçlarla, vergi çeşitlerinin ve oranlarının giderek arttırılması mükellef davranışlarının vergi ödememe yönünde değişmesine neden olmaktadır. Verginin ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren bireyler zaman zaman çeşitli nedenlerle vergiye karşı tepki göstermiş ve vergi ödemekten kaçınmışlardır. Bireyler, sınırlı gelir kaynakları ile sınırsız ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gelir getirici faaliyetlerine olabildiğince fazla kaynak ayırma arzusu içinde olmuşlardır. Kaynak yaratma yöntemlerinden birisi de zorunlu kayıpların en aza indirilmesi olduğundan, zorunlu bir kayıp olan vergiyi ödememek ya da az ödemek yönünde davranışlarını şekillendirmişlerdir (Gök, 2007:146). Bu kapsamda vergilemede ekonomik, mali ve psikolojik sınırların aşılması vergiden kaçınma, vergi kaçırma, verginin reddedilmesi gibi reaksiyonların oluşmasına neden olmaktır. Eğer mükellefler vergi kanunlarındaki boşluklardan yararlanarak, vergiyi doğuran olaya neden olmamak suretiyle vergi yüklerini hafifletmeye ya da tamamen ortadan kaldırmaya çalışıyorlarsa buna "vergiden kaçınma" denir. Vergi doğuran olayın gerçekleşmiş ve vergi borcunun doğmuş olmasına rağmen, mükellefler vergi borçlarını vergi kanunlarına aykırı bir biçimde eksik ödemeye ya da hiç ödememeye çalışıyorlarsa buna vergi kaçakçılığı denilmektedir.

Başka bir tanımlamaya göre vergi kaçakçılığı ise "vergi matrahını gizlemek, küçültmek, vergi hesaplanmasına etki eden diğer bilgileri yanlış vermek vb. yöntemlerle kanunun öngördüğü vergileri daha az ödemeye" (Demir, 2009:3) denir.

Vergi kaçakçılığı, vergilemenin yanı sıra devlete ve yasalara karşı bir tavır olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla vergi kaçakçılığı bir taraftan vergilemede adalet ilkesini zedelerken diğer taraftan da sosyal dengelerin de bozulmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla vergi kaçakçılığının nedenlerini salt ekonomik gerekçelerle açıklamak, bireyin vergi karşısındaki tutumlarını şekillendiren psikolojik ve sosyolojik etkenlerin gözardı edilmesine neden olmaktadır. Vergi kaçakçılığına ilişkin sosyo-ekonomik analizlerde cevaplandırılması gereken soru; "ceza, denetim gibi caydırıcı önlemlere rağmen mükelleflerin bir kısmı neden vergi ödememektedir?" olmaktadır (Feld ve Frey, 2005:2).

Kişiyi bir eylemi yapma ya da yapmama konusunda harekete geçiren olgu motivasyondur. Dolayısıyla bir davranışın ardında hangi motivasyonun yer aldığını bilmek önemlidir. İnsan motivlerinin çoğu sosyo-kültürel faktörlerden etkilenmekte ve sosyal konulardaki olumlu ya da olumsuz görüşlerde, tercihlerde ve eylemlerde kendini göstermektedir. Vergileme sürecinde de vergi kaçakçılığının azaltılması için yükümlülerin kişisel amaçlarını gerçekleştirirken vergisel amaçlara da uygun hareket etmesinin sağlanması gerekir. Bu doğrultuda ceza denetim gibi dış kaynaklı müdahaleler kişilerin vergi görevini mecburiyetten yapmalarına neden olmakta ve sistemde herhangi bir tıkanıklık yaşandığında kişiler vergi ödememe yoluna gitmektedirler. Dolayısıyla toplumun bireyi şekillendirdiği ve doğumundan ölünceye kadar etkilediği ve bireyinde içinde bulunduğu toplumu etkilediği varsayıldığında vergiye ilişkin davranışlar belirlenirken kişinin bireysel ve toplumsal düzeydeki davranışlarının incelenmesi gerekmektedir (İpek, 2010:188-200).

2. Vergi Kaçakçılığına Neden Olan Faktörler

Vergi kaçakçığını teorik düzeyde açılayan modeller; mükelleflerin vergi kaçırmadan önce fayda-maliyet analizi yaptığı ve vergi kaçırmanın beklenen faydasının, maliyetinden yüksek olması durumunda vergi kaçıracaklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre ahlaki değerler, sosyal normlar ve diğer psikolojik faktörler kişinin vergi kaçırıp kaçırmamasını etkilememektedir.

Vergi kayıp ve kaçaklarının nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz (Tosuner, 1997:84):

- Mali ve ekonomik nedenler (enflasyon, gelir dağılımı, vergi adaleti),
- Hukuki nedenler (yasaların basit ve açık olmaması, sık değişikliğe uğraması, istisna ve muafiyetler, cezalardaki yetersizliği,
- İdari nedenler (vergi idaresinin organik yapısı, personel yetersizliği, denetim mekanizması),
- Sosyal nedenler (vergi ahlakı, mükellef psikolojisi),
- Siyasal ve baskı gruplarından kaynaklanan nedenler.

Literatürde vergi kaçakçılığının nedenleri yukarıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır. Bu faktörlerin özellikleri incelendiğinde ise sosyal nedenler (yaşı, eğitim durumu, kişisel davranışsal özellikleri, kaçakçılık konusundaki sosyal baskı, yükümlünün vergi yükü konusundaki düşünceleri, yükümlünün içinde yer aldığı mesleki grubun vergi kaçırma eğilimi, kültürel, dinsel ve nedenler) ve ekonomik nedenler (faktörler vergi oranları, vergi denetimi ve vergi afları) olmak üzere iki temel sınıflandırma içerisinde değerlendirilmesi de mümkün olabilmektedir.

Günümüz gelişmiş ülkelerin vergi sistemleri mükellefin gönüllü uyumuna dayanmakta ve ceza oranları düşük olmasına rağmen mükelleflerin büyük bir kısmının tam olarak gelirlerini beyan ettiğini göstermektedir (Bayraklı vd. 2004:205).Vergi kaçırmanın maliyetinin beklenen yarara göre düşük olmasına karşı bazı mükellefler bu durumu etik açıdan uygun görmediklerinden ya da sosyal normlara ve kanunlara aykırı davranması sonucunda karşılaşacağı saygınlık kaybı, ayıplanma, dışlanma gibi durumlar nedeniyle vergisel yükümlülüklerini zamanında yerine getirmektedirler. Dolayısıyla mükellefin vergi kaçırıp kaçırmama konusundaki kararlarını sadece ekonomik faktörlere göre verdiğini söylememiz güçleşmekte, sosyal değişkenleri de dikkate alma zorunluluğumuz doğmaktadır.

2.1. Sosyal Nedenler

Sosyolojik değişkenlerin ekonomik boyutları dikkate alındığında, yükümlünün; yaşı, eğitim durumu, kişisel davranışsal özellikleri, kaçakçılık konusunda maruz kaldığı sosyal baskı, vergi yükü konusundaki düşünceleri ve içinde yer aldığı mesleki grubun vergi kaçırma eğilimi gibi, kültürel,

dinsel ve siyasal faktörlerin vergi kaçırmada etkili olduğunu gözlemlememiz mümkündür

2.1.1. Toplumun Demografik Yapısı

Yaşın vergi kaçakçılığı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan araştırmalarda yaş ve vergi kaçakçılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Wahlund'a göre; genç insanların yaşlılara kıyasla vergi kaçırma olasılıkları daha yüksektir (Wahlund, 1992:670). Yapılan bilimsel araştırmalar sonucunda, yaşlıların gençlere oranla sosyal baskıdan daha fazla etkilendiklerinden ve risk almayı sevmediklerinden dolayı vergi kaçırma ihtimalleri daha düşük olduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan, yaşlıların kamu hizmetlerinden yararlanma oranları yüksek olduğundan, vergi-kamu hizmeti bağlantısını hissedebilmekte, dolayısıyla vergi bilinçleri de yükselmektedir. Vergi bilinçlerinin yüksek olmasına bağlı olarak vergisel sorumluluklarını daha iyi yerine getirebilmektedirler (Özdemir ve Ayvalı, 2007:57). Yaş unsurunun vergi uyumu üzerindeki etkilerini ölçmeye yönelik yapılan bazı araştırmalara göre, genç yaştaki yükümlüler, gelirlerinin büyük bir kısmını tüketmek ya da tüketime yönelik kısa vadeli tasarruflara ayırmak durumundadırlar. Özellikle, yaş sınıflamasında 25-30 yaşlarındaki kişilerin henüz yüksek bir gelire sahip olmamaları yanında bir aile kurmak ve daha yüksek bir hayat standardına sahip olmak istemeleri, devletin vergi taleplerine tam bir isteksizlikle karşı durabileceklerini belirtilmektedir (Şenyüz, 1995:47).

Vergi uyumunda kadın-erkek farklılığını ilk kez ortaya koyan çalışma 1986 yılında Betty R. Jacson ve Valerie C. Milliron tarafından yapılmıştır. Yapılan araştırmalara göre, kadınların erkeklere kıyasla vergi katılımları ve vergi ödeme tutumlarının daha etik olduğu tespit edilmiştir. Araştırmalar neticesinde bayanların erkeklere kıyasla, vergi kaçıranların yakalanma olasılığını yüksek buldukları ve yakalandıklarında alacakları cezanın ağır olacağını düşündükleri görülmüştür (Chung ve Wiswanath, 2003:136). Diğer taraftan, kadınların yaşadığı toplumun yapısına da bağlı olmakla birlikte; erkeklere oranla ekonomik ve sosyal güçlerinin daha az olması dolayısıyla, toplum içinde koruyucu olarak baktığı devlete ödenen vergiye karşı daha ılımlı olması beklenir. Günümüz gelişmiş toplumlarda ise kadının çalışma hayatına aktif katılımıyla birlikte ekonomik ve sosyal statüsünün güçlenmesine bağlı olarak vergi uyumlarında azalma görülebilir (Çoban, 2004:47-48).

Bireylerin medeni durumu da vergiye bakışları üzerinde etkili olabilmektedir. Bekâr bir kişinin elde ettiği geliri kendisine yetebilecekken medeni halinin değişmesi halinde gelire duyacağı ihtiyaç artabilir. Bu durum ise yükümlülerin sübjektif vergi yükünü daha fazla hissetmelerine neden olabilecektir. Bu bakış açısıyla, bekâr olan yükümlülerin evli olanlara göre vergi uyumlarının daha yüksek olduğu söylenebilir. Ancak konunun diğer bir boyutu ise bekârların riski göze alabilme, hayatla ilgili beklentilerinin henüz yerine gelmemiş olması ve yeterince gelir elde edemiyor olması gibi faktörler göz önüne alındığında, bekârların evlilere göre daha fazla vergi kaçıracakları da söylenebilir (Çoban, 2004:48).

2.1.2. Eğitim Düzeyi

Eğitim düzeyi, hem yükümlüler tarafından vergilerin kabullenilebilmesi açısından, hem de vergi uygulamalarının gerçekleşmesi açısından önem arz etmektedir. Eğitimli kişiler, vergi mevzuatını ve mevzuatta yapılan değişiklikleri daha kolay ve çabuk anlayabilirler. Yükümlülerin genel kültür seviyesinin düşük olması toplumsal bilinçlerinin de düşük olmasına neden olmaktadır. Mükellefler verginin ekonomik ve sosyal açısından temel bir gereksinim ve vatandaşlık görevi olduğunu algıladıkları sürece vergi yasalarını çiğnemekten kaçınacaklarıdır (Tuay ve Güvenç, 2007:21).

Dolayısıyla eğitimli kişilerin vergilerin ekonomik ve sosyal işlevleri konusunda daha bilinçli olmaları nedeniyle vergi kaçırma eğilimlerinin daha düşük olacağı genel kabul gören bir kuraldır. Genel eğilim bu yönde olmasına rağmen, mükelleflerin eğitim seviyesi arttıkça kanundaki boşlukları fark etme ve bundan yararlanma eğilimleri de yükseleceğinden vergi kaçırma eğilimleri de artmaktadır (Demir, 2009:3). Bu bağlamda; mükellefin eğitilmesinden kasıt; mükellefe vergi yasalarının öğretilmesi değil, toplumsal bilincin aşılanmasıdır. Mükellefin bilinçlendirilebilmesi için çeşitli araçlardan yararlanmak mümkün olmakla birlikte basın-yayın organlarının etkileyici özelliğinin unutulmaması gerekmektedir.

2.1.3. Din ve İnanç

İnanç sistemleri toplumsal hayatı etkilediği gibi iktisadi faaliyetlere de yön vermektedir. Din ahlakın oluşumunda etkili olduğundan; din ve inanç ile vergi ödeme arasında bir bağın kurulabilmesi de mümkündür.

İnanç sistemlerinin bir ülkenin iktisadi yapısını etkilediğini ileri süren yaklaşımlar da söz konusudur. “Kurumsal İktisat Yaklaşımı”na göre; bilim,

insan yaşamındaki bütün olayları açıklamada yetersiz kalmakta ve insanlar bilinmezliğin getirdiği risklerden kendilerini koruyabilmek için din, örf ve adetlere sığınmaktadırlar. Böyle bir ortamda ekonomik sistemlerin de bu değer yargılarından etkilenmesi kaçınılmaz olmaktadır (Bulut, 2009:23).

İslam Dinine göre, kişi kendi iktisadi menfaatleri için ahlaki kuralları bir kenara itemez. Bu iktisat anlayışının gereği olarak, kişi, kendi serveti üzerinde diğer insanların ve toplumun da hakkı olduğunu kabul eder. İslam Hukukunun da ihtiyaç fazlası olan değerler vergiye tabi tutulmaktadır. Bu şekliyle zekât iktisadi bir ibadet olarak kabul edilmektedir (Bulut, 2009:23). Kaynağını Kuran-ı Kerim'den alan ve İslam'ın beş şartından biri olan Zekat, bu anlayış doğrultusunda İslam ülkelerindeki en önemli vergi türü olmuştur. Zekat'ta cebrilik unsuru olduğu kadar bireylerin vicdanına hitap eden ilahi kurallara dayandığından mükelleflerin vergiye uyumu yüksek olmuştur (Canbay, 2009:31).

2.1.4. Vergi Ahlâkı

Verginin her toplumda aynı şekilde algılanması mümkün değildir. Her toplum; ırk, dil, din, tarih, iktisadi anlayış gibi farklı kültürel motiflere sahip olduklarından vergi kültürleri de farklılık arz etmektedir. Vergiyi manevi bir disiplin altında bir toplumsal görev olarak düşünen mükelleflerin vergi kaçırma eğilimleri de düşük olmaktadır. Vergi kültürlerinin farklı olmasına bağlı olarak toplumu oluşturan bireylerin vergi ahlakı da farklılık arz etmektedir.

Vergi ahlakı; vergiye ilişkin görev ve sorumluluklarını zamanında ve eksiksiz olarak yerine getirmesi şeklinde tanımlanabilir. Başka bir ifade ile dışarıdan herhangi bir baskı ya da zorlama olmadan mükelleflerin vergisel yükümlülüklerini yerine getirmesidir. Vergi kanunları ne kadar iyi tasarlanmış ve uygulayıcılar da vergi kanunlarını ne kadar iyi uyguluyor olurlarsa olsunlar, bireyin vergi ahlakı düşük ise sürekli vergi kaçırma yollarını arayacaktır. Sistem içerisinde bu yönde hareket eden mükelleflerin diğer mükelleflerin de vergi ahlakını olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdır (Tosuner ve Demir, 2007:9-12).

Torgler vergi ahlakı bakımından mükellefleri dört gruba ayırmıştır (Torgler, 2003:189-190).Bu ayrıma göre mükellefler; sosyal mükellef, içten mükellef, gönüllü mükellef ve vergi kaçakçısı olarak adlandırılmaktadır. Bu sınıflandırma içerisinde yer alan gönüllü mükellefler ise her durumda ve şartta vergisini ödeyen ve vergi ahlakı yüksek olan kişilerdir. Sosyal mükellefler; sosyal normlardan etkilenen ve utanma duygusu yüksek olan

mükelleftir. Özellikle vergi kaçakçılığı iddiası ile denetlendiklerinde ve bu suçtan dolayı yakalandıklarında utanç duyarlar. Sosyal mükelleflerin, vergi ödeme isteği diğer mükelleflerin davranışlarına bağlıdır. Kişilerin ait olduğu referans grubu; bireyin kendine yakın hissettiği arkadaşları, meslektaşları, aile fertlerinden oluşur. Sosyolojinin genel kabul görmüş teoremine göre, birey kendini referans grubunda benimsenen davranış ve düşüncelere yönelecek, referans grubu tarafından hoş karşılanmayan ve ayıplanan düşünce ve davranışlardan kaçınacaktır. Buna göre bireyin içerisinde bulunduğu referans grubu vergi kaçırmayı benimsiyor ve onaylıyorsa, kişi de vergi kaçıracaktır ve vergi kaçırdığı için herhangi bir sosyal ayıplanma olmayacaktır (Bayraklı vd. 2004:212).

Yapılan araştırmalarda; özellikle Anglo Sakson ülkeler ile İskandinav ülkelerinde mükelleflerin vergiye karşı olumlu bir tutumlarının olduğunu, buna karşın Fransız ve İspanyolların vergiye karşı olumsuz tutumlarının olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla toplumların mensup oldukları din, yaşadıkları coğrafya ve ekonomik, siyasal sistem gibi birçok etmen vergi ahlakını etkilemektedir (Tosuner ve Demir, 2007:13). Torgler; OECD ülkeleri ile kıyaslandığında Asya ülkelerinde vergi ahlak düzeyinin daha yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Bu durumun nedeni olarak da Asya ülkelerinin kültürlerinde toplumsal normlardan sapmamaya büyük önem verilmekte olması gösterilmektedir (Kovancılar, 2007:185).

Vergi ahlakının bir diğer belirleyeni ise yönetim sistemidir. Ülkedeki vergi mükellefleri aynı zamanda seçmen kitlesini de oluşturmaktadırlar. Torgler yaptığı çalışmada siyasal katılımcılık ile vergi kaçakçılığı arasında bir korelasyon tespit etmiştir. Bu korelasyona göre, vatandaşların demokrasi bilinci arttıkça yani siyasal sürece aktif katılım arttıkça vergi ahlakı da artmaktadır. Siyasal sürece aktif katılımla birlikte birey ile hükümet arasında bir sosyal sözleşme oluşmaktadır. Bu sosyal sözleşme neticesinde bireyler vergisel düzenlemeleri daha kolay kabul etmekte, bunun neticesinde de vergiye uyum maliyetleri azalmaktadır. Bu durumda hükümetlerin vergi yükünün azalmasına yönelik politikaları uygulamaya koymasını sağlamakta ve bu durumda vergi kaçakçılığı oranının düşmesini sağlamaktadır (Tosuner ve Demir, 2009:3-5).

Vergileme temelinde devlet ile birey arasındaki ekonomik ilişkiye dayalı olduğundan, bireyin devlete bağlılığı, duydukları güven ve vatandaşlık bilinci gibi normlar, vergi ödeme ve ödememe kararını belirlemektedir. Mükellefler vergiyi ödedikleri zaman devlete karşı siyasal

ödevini yerine getirdiğinden dolayı, bağlı bulunduğu siyasal otoritenin her koşul ve şartta sosyal ve ekonomik haklarını korumasını beklemektedir. Eğer bireyler ödedikleri vergilerin hizmete dönüştüğüne ve bu hizmetlerin adil bir biçimde bölüştürüldüğüne inançlarını kaybetmişlerse, vergi ödemeyi gereksiz addedebilirler (Tuncer, 2003:114). Diğer taraftan; siyasal ve yasal sisteme olan güven ile bürokrasi kalitesi arttıkça vergi ahlakı artmakta; buna karşın yolsuzluk, rüşvet gibi uygulamalar arttıkça devlete olan güven zayıfladığından vergi ahlakı düşmekte vergi kaçakçılığı eğilimleri de yükselmektedir.

Hyun'un Kore ve Japonya'da vergiye uyumu belirleyen faktörleri araştıran "Tax Compliances in Korea and Japan: Why Are They Different" (2005) isimli çalışmasında, vergi kültürünün etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Araştırmada Japonya ve Kore' de vergiye gönüllü uyum konusundaki farklılıklar ortaya konulmuştur. Bu iki ülke benzer tarihsel geçmişe sahip olmalarına rağmen Japonya'da vergi kültür düzeyi daha yüksek tespit edilmiştir. Hyun Japonya ve Kore arasındaki vergi uyum farklılığını iki ülkede hükümete yönelik kamu tutumunun farklılığında dayandırmıştır. Hyun çalışmasında Japonların yasal sisteme daha fazla güvendiklerinden vergiye uyumlarının daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. (Kovancılar, 2007:181-182)

2.2. Ekonomik Nedenler

Günümüzde vergi özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, milli görev, devlete sosyal katkı ya da toplumun bilincinden dolayı ödenmemektedir. Dolayısıyla mükelleflerin vergi ödeme ya da ödememe kararlarının belirlenmesinde vergi oranları, vergi denetimi ve vergi afları gibi ekonomik faktörlerde etkili olmaktadır.

2.2.1. Vergi Oranları

Vergi oranlarının mükellefin vergiye karşı davranışlarını belirlemede etkisi büyüktür. Vergi oranları arttıkça mükelleflerin vergi karşısındaki tutumları olumsuz hale gelmektedir. Bunun nedeni ise vergi oranları arttıkça mükellefin ödeyeceği vergi yükünün artmasına bağlı olarak gelir seviyesinin azalmasıdır (Aktan vd. 2002:119). Artan vergi yükü öncelikle kullanılabilir gelirin azalmasına neden olacak bu durumda da mükellef ya daha az tüketecek ya da daha az tasarrufta bulunmak zorunda kalacaktır. Bu noktadan sonra gerek kanuni yollara gerekse kanun dışı yollara başvurarak vergi yükünden kurtulmaya çalışacaktır. Kişilerin yüksek marjinal vergi oranları karşısında daha yüksek vergi yükleriyle karşı karşıya kaldıklarından

vergi kaçırma eğilimleri de artış göstermektedir (Çomaklı, 2007:49). Yüksek marjinal oranlar zenginlerin gelirlerini yeterince beyan etmemelerine neden olmaktadır.

Artur Laffer, vergi oranları arttırdıkça vergi gelirinin bir süre artacağı ve bir noktadan sonra vergi oranları attırılmasına rağmen vergi gelirlerinin arttırılamayacağını ileri sürmüştür. Vergilemenin sınırı aşıldıktan sonra mükellefin vergi sistemine karşı tepkisi de artmaktadır. Yüksek vergi oranları ile enflasyon sürecinin aynı zamanda ortaya çıkması durumunda meydana gelen "gelir dilimi kayması", mükellefte hoşnutsuzluğa neden olacak ve vergiye karşı bir direnme ortaya çıkacaktır (Gerçek ve Yüce, 1998:18).

Vergi oranlarındaki belirsizlik de mükelleflerin vergi kaçırma eğilimlerini yükseltmektedir. Mükelleflerin daha yüksek oranlarda vergilendirme ihtimali beyan edilen gelirin azalması, vergi kaçakçılığını arttırmaktadır.

2.2.2. Gelirin Kaynağı ve Düzeyi

Mükelleflerin kayıt dışına yönelmesinin nedeni gelirlerini arttırma isteğidir. Dolayısıyla mükellefler faaliyetlerinin tamamını veya bir kısmını kayıt dışına çıkararak vergi ödemeyerek gelirlerini arttırırlar.

Eğer gelirin kaynağı ücret ise vergilendirmesi stopaj esasına göre yapılacağından vergi kaçırma ihtimali güçleşirken beyana dayalı vergilerde vergi kaçırma ihtimali yüksek olacaktır.

Mükellefin gelir düzeyi de bu süreçte belirleyici bir etkendir. Zengin ve ünlü kişilerin diğer gelir grubundaki kişilere nazaran devleti daha çok dolandırabileceği düşüncesi topluma egemendir. Artan gelir vergisi oranı dikkate alındığında, yüksek gelir düzeyine sahip mükelleflerin düşük gelirli mükelleflere kıyasla vergi kaçırma şanslarının daha yüksek olduğu söylenebilir (Gökbunar ve Gökbunar, 2007:4). Buna karşılık orta gelir düzeyindeki mükelleflerin vergi kanunlarına uyum derecesi daha yüksektir. 2003 yılında 2097 mükellef ile yapılan bir çalışmaya göre, orta ve yüksek gelir düzeyinde yer alan mükelleflerin vergi kaçırma eğilimi daha yüksek bulunmuştur. Benzer olarak, Lewis'in 1982 yılında Fransa, Danimarka, İngiltere ve Batı Almanya'yı karşılaştırdığı araştırmasına göre de, her dört ülkede de gelir yükseldikçe vergiye karşı tutum ve davranışlarda olumsuzlukların arttığı görülmüştür (Tuay ve Güvenç, 2007:21).

Gelir dağılımının adaletsiz olması dikkate alındığında, düşük gelir gruplarında yer alan mükellefler vergi ödemek yerine zaruri ihtiyaçlarını giderme yolunu tercih edecektir (MHUV, 2003:108). Elferrs 1991 yılında yapmış olduğu araştırma sonucunda, geliri az olan mükellefin finansal zorlukları sebebi ile vergi kaçırmaya daha eğilimli olabileceklerini öne sürmektedir. Başka bir deyişle, geliri az olan mükellefin şuan için paraya olan ihtiyacı, ileride yakalanarak cezalandırılma korkusunun önüne geçmektedir (Tuay ve Güvenç, 2007:21).

2.2.3. Vergi Denetimi ve Cezalar

Denetimin temel amacı kişileri yasalara uygun hareket etmeye yöneltmektir. Mükelleflerin bir gün denetlenebileceklerini düşünmeleri yasalara uygun davranma eğilimlerini arttırır. Zira vergi denetimi yasalara aykırı davranışla vergisini doğru ve zamanında ödemeyenler için ciddi bir risk oluşturur. Doğru beyanı sağlayan kriter ise bu riskin büyüklüğüdür.

Sonuçlar çok net olmasa da yapılan ampirik araştırmalar yüksek cezalar ve denetim olasılığının kaçakçılığı engelleyeceğini, denetim oranı (olasılığı) ile gönüllü uyum arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Alm, Jackson ve Mckee yaptıkları deneysel çalışmada, gönüllü uyumun denetim oranı ile artığını ancak ceza oranındaki değişmenin gönüllü uyum üzerinde çok az etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmaya göre, ceza oranlarındaki bir artışa verilen tepki pozitif ancak küçük ve çokta önemli değildir. Cezalar denetim ile desteklenmezse çok önemli bir etki yaratmaz. Bu amaçla vergi yasalarında bazı düzenlemeler yapmak (örneğin yüksek ceza oranlarının yeniden düzenlenmesi) gereklidir. Aynı şekilde, önceki denetimlerin gelecekte de denetlenme şansını arttıracağı varsayıldığında, bir önceki yılda yapılan denetimin kişinin müteakip yıllarda da gönüllü uyum davranışını etkileyeceği sonucuna ulaşılabilir. Ancak denetimler doğru beyanda bulunmama eğilimini (non-compliance) kavramada başarısız oluyorsa ya da mevcut cezalar doğru beyanda bulunmama eğilimini ortaya çıkarmada kullanılamıyorsa bu durum gönüllü uyum gösteren mükelleflerde olumsuz etkilere neden olabilir (Çelikkaya, 2002:4).

Muter, Çelebi ve Sakınç 1993 yılında Manisa'da 506 mükellefle birebir görüşülerek gerçekleştirilmiş olan anket çalışmasında, vergi cezalarının vergi kaçakçılığını önlemedeki caydırıcılığına ilişkin soruya ankete katılan %52,6'sı cezaların caydırıcı olmadığını belirtmiştir.

Mükelleflerin %46'sı ise cezaların caydırıcı olduğunu belirtmiştir (Muter vd.1993:11).

Hükümetlerin yalnızca denetim ve cezalandırma üzerine kurulu bir politika ile vergi kaçakçılığını önlemede ve mükelleflerin vergiye uyumunu arttırabilmek için denetim ve cezalandırma ile birlikte, vergi ahlakı yüksek olan, vergisel ödevlerini tam ve zamanında yerine getiren mükellefler için ödüllerde içeren bir vergi sistemi vergi kaçakçılığı sorununun çözümü için katkıda bulunabilir (İpek ve Kayar, 2009:175).

2.2.4. Vergi Affı

Vergi affının kapsamına; vergi borçları, gecikme zamları ile uygulamada geniş bir yer kapsamasa da vergi asılları girmektedir. Vergi afları bireylerin ve firmaların geçmişteki vergi borçları nedeniyle ortaya çıkan vergi cezalarının veya asıllarının kısmen ya da tamamen ortadan kaldırılmasına müsaade etmektedir (Alm, 1998:3-5).

Vergi affı uygulamaları incelendiğinde, bir vergi affına gidilip gidilmemesini etkileyen çeşitli nedenlerin bulunduğu görülmektedir. Bunların basında siyasi nedenler gelmektedir. Nitekim af kararı her şeyden önce siyasi bir nitelik taşımaktadır (Dönmez, 1992:48). Ancak, bunun yanında sosyal, ekonomik, mali, psikolojik, teknik ve idari nedenleri de göz önünde tutmak gerekmektedir. Devletin vergi affı uygulamasına başvurmasının en temel nedeni, kamu ihtiyaçlarının gerektirdiği maliyete gönüllü katılımın yetersiz kalması sebebiyle artan gelir ihtiyacını karşılamaktır. Özellikle denetimlerin yetersiz oluşu, etkin bir bilgi toplama sistemine sahip olunmayışı, oto kontrolü sağlayacak belge düzeninin yerleşmeyişi gibi sebeplerle devlet, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını kaybetmektedir.

Vergi affı uygulamasına gidilmesinin sosyal nedenlerinin temelinde iki neden bulunmaktadır. Bunlardan ilki, vergiyle ilgili yükümlülüklerini zamanında yerine getirmeyen ve idarece bu durumda oldukları belirlenememiş mükelleflerle, idarece denetlenebilen çok az sayıdaki mükellefler arasında yaratılan eşitsizliğin giderilmesi, diğeri ise beyana dayanan vergi sistemini, gerek idaredeki gerekse yargıdaki çeşitli problemler nedeniyle etkin bir şekilde uygulayamayan ülkelerde sıkça görülen idari ve özellikle adli hataların ortaya çıkardığı adaletsizlikleri ortadan kaldırma çabasıdır (Özden, 1992:55).

Vergi aflarının psikolojik nedenlerinin başında da, vergi ile ilgili ödevlerini yasal süresi içinde yerine getirmeyen veya eksik yerine getiren mükellef ve vergi sorumlularının, af uygulaması sonrasında mali yükümlülüklerini zamanında ve tam olarak yerine getirmesi amacı yatmaktadır.

Belirtilen amaçlarla uygulanacak vergi aflarıyla bir taraftan af uygulamasından yararlananların, af sonrasında daha sıkı izlenecekleri düşüncesiyle aynı hataları tekrarlamamaları ve sorumluluklarını yerine getirmede daha dikkatli davranmaları sağlanacak, diğer taraftan kayda girmeyen mükellefler üzerinde, bir gün bu durumlarının tespit edilebileceği, bu affın ortaya çıkmak için son şans olabileceği konusunda "belli mi olur" korkusu yaratılarak gerek servet unsurlarından beyan dışı kalmış olanların gerekse belgeye bağlanmadığı için kayıtlara intikal etmemim olan emtianın ve bunlardan doğan kazançların bildirilmesi ve ekonomik hayata kazandırılması sağlanmış olacaktır (Keleş, 2002:76).

Yukarıda belirtilen söz konusu amaçlara rağmen, mükelleflerin "gelecekte nasıl olsa yeni bir af çıkar" beklentisinde olmaları, hükümetlerin de bu konuda gerekli tedbirleri almayışı, üstelikte affı siyasi bir propaganda aracı olarak görmeleri aftan beklenen psikolojik etkiyi ortadan kaldıracaktır.

Vergi affı konusunda, vergi yükümlülerinin vergi affını nasıl algıladıkları çok önemlidir. Eğer dürüst vergi yükümlüleri, vergi aflarını vergi kaçıranlara verilmiş bir ödül olarak algılarlarsa, kendilerinin istismar edildiklerini düşüneceklerdir. Gerçek şudur ki vergi afları vergisini zamanında ödemeyen ve hatta vergi suçu işleyenlere bir avantaj sağlamaktadır. Bu nedenle, sık sık çıkarılan vergi afları, yükümlüleri vergilerini zamanında ödemeleri konusunda isteksiz davranmaya yöneltmektedir. Hatta vergi ödememe konusunda cesaretlendirmektedir. Dürüst vergi yükümlüleri, vergi aflarını adil olmayan bir uygulama olarak düşündükleri için vergi affı sonrası mükelleflerin vergi uyumu azalmaktadır. Bu nedenle sık aralıklarla vergi aflarının çıkarılması, vergisel ödevlerini zamanında yerine getirmiş olan yükümlüleri rahatsız etmekte, dolayısıyla vergi sistemine, vergi idaresine, vergilendirmedeki adalete, kısacası devlete olan güveni azaltmaktadır. Af yasalarının özellikle sık sık çıkarıldığı ülkelerde yükümlüler yeni af yasaları çıkmasını beklediklerinden cezaların caydırıcılık yönü de ortadan kalkmaktadır (Arıkan ve Yurtsever, 2004:59-65).

Vergi aflarıyla vergiye uyumun arttırılabilmesi için affın bir kereye mahsus olarak ve önceden tahmin edilemeyecek şekilde uygulanması gerekir. Bir defalık vergi affı eğer daha yüksek harcamalar ve kaçakçılığı önlemek için daha etkili cezalar ile birlikte uygulanırsa gelecekte gönüllü uyumu arttırabilir. Vergi aflarına sık sık başvurulması veya bunların önceden tahmin edilmesi, vergi suçlarının işlenmesi için ekonomik bir teşvik sağlayacağından mükelleflerin uyum davranışlarını olumsuz yönde etkileyecek ve vergi kaçakçılığını teşvik edecektir.

2.2.5. Vergi Mevzuatı ve Vergi İdaresi

Vergi kanunları ile mükellef karmaşık ve maliyeti yüksek uygulamalar ile karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla mükellefin vergiye uyumunun sağlanması için yapılan çalışmalarda vergi mevzuatının sadeleştirilmesi yolunda önemli adımlar atılmaya çalışılmaktadır.

Mevzuatın sadeleştirilmesi uyum maliyetlerinin azalmasına neden olacaktır. Dolayısıyla mükelleflerin gönüllü uyumlarının arttırılabilmesi için (Gökbunar ve Gökbunar, 2007:5):

- Vergi mevzuatındaki haksızlıkların azaltılması hedeflenmelidir.

- Vergi mevzuatının sadeleştirilmesi hedeflenir: Mükellefler basit ve anlaşılması kolay kurallara uymaya daha yatkındırlar. Vergi mevzuatının karmaşık olması mükelleflerin sorun yaşamasına neden olmakta ve bunun sonucunda mükelleflerin vergi kaçırma eğilimleri de artış gösterebilmektedir. Ayrıca, kanunların karmaşıklığı denetmenler ve yargı organları için de güçlükler doğurur. Böyle bir durumda bilgisiz ve yetersiz denetmenlerin düşük beyanı ortaya çıkarmaları ve cezalandırmaları da zorlaşacaktır. Dolayısıyla mevzuattaki değişikliklerin azaltılması ve kullanılan formların mümkün olduğunca basitleştirilmesi vergi tabanın genişlemesini sağlayacaktır.

Ayrıca vergi idaresinin yapısı da mükelleflerin vergi ödeme veya ödememe kararını vermesinde etkili olmaktadır. Teknolojik gelişmelere paralel olarak vergi kurumlarının kendilerini yenilemeleri, vergi beyan ve tahsilatı gibi işlemleri daha basit, hızlı ve az maliyetli yapması giderek önem kazanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kamu hizmetlerinin kalitesini yükseltmek için mükellef odaklı bir anlayışa geçilmekte, mükellef hakları ön plana alınmakta ve mükellefin memnuniyeti gözetilmektedir. Bu kapsamda vergi memurlarının mükellefe karşı olumlu davranışları vergi toplama maliyetlerini azaltmakta ve vergiye gönüllü uyumu arttırmaktadır.

2.2.6. Hükümetlerin Ekonomi Yönetimindeki Başarısı

Ekonomi politikalarının odağında istikrarın sağlanması hedefi yer almaktadır. Ekonomik istikrar kavramı, bilindiği gibi 1930'lardan bu yana, ekonomide fiyat istikrarı ve tam çalışmanın birlikte sağlandığı bir durumu ifade etmektedir. Kavramın "tam çalışmanın sağlanması" kesitinin günümüzde hemen tüm ekonomilerde hızla gelişen otomasyon ve küreselleşme olgusu nedeniyle önemli yapısal bir sorun olma özelliğini kazanmış olduğu bilinmektedir. İstikrar tanımında Klasik İktisat görüşünün ön plana çıkarmış olduğu "fiyat istikrarının sağlanması" ise fiyatların kıt kaynakların etkin kullanımındaki (sermayenin marjinal verimliliğinin hesaplanmasındaki) rolü bakımından büyük önem taşımaktadır. Başarısız ekonomi politikaları sonucu, uzun yıllar yüksek oranlı enflasyon ortamında faaliyette bulunmak durumunda kalan mükelleflerin, karşı karşıya bulundukları belirsizlikler nedeniyle, vergiye karşı olumsuz bir tutum geliştirebileceklerini düşünmek yanıltıcı olmayacaktır.

Sonuç

Vergi kaçakçığı, genelde akademisyenler için vergi hukukunun ve sosyal psikolojinin en önemli konularından, uygulamadan sorumlu politikacılar ve bürokratlar için başarının/başarısızlığın göstergelerinden birisi, basın için ise güncelliğini hiç yitirmeyen bir konu olma özelliğine sahiptir. Ancak, vergi kaçağının nedenleri, şekilleri, hacmi, denetimi ve yaptırımları söz konusu olduğunda, karşıt görüşler ileri sürülebilse de, ilginç bir şekilde belirsizlik egemen olmaktadır.

Sosyo-ekonomik, siyasal ve teknik birçok nedenden kaynaklanan belirsizliklerin aşılarak vergi kaçakçılığı sorununun hafifletilmesinde önceliklerin belirlenmesi önem kazanmaktadır. Gelişen günümüz teknolojilerinden yararlanmak suretiyle mükelleflerin etkin izlenmesi ve denetiminin sağlanması kaçakçılığın önlenmesinde daha kısa vadede kısmî de olsa olumlu sonuçlar alınabilecek bir yöntem olabileceği halde, temel amaç olan, mükelleflerin vergiye karşı tutumlarının değiştirilmesi çok daha uzun zaman alabilecek bir çözüm olacaktır. Öğrenim dönemlerinden itibaren mükelleflerin ve pratikte vergi uygulayıcılarının eğitiminden demokratikleşmeye ve iyi ekonomi yönetimine kadar uzanacak geniş bir yelpazede alınacak önlemler sorunu uzun dönemde, tamamen ortadan kaldırmasa bile hafifletebilecektir.

Kaynakça

Aktan, C.C., Dileyici, D. ve Özgür Saraç, Ö. (2002), *"Vergi Zulüm, İsyan"*, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Alm, J., *''Tax Policy Analysis; The Introduction of a Russian Tax Amnesty''* Georgia State Üniversity, http://ideas.repec.org/p/ays/ispwps/paper9806.html (ErişimTarihi:30/12/2009)

Arıkan, Z. ve Yurtsever, H., "Türkiye'de Mali Affın Nedenleri ve Sonuçları", *Yaklaşım Dergisi,* Yıl:12, Sayı:136.

Bayraklı, H.H., Saruç, N.T. ve Sağbaş, İ., "Vergi Kaçırmayı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Vergi Kaçaklarının Önlenmesi: Anket Çalışmasının Bulguları", *19. Türkiye Maliye Sempozyumu: Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları,* 10-14/05/2004.

Bulut, M., *"Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi",* Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2009/390, <<http://www.sgb.gov.tr/Publications/Tanzimattan%20G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCze%20T%C3%BCrkiye%E2%80%99de%20Vergileme%20Zihniyetinin%20Geli%C5%9Fimi.pdf>> (Erişim tarihi: 14/03/2010)

Canbay, T. (2009), *"Dünyadaki Vergileme Anlayışındaki Değişim (Antikçağdan Günümüze)",* Dora Yayıncılık, Bursa.

Chung, J. ve Trivedi, U.T. (2003), "The Effect of Friendly Persuasion and Gender on Tax Complience Behaviour", *Journal of Business Ethics,* <http://www.springerlink.com/content/h37r875884m161p4/fulltext.pdf>

Çelikkaya, A., *"Mükelleflerin Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Faktörler",* <<http://www.e-akademi.org/makaleler/acelikkaya-1.htm>> (Erişim Tarihi:01/01/2010)

Çoban, H. (2004), *"Psikolojik ve Sosyal Yönden Yükümlülerin Vergiye Karşı Tutum ve Tepkileri (İstanbul İli Anket Çalışması),* İSMMMO Yayınları No:65, İstanbul.

Çoban, H. (2004), "Vergi Mükelleflerinin Vergi Karşısındaki Davranışları Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Denizli Örneği**,** *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,* Denizli.

Çomaklı, Ş.E. (2007), *"Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergisel Kayıt Dışılık",* Turhan Kitapevi.

Demir, M. (2009), "Vergi Kaçırmayı Etkileyen Faktörler", *e-Akademi Hukuk, Ekonomi ve Siyasi Bilimler Aylık İnternet Dergisi,* Sayı:90.

Demir, M. (2009), "Toplumun Vergiye Karşı Tutum ve Davranışlarını Etkileyen Faktörler", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi;* ISSN:1694-528X, Sayı:18.

Dönmez, R. (1992), Teoride Ve Uygulamada Vergi Afları, *Yayınlanmış Doktora Tezi,* Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir.

Feld, L. ve Bruno Frey, B. (2005), "Tax Complience As a Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentıves and Responsive Regulation"; *ANU Working Paper:26,* <<http://ctsi.anu.edu.au/ publications/WP/76.pdf>> (Erişim Tarihi:14/03/2010)

Gerçek, A. ve Yüce, M. (1998), *"Mükellefin Vergiye Kaşı Yaklaşımı Açısından Türk Vergi Sisteminin Değerlendirilmesi",* Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa.

Gök; A.K. (2007), "Vergi Direncinin Gelişimi", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi,* 22(1).

Gökbunar A.R. ve Gökbunar, R. (2007), "Mükellef Davranışları, Vergi Etiği ve Vergi Uyumu; *Vergi Dünyası Dergisi,* Sayı:31.

İpek, S. ve Kayar; İ. (2009), "Vergiye Gönüllü Uyum Konusunda Çanakkale İline Yönelik Ampirik Bir Çalışma", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi;* 16(1).

İpek, S. (2010), "Vergilemede Yükümlü Motivasyonu", *Vergi Sorunları Dergisi,* Sayı:258.

Keleş, Y. (2002), "Yine mi Af? Mükellefler Ne Zaman Vergi Öderler", *Vergi Dünyası Dergisi,* Sayı:249.

Kovancılar, B. (2007), "Vergi Kültür ve Ahlakı Üzerine", *Vergi Sorunları Dergisi*.

Maliye Hesap Uzmanları Vakfı (2003), *"Türk Vergi Sistemi Sorunlar ve Çözüm Önerileri",* Doğuşum Matbaacılık; Ankara.

Muter, N.B., Sakınç, S. ve Çelebi, K. (1993), *"Manisa İli Vergi Mükellefleri Üzerine Bir Anket Çalışması",* Manisa.

Özdemir, A.R. ve Ayvalı, H. (2007), "Vergi bilincine Sahip Bireylerin Fiş veya Fatura Alma Duyarlılığını Etkileyen Faktörler" *Maliye Dergisi,* Sayı:153.

Özden, M.Ö. (1992), "Mali Af", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi,* Ankara.

Şenyüz, D. (1995), *"Vergilemede Yükümlü Psikoloji",* Bursa.

Torgler, B. (2003), *"Tax Morale: Theory and Empirical Analsis of Tax Compliance";*Universitat Basell, <<http://edoc.unibas.ch/56/1/DissB_6463.pdf>> (ErişimTarihi:14/03/2010)

Tosuner, M. (1997),*"Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları Üzerine Değerlendirmeler ve Öneriler",* XI. Türkiye Maliye Sempozyumu, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Tosuner, M. ve Demir, C. (2009), "Vergi Ahlakının Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri", Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 14(1).

Tosuner, M. ve Demir, İ.C. (2007), "Toplumsal Bir Olgu Olarak Vergi Ahlakı", *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi,* Sayı:9/3.

Tuay, E. ve İnci Güvenç, İ. (2007), "Türkiye'de Mükelleflerin Vergiye Bakışı", <http://www.gib.gov.tr/fileadmin/beyannamerehberi/turkiyede_mukelleflerin_vergiye_bakisi.pdf> (Erişim Tarihi: 09/04/2010)

Tuncer, M., "Hükümet-Birey İlişkilerinin Vergi Uyumuna Etkisi ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/467/5364.pdf (Erişim Tarihi:07/03/2010)

Wahlund, R. (1992), "Tax Cahanges Anad Economic Behaviour: The Case of Tax Evasion", Journal of Economic Psychology, 670 akt. F. Saraçoğlu, "Yaş-Cinsiyet-Medeni Durum ve Eğitim Durumunun Vergiye Karşı Tutum Üzerine Etkilerinin Anket Sonuçları Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *KMU İİBF Dergisi,* Yıl:10, Sayı:15, Aralık 2008.

MALİ SOSYALLEŞME VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Süreyya SAKINÇ[*]

Serkan CURA[**]

Giriş

Mali sosyoloji, Avusturyalı iktisatçı Rudolf Goldscheid tarafından geliştirilen ve I. Dünya Savaşı sonrası Avusturya'nın kamu borcunun iyileştirilmesi üzerine Joseph Schumpeter ile yaptıkları tartışmaların bir ürünü olarak ortaya çıkmış olan bir terimdir. Tartışmanın özünde, Avusturya'nın artan kamu borcunun nasıl ödeneceği sorunu bulunmaktaydı. Schumpeter, kamu borcunun kapatılması için olağanüstü düzeyde bir vergi konulması fikrini desteklemekte ve "vergi devleti" anlayışını savunmaktaydı. Goldsceid ise kameralist devletten yana tavır koyarak, devletin girişimci rolüne dikkatleri çekmişti. Devlet, ticari faaliyetlerinden ve mülk (servet unsurları) gelirlerinden sağlayacağı kaynaklarla borçlarının finansmanını gerçekleştirebilirdi. Mali sosyoloji, devletin sosyopolitik ve ekonomik bakımdan yarattığı etkiler üzerine yoğunlaşmaktadır. Her iki bilim adamı da devlet faaliyetlerinin sosyopolitik etkilerine ve yönüne daha fazla önem vermiştir.

Mali olayları ve etkileşim alanlarının farklı açılardan değerlendirilmesini sağlayacak başvuru kaynaklarının başında, sosyoloji bilimi gelmektedir. Sosyoloji bilimine başvurulmasının temel nedeni ise konu itibarıyla mali olayların ve etkileşimin temelinde insanın var olmasıdır. Sosyoloji, toplum içindeki bireyi, grupları, kurumları, bunlar arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri, yine bunlardan ayrı ayrı ya da müştereken kaynaklanan sorunları ve meseleleri bağlantılar kurarak inceleyen bir bilim dalıdır (Sezal, 2003:6). Bu doğrultuda, mali alandaki tüm olayların, dönüşümlerin, krizlerin ve krizlere yönelik uygulanan politikaların ve bunların sonuçlarının ayrıntılı analiz edilmesini sağlayacak sosyolojinin alt dalı olan ve kamu maliyesinin hem sosyolojik hem de ekonomik sorunlarına yardımcı olan maliye teorisinin bilimsel unsurlarıyla uğraşmayı amaçlayan mali sosyolojiye ihtiyaç duyulmaktadır (McLure, 2006:528).

[*] Prof.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü
[**] Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

Mali sosyoloji, vergiler ve harcamaların nasıl belirlendiğini ve toplumu nasıl etkilediğini araştırmaktadır. Bir başka ifadeyle, vergi ve vergileme ile kamu harcamalarının sosyolojik analizini yapan mali sosyoloji, toplumu ve politik yaşamı ahlaki, ekonomik, kurumsal, kültürel, siyasi ve tarihi yönleri ile araştırmaktadır. Kamu maliyesi iktisatçıları, maliye politikasının gelir akımlarını, gelir dağılımını ve ekonomik performansını nasıl etkilediğini analiz ederken; mali sosyoloji, nedenleri ve sonuçları ile ilgilenmektedir.

Bu çalışmada, mali sosyoloji kapsamı içerisinde toplumsal yapıyı etkileyen mali sosyalleşme ve kültür ilişkisi kavramsal ve niteliksel açıdan ele alınmıştır. Devletin temel yaşamsal kaynağı vergi gelirleri olduğu için, mali sosyalleşmenin vergileme üzerindeki etkisi önemle vurgulanmıştır. Daha sonra, vergi kültürü ve mali sosyalleşme arasındaki ilişki açıklanmış, vergi ahlakı ile vergi uyumu ilişkisi değerlendirilmiştir. İzleyen bölümde, kültür olgusu ve türleri incelenmiştir. Çalışmanın son kısmında ise mali sosyalleşmenin kültür ile olan etkileşimi ele alınmıştır.

1. Mali Sosyalleşme Olgusu ve Niteliği

1.1. Sosyalleşmenin Kavramsal Çerçevesi, Amacı ve Önemi

Emilio Williem'e göre sosyalleşme; "bireyin, yalnızca biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp belli bir topluma ve belli kümelere bütünleştirilmesi sürecidir. Bu süreç aracılığıyladır ki, birey bir kişilik kazanmakta ve belli bir toplumda yaşamasını olanaklı kılan davranışları edinmektedir. Bu süreç, bireyin dünyaya geldiği andan başlar, yaşamını bitirip öldüğü ana kadar sürer. Bu süreç içinde belli bir toplum ya da küme için istenmeğe değer görülen davranışların, değerlerin benimsetilmesi gibi, istenmeyen, beğenilmeyen kimi dürtülerin baskı altına alınması da söz konusudur. Sosyalleşme süreci; aile, arkadaşlık, okul, uğraş vb. içinde oluşan bir süreçtir (Akt. Ozankaya, 1977:99)." Sosyalleşme, bireyin içinde doğduğu toplum ve kümenin kültürünü maddi ve manevi öğeleriyle birlikte öğrenmesi ve benimsemesi anlamını ifade etmektedir. Bu sürecin hem bireyin bir toplumsal varlık olabilmesi, yani belli bir toplum ve kümenin başarılı bir üyesi olabilmesi için, hem de toplumun ve o kümenin sürekliliğinin güvenli olması için zorunlu olduğu açıkça görülmektedir (Robbins, 1994:310-311). Bundan dolayı, sosyalleşme bir yandan bireye belli bir benlik ve kişilik kazandıran, bir yandan da toplumun ve kümenin sürekliliğini güvenli kılan bir süreci olarak değerlendirilebilmektedir. Ayrıca, sosyalleşme süreci temelde bir koşullanma sürecidir. Bireyler doğdukları belli toplumsal

kümenin ya da belli toplumun kültürüne koşullanmaktadırlar. Dolayısıyla, sosyalleşmenin kişinin grup normlarına uymasını öğrenmesini sağlayan bir süreç olarak da değerlendirilmesi, bu kavramı bir tür öğrenme süreci haline getirmektedir (Koştaş, 1987:329-330).

Sosyalleşme, bireylerin kendi toplumlarının değerlerini, tutumlarını, örf ve adetlerini kazandığı, içselleştirdiği bir süreçtir. Değer ve normlar kişilerin sosyal çevresinde önceden var olmaktadır; bunların kişilere aktarılması sosyal süreç içinde gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle, değer ve normların kazanılması ve özümsenmesi sosyalleşme süreci içinde gerçekleşir (Long ve Hadden, 1983:3). Dolayısıyla, bireyin bilinç yapısı, toplumda mevcut olan değer, norm ve davranış kalıplarının belirlediği toplumsal yapı yoluyla oluşmaktadır. Bu yüzden toplumun içerdiği ve dışa vurduğu davranış kalıpları arasında göreli de olsa büyük bir benzerlik söz konusudur (Erkan, 1991:66).

Birey ve toplum arasında karşılıklı ilişki sağlayan sosyalleşme, birey açısından diğer insanlarla etkileşime, insani yeteneklerin ortaya çıkmasına ve gerçekleşmesine yardımcı olan araçtır. Toplum açısından ise sosyal düzenin devamlılığının garantisi olan sosyalleşme süreci, iki önemli öğeyi içermektedir. İlki, sosyalleşmesi gereken insanlar, ikincisi ise sosyalleşme araçları (diğer bireyler, sosyal faaliyetler, sosyal kurumlar). Sosyalleşme araçları birey için toplumun yapısını ve kültürünü öğrenmesinde, benliğinin şekillenmesinde önemli roller oynarlar. Aileler, öğretmenler ve iletişim araçları bu süreçte oldukça etkili olmaktadır. Ayrıca, Sosyalleşme, temel değerlerin, inançların ve normların aktarılması yoluyla paylaşılan kültürü koruma görevi de üstlenebilmektedir (Akan, 2003:97).

İnsanın sosyalleşmesi, çok karmaşık bir süreçtir. İnsan, etrafında bulunanların, her gün karşılaştığı sayısız olayların ve kişilerin, içinde bulunduğu sosyo-ekonomik kültürel koşulların, gelenek, töre ve kanunların, fiziksel çevrenin ve birçok unsurun etkisi altında bulunabilmektedir (Kağıtçıbaşı, 1988:246; Long ve Hadden, 1985:47-48).

Yeni bir kişinin gruba eklenmesini ve toplumun kendi yaş ve cinsindeki kişiden beklediği şeyleri yerine getirir bir şahıs olmasını sağlayan bir süreç olarak değerlendirilebilen sosyalleşmenin amaçları (Ozankaya, 1977:108-109);

- Temel davranış yollarını bireyler için belirtmesi,
- Bireylere belli özlemler oluşturması,

• Toplumda bireylerin birbirinden farklı ve fakat birbirini tamamlayıcı rolleri yerine getirmesi,

• Bireylere yeteneklerin de öğretilmesi

biçiminde sıralanabilmektedir.

1.2. Mali Sosyalleşmenin Kavramsal Çerçevesi, Amacı ve Önemi

Sosyalleşme, daha önce tanımlandığı üzere, bireyin ait oldukları toplumun değerlerini, tutumlarını, örf ve adetlerini kazandığı ve içselleştirdiği bir süreçtir. Kamu maliyesi teorisi, belirlenmiş bireysel tercihlerin yansıması olan ekonomik teoriyi izlemektedir (Wagner, 2006:516). Bu doğrultuda mali sosyalleşme ise bireylerin mali olaylar ve dönüşümler karşısında göstermesi gereken tutum ve davranışların içselleştirilmesi olarak tanımlanabilir. Bir başka mantıksal akıl yürütme sonucunda elde edilebilecek olan tanımlama da, toplumsal değişim (dönüşüm) sonucu ortaya çıkan mali olaylar ve dönüşümlerin benimsenmesini mümkün kılan ve bireylerin düşünce sistemlerinde meydana gelen değişmenin gerçekleşmesini sağlayan sürece verilen ifade mali sosyalleşme olarak tanımlanabilir. Ayrıca, mali sosyalleşmeyi, bireyi mali sistemin katılımcı üyesi haline getiren bir süreç ya da bireyin içinde bulunduğu toplumda gerçekleştirilen kamusal hizmetlerin finansmanına katılımının sağlandığı bir mekanizma olarak da tanımlamak mümkündür. Bu kapsamda devletlerin toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapmak zorunda oldukları kamu harcamaları ve bu harcamalara karşılık gelecek kamu gelirleri (borçlanma dâhil) politikalarını tam anlamıyla uygulayabilmeleri ve beklenilen sonuçların alınabilmesi, mali sosyalleşme düzeyinin yüksekliğine bağlı bir olgu halini alabilecektir. Şöyle ki, kamu mali yönetimleri tarafından uygulamaya konulan politikalar, toplumu oluşturan bireyler tarafından desteklenmez ve kabul görmez ise kamu maliyesinin mali, ekonomik ve sosyal içeriğe sahip fonksiyonlarının tam olarak yerine getirilebileceğinden söz etmek mümkün olamayacaktır. Bu nedenle, tüm yönetimler (ya da ülkeler) açısından, mali olaylardan ve dönüşümlerden beklenen etki ve sonuçların doğru tahmin edilebilmesi, mali sosyalleşme olgusu ve sürecinin iyi tahlil edilmesiyle gerçekleştirilebilir.

Sosyalleşme kavramından hareketle; insanların içinde bulundukları toplumdaki mali kültürün unsur ve gereklerine uygun biçimde hareket eden bir varlık haline gelmesi, bu mali kültürü benimsemesi, öğrenmesi ve gelecek nesillere aktarması süreci mali sosyalleşme olarak tanımlanabilir.

Devlet, insanların belli bir coğrafya içinde belli bir toplumu oluşturarak yaşamalarının ortaya çıkardığı bir örgütlenme biçimidir. Bir toplumun ayrı bir kimlik altında ortaya çıkması, devletin toplumun üstünde ve diğer toplumlara karşı egemen bir güce sahip olması anlamına gelmektedir. Devletin toplumdaki herkese fayda sağlayıcı nitelikte olduğu kabul edilen düzen oluşturma ve koruma hizmetleri, iç ve dış güvenlik ile yargı hizmetlerinin yanında kaynak dağılımına müdahale etmek, gelir dağılımını düzenlemek, ekonomik istikrarsızlıkla mücadele etmek, kalkınma ve büyümeyi gerçekleştirmek şeklinde çok geniş bir faaliyet alanı bulunmaktadır (Çelebi, 2006:8). Dolayısıyla, devletin yüklendiği görevlerin önemli bir kısmı onu belli harcamalarda bulunmaya zorlaması ve kamusal ihtiyaçların giderilmesi için devletin birtakım hizmetlerden yararlanmasını ve bir kısım malları kullanmasını da zorunlu hale getirmektedir (Uluatam, 1997:211). Devlet tarafından sunulan kamusal hizmetlerin gelir yönünü oluşturan kamusal finansman da önemlilik arz eden bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde birçok toplumun temel sorunlarından biri, toplum halinde yaşamanın gerekli kıldığı kamu harcamalarını karşılayacak düzeyde geliri kendi bünyesinde oluşturamamasıdır. Bu durum ise diğer toplumlardan gelir transferini gerekli kılmakta ve kamu finansmanını, zamanla çözüm ortaya konulması zorlaşan bir sorun haline dönüştürmektedir. Toplumu oluşturan bireyler ya da birtakım gruplar, kamu harcamalarından faydalanma konusunda herhangi bir tereddüt yaşamazlarken bu harcamaların finansmanına katılım konusunda istekli davranmayabilmektedirler. Özetle, toplum halinde yaşamanın belli kamusal faaliyetleri zorunlu kıldığı ve bu faaliyetlerin devlet aracılığıyla yine aynı toplum tarafından karşılanma zorunluluğu fikrinden hareketle; mali sosyalleşmenin, kamusal hizmetlerin gerçekleştirilebilmesi ve bu faaliyetlerde sürekliliğin sağlanmasına yönelik nihai amacının olduğunun ileri sürülmesi gerekmektedir. Ayrıca, sosyalleşmenin amaçlarından hareketle, mali sosyalleşmenin amaçlarını; bireylere mali kültürün gerektirdiği temel davranış yollarının öğretilmesi (örneğin, devletin ne için vergi aldığının öğretilmesi ve buna paralel olarak toplumdaki vergi ödeme davranışının geliştirilmesi), bireylerde iyi vatandaş olma özleminin oluşturulması ve vergi ahlakının yerleştirilmesi, bireylere mali yapı ve kültür içindeki yerinin öğretilmesi ve bireylerin mali yapı ve kültüre katılımının sağlanması biçiminde sıralanabilir.

Mali sosyalleşmenin araçları arasında düşünülebilecek ilk unsur, bireylerin devlet tarafından yapılan harcamaların finansmanına katkıda

bulunmalarını sağlayacak olan kamu gelirlerinin toplanmasını meşru hale getiren ilgili kanunlar olarak düşünülebilir. Mevzuata dayalı düzenlemeler yerine getirilmedikleri takdirde, birtakım cezai yaptırımların ortaya çıkması söz konusu olacaktır. Ayrıca bir başka unsur; bireylerin ilgili kanunlara tamamen uygun davranışlarda bulunduklarını ve mali yükümlülüklerini tam anlamıyla yerine getirdiklerini ileri sürmek tümüyle doğru olmayabilir. Çünkü bireyler, aldıkları eğitimin, üyesi oldukları grubun, sahip oldukları düşüncelerin, mensubu oldukları dinin gerekli kıldığı kuralların ya da içinde bulundukları toplumsal yapının, özetle benimsemiş oldukları kültürün etkisiyle mali sosyalleşmeden kaçınabilmeleri muhtemel bir süreçtir. Dolayısıyla, mali sosyalleşmenin gerçekleşebilmesi için tek başına yasal düzenlemelerin yeterli olmadığını, söz konusu düzenlemelerin toplumun sosyo-ekonomik yapısını yansıtan kültürle uyumlu olması gerektiğini ve bu doğrultuda da kültürün mali sosyalleşme sürecinin sağlanmasında, önemli bir fonksiyon olduğunu ileri sürmek mümkündür.

2. Kültür Olgusu ve Kapsamı

2.1. Kültür Kavramı ve Özellikleri

Her toplum, bireylerin belirli durumlarda karşılaştığı sorunları çözümlemek ve gereksinmelerini gidermek için birçok araçlara ihtiyaç duymaktadır. Kişinin içinde bulunduğu ekolojik ortam ve koşullara, toplu olarak yaşadığı insanlarla olan etkileşim ve ilişkilerine, karşılıklı etkilerin şekline ve biyolojik bir varlık olarak duyduğu ihtiyaçları gidermek için edindiği yeteneğe ve becerikliliğe göre, bu araçlar sınırlanmakta ve değişmektedir. Bununla beraber, en basitinden en ilerisine kadar her türlü insan toplumunda kültür denilen ortak bir olgu ortaya çıkmaktadır (Köse, Tetik ve Ercan, 2001:220).

Kültürle ilgili olarak pek çok tanımlama yapılmaktadır. Özel anlamda kültürün tek bir tanımını vermek kolay değildir. Tanımlamadaki bu güçlük kültür sözcüğünün çok anlamlı oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu tanımlamalardan bazılarını sıralarsak; Taylor'a göre kültür; "Bilgi, inanç, sanat, ahlâk, hukuk ve örf ve adetlerden ve insanın toplumun bir üyesi olarak elde ettiği bütün yeteneklerden oluşmuş bir bütündür." Ziya Gökalp'e göre kültür; "halkın ananelerinden, eğilimlerinden, örflerinden, sözlü ve yazılı edebiyatından, estetik ve iktisadi ürünlerinden oluşur." Hofstede ise kültürü: "bir grup insanı diğerlerinden ayıran ortak zihinsel programlama" olarak tanımlamaktadır. Tanımda yer alan "ortak programlama", ulusal ve kurumsal düzeyde meydana gelmektedir. Bu doğrultuda, ulusal kültür; belli bir ulusa

ait insanların çoğunluğunun paylaştığı inanışlara, değerlere ve adetlere atıfta bulunmaktadır. Kurumsal kültür ise belli bir kuruma ait insanların çoğunun paylaştığı değerlere, inanışlara ve adetlere vurgu yapmaktadır. Âmiran Kurtkan'a göre kültür; "insanın insan tarafından tesis edilmiş ve yaratılmış olan çevresi" olarak tanımlanmıştır. Normann ise "insan davranışının temelini oluşturan ve insan davranışlarını bir bakıma tahmin edilebilir hale sokup, ortak amaçlara doğru yönelten ya da bazı genel kabul görmüş durumların korunmasını amaçlayan bir inanışlar, normlar ve paylaşılan değerler toplamı" olarak tanımlamıştır (Bostancı, 2003:111; Glazer, 2006:607; Kağıtçıbaşı, 1988:262; Köse vd., 2001:221; Kurtkan, 1976:16; Oudenhoven, 2001:90; Soares, Farhangmehr ve Shoham, 2007:277).

Kültür tanımıyla ilgili olarak yukarıdaki açıklamalardan bazı sonuçlar çıkartmak mümkündür. Birincisi, kültürün bir içeriği mevcuttur ve bu içerik, bir dizi anlamları (varsayımlar, inançlar ve değerler), sembolleri ve uygulamaları kapsamaktadır. İkincisi, bir insan grubu ile ilgili olmasıdır. Dolayısıyla, bir kültürü üreten, paylaşan, yaratan bir grup (toplum, örgüt gibi) olması gerekmektedir. Sonuncusu ise kültürün içeriği ile onu üreten, paylaşan, yaşatan, aktaran üyeler arasında sürekli bir ilişki ve etkileşimin mevcudiyetidir (Köse ve Ünal, 2003:3).

Görüldüğü üzere, bireysel ve toplumsal hayatın bir ürünü olan kültürün birden fazla ve birbirinden değişik tanımlamaları söz konusudur. Üzerinde durulması gereken nokta; kültürün, toplum hayatının bütün sosyal pencerelerini kapsamakta olduğudur. Kültür kavramından söz edildiğinde, bir arada yaşama ihtiyacı duyan, sürekli ve farklı ölçülerde teşkilatlı bir yapıya sahip bir insan topluluğunun ifade edildiği anlaşılmaktadır (Erkal, 2000:44).

Birçok farklı açıdan tanımlanan kültürün temel özelliklerini aşağıdaki biçimde sıralamak mümkündür (Köse ve Ünal, 2003:3-5; Oudenhoven, 2001:91-92; Robbins, 1994:301-306; Soares vd. 2007:278):

- Kültür, maddi, gözlemlenebilir bir şey ya da olgu değil, tamamen soyut bir kavramdır.

- Kültür, içgüdüsel ve kalıtımsal değil, her bireyin doğduktan sonraki hayatı içinde kazandığı alışkanlıklardır (davranış ve tepki eğilimleri). Dolayısıyla kültür biyolojik kalıtımla kuşaktan kuşağa geçemez. Topluma katılan her üye yaşayarak öğrenmekte ve geliştirmektedir.

- Kültür, kültürel sistemlerin tüm üyelerini beslemekte, fakat kimlerin nerelerde, ne zamanlarda, neleri nasıl yiyeceklerini de yine kültür belirlemektedir. Kültür dendiğinde akla önce töreler gelmektedir. Çünkü kültürün sürekliliğini gelenek ve görenekler sağlamaktadır. Bundan dolayı kültürün "yaradılışa" uzanan dolaylı bir geçmişi vardır.

- Kültür, bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan alışkanlıklar, kabul edilen davranış, tutum ve değerler o grubun kültürüdür. Bu durum ise kültürün, toplumsal olduğunu göstermektedir.

- Kültür, ideal ya da idealleştirilmiş kurallar sistemidir. Kültür, çoğunlukla ideal kurallardan ve davranış örüntülerinden oluşmaktadır.

- Kültür, ihtiyaçları karşılayıcı ve doyum sağlayıcıdır. Kültür, temel biyolojik ihtiyaçları ve bunlardan doğan ikinci derecedeki ihtiyaçları çoğu zaman ve önemli ölçüde karşılamaktadır.

- Kültür, zaman içerisinde değiştiği gibi, toplumdan topluma da farklılık gösterebilmektedir. Değişen çevre ve toplum şartlarına göre, toplumun kendi ideallerini gerçekleştirmek için, kendi kültüründe de sürekli bir değişiklik yapmak zorundadır. Bu kapsamda kültür, insana özgü, süper-organik, kendi kendini üreten, şartlara göre dinamik bir değişme ve işleyiş içinde bulunmakta ancak geçmişin birikiminden de yararlanmaktadır.

- Kültür, uyum sürecinin bir ürünü olarak, belli bir kültürün öğeleri uyumlu ve bütünleşmiş bir sistemi oluşturmak eğilimindedir. Böylece, kültürün bütünleştirici bir niteliği olduğu ileri sürülmektedir.

Kültür kavramının iki türlü kullanım şekli vardır. İlk kullanım şekli, bireylerin özellikleriyle yakından bağlantılıdır. Burada kültür, süreç içinde mükemmelleşme ve düşünsel gücün şeklî elemanı olarak kendini göstermektedir. İnsanın eğitim ve sanat anlayışı, hoşgörülü ve erdemli olması, fikir ve düşünce zenginliği bu tür kullanıma örnek olarak ileri sürülebilmektedir. İkinci kullanım şekli, özellikle Anglo Sakson dillerindeki kullanım şekli olarak ifade edilmekte; "geçmişten miras kalan ve öğrenilebilir davranış kalıpları" kültür olarak nitelendirilmektedir. Bu kullanım biçimi ile kültür, toplumun ortak ürünü olmakta ve toplumsal yapıyı yakından ilgilendirmektedir (Beaudreau, 2006:214; Erkan, 1991:65).

2.2. Kültürü Oluşturan Faktörler ve Kültür Türleri

Bütün toplumlarda kültürü oluşturan faktörler vardır. Bunlar ise sırasıyla, dil, din ve inançlar, değerler, normlar, simgeler, tutumlar, örf ve

adetler, yasalar ve ahlak kuralları olarak aşağıdaki biçimde özetlenebilir (Bearden, Money ve Nevins, 2006:196-197; Bredillet, Yatim ve Ruiz, 2010:183-185; Güçlü, 2003:150-154; Işık, 2009:854-856; Xu, Shim, Lotz ve Almeida, 2004:95-97).

Dil

Kültürün en önemli parçası ve taşıyıcısı kabul edilen dil, kültürün bütün unsurlarının, nesilden nesile aktarılmasına, kişiler arası iletişime ve sosyal ilişiklerin düzenlenmesine aracılık etmektedir. Böylece dil, kültürün öğrenilmesine ve manaların simgelenmesine yardımcı olabilmektedir.

Din ve İnançlar

Din, insanlarda ortak duygu ve inançların gelişmesinde önemli bir toplumsal kurum olarak değerlendirilmektedir. İnanç ise bireye ait algı ve bilgilerin devamını sağlayan süreç olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin sahip oldukları inançlarının örtüşme düzeyi artıkça o toplumun kültür inançları da o derece kuvvetli hale gelebilmektedir.

Değerler

Değerler, kişiler, gruplar ve toplumları ayıran önemli hislerin oluşturduğu kavramlar ve fikirlerle ilgilidir ve bireylere ait düşünce, tutum ve davranışların ölçüsü olarak değerlendirilmektedir.

Normlar

Normlar, rollere bürünmüş bireylerin uyması zorunlu olan kurallar, emirler ve ölçülerin tümüdür. Norm, aynı zamanda toplumun kültürünü de oluşturmaktadır. Kültürel normlar, kültürel değerlere dayanır ve bu değerler bireyin amaçlarına ulaşma sürecinde tercih edeceği yolları sınırlandırmaktadır. Bu süreçte birey doğru ve yanlış seçeneklerin hangisi olduğunu belirler ve bu doğrultuda da davranışlarını sergilemektedir.

Simgeler

Dış görünüşte bir işaret ya da jest olarak değerlendirilen simge, değeri temsil etmektedir. Simge, çağrışım yolu ile duyguları tetikleyerek, belirli fikirlerin ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Toplumun simgesiz olabileceği düşünülemez ve dil de sesler ve işaretlerden oluşan bir semboller sistemi olarak değerlendirilmektedir. Semboller, sosyal grupların birliğini göstermektedir. Örneğin, aynı grup üyeleri için bayrak birleştirici bir araçtır. Dinlerin yüzyıllar içinde birliklerini koruyabilmeleri çok geniş semboller

sistemine dayanmaları sayesinde gerçekleşebilmiştir. Liderlik vasfının en önemli unsurlarından birisi, sembollerin etkin kullanılmasıdır. Kültürel farklılıklar, simgesel farklılıkları ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla, aynı kültür/kültürler içerisinde yaşayanlar açısından simgelerin ortak anlamı bulunmaktadır.

Tutumlar

İnsan, nesne, fikir, kurum ve olaylara ilişkin farklı tutumlar sergilemektedir. Bireyin nesneye, düşünceye, kuruma ve olaylara ne şekilde tepki vereceği tutumlar tarafından belirlenmektedir. Tutumlar, davranışların önceden tahmin ve kontrol edilmesini sağladığı için kültürün manevi yönünü ortaya çıkartmaktadır.

Örf ve Âdetler

İnsanların uyması zorunlu olan ve toplum içinde günlük tavır ve hareket usullerini ve yaşama yöntemlerini düzenleyen yerleşmiş kurallara "örf ve âdet" adı verilmektedir. Nüfusun büyük bir bölümü tarafından uzun zamanlardan beri tekrar edilip gelen ve herhangi bir belirgin yaptırımı olmayan ya da yaptırımı çok yumuşak olan davranışlara "âdet" ve aleni bir biçimde ifade edilmiş ve resmi olarak da yaptırıma bağlanmış kurallar ise "örf" olarak tanımlanmaktadır.

Yasalar

Yasalara aykırı hareket edilmesi durumunda, toplumun örgütlenmiş ve zor kullanımını sağlayan yaptırımlarla rasyonel olarak desteklediği sosyal kurallar bulunmaktadır. Bu kurallar, devletin zorlayıcı desteğini sağladıkları için örf ve âdetlerden farklı olarak, bilinçli ve gönüllü biçimde oluşturulmakta ve uygulanmaktadır.

Ahlâk Kuralları

Ahlâk kuralları sosyal hayatta bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünüdür. Ahlak kurallarına karşı gelmenin yaptırımı, ayıplama ve küçük görme gibi manevi düzeyde olmaktadır. Bireyin ahlak kurallarına uymasını sağlayan unsurlar, toplumun kendisi hakkında kötü bir değer yargısına varması, ayıplaması, küçük görmesi, lanetlemesi ve ilişkisini kesmesi tepkilerinden korkması ve çekinmesidir.

Yukarıda özetlenmeye çalışılanlar doğrultusunda, kültür temel olarak belli açılardan ayrıma tabi tutulmaktadır. Belli bir dönemde geçerli olan ve egemen durumda bulunan kültürün tüm çeşitlerinden her biri içlerinde

uyumlu bir bütün oluşturmalarının yanında kendi aralarında da, yine uyumlu bir kültür bütünü oluşturmaktadır. Bu doğrultuda;

i. Maddi ve Manevi Kültür

Sınai kültür olarak da ifade edilen maddi kültür, kültürel sistem içindeki insanın kullandığı her tür araçları; teknolojiyi, üretim araçlarını, kullanılan araç ve gereçlerini kapsayıcı bir ifade olarak kullanılmaktadır. Manevi kültür denildiğinde ise o kültürel sistem içindeki dini hayatın inançları ve gerekleri, ahlaki değerleri, hukuk sistemi, insan ilişkilerini düzenleyen yazılı ve yazısız kuralları, toplumsal anlama sahip sembolleri, davranışların gerisindeki her tür düşünce ve duygu hallerini ifade ettiği ileri sürülmektedir. Genellikle, manevi kültüre bağlı olmasına rağmen, insanların hareketleri ve sahip oldukları kabiliyetleri maddi kültürle sınırlıdır (Bostancı, 2003:111; Ozankaya, 1977:103).

ii. Genel ve Alt Kültür

Genel kültür, bir toplumun ya da ülkenin, her sosyal grubunda, her coğrafi bölgesinde geçerli olan, benimsenen ve yaşanan hâkim unsurlar bütünüdür. Herhangi bir toplumun genel kültürü, üst bir sistem olarak, çok sayıda alt sistemlerden meydana gelmiştir. Alt kültürler birtakım söz sahibi değerleri kapsamasına karşın, kendilerine özgü yaşama şekilleri ve değerleri de bulunmaktadır. Bu durum, bir ülkenin farklı bölgelerinde farklı kültürlerin olmasıyla açıklanabildiği gibi, örgüt çalışanları arasında sadece belli bir grup tarafından paylaşılan değerleri de temsil edebilmesi alt kültüre örnek olarak verilebilmektedir (Güçlü, 2003:150; Köse vd. 2001:223).

iii. Sonradan Bellenen Kültür, Birlikte Oluşan Kültür ve Önceden Oluşan Kültür

Farklı özelliklere sahip bir diğer kültür türü ise sonradan bellenen, birlikte ve önceden oluşan kültür olarak ifade edilmektedir. Şöyle ki, Köse ve Ünal (2003)'a göre; "…bireyin ya da çocuğun atalarından öğrendiği kültür sonradan bellenen kültürdür. Bu kültür yavaş yavaş öğrenilir ve karşı gelinemez. Birlikte oluşan kültür ise bireylerin yaşantılarından öğrendikleri kültürdür. Bu kültürde, yaşlılar bir davranış modeli oluşturmaktadırlar. Önceden oluşan kültür ise eski kültürün önemli kısımlarının saklandığı, fakat yeni kuşağın yeni kültürel değerler yaratması ve bu değerleri ileri yaştakilere kabul ettirmesi, eski kültürlerin yeni kültürle birleşmesi halini ifade etmektedir (Köse ve Ünal, 2003:7)" biçiminde özetlenmiştir.

iv. Karşı Kültür

Toplumda, sosyo-ekonomik ve politik anlamda yerleşmiş olan ve aile, okul ve diğer örgütler, özellikle de kitle haberleşme araçlarıyla aktarılan bütün genel kültürü reddetmek isteyenlerin, değişik alanlarda meydana getirmeye çalıştıkları unsurlar karşıt kültür olarak değerlendirilmektedir.

Kültür, doğrudan doğruya bireyin yaşam sorunları, geleceğe dönük amaçları, yazgısı, topluma ve dünyaya bıraktıkları ile ilgili olup bir bakıma insan davranışlarının temelinde yatan inançlar ve paylaşılan değerlerin toplamıdır ve bireylerin üretim çabalarının sonucunda ortaya çıkan ürünler ve değer yargıları tarafından belirlenmektedir. Kısacası, kültür, insan yapısı varlıkların bütünüdür. İnsan yeryüzünde görüldüğü zaman diliminden bu yana çeşitli yöntemler aracılığı ile kültürünü üretmiş ve biriktirmiştir (Sargut, 1994:13).

2.3. Demokrasi ve Kültür İlişkisi

Demokrasi; kamu siyasetine ilişkin önemli sorunlar ile ilgili belirleyici kararları bütün halkın olumlu ya da olumsuz olarak aldığı ve almaya yetkili olduğu bir siyasal sistem biçiminde ifade edilebilmektedir (Erdoğan, 1999:206). Kralların, soyluların, küçük bir azınlığın değil bütünüyle halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen demokrasi, farklı dönemlerde ve toplumlarda değişik uygulamalarla oluşturulmuştur. 19. yüzyıldan buyana demokrasi anlayışındaki dönüşüm, demokrasinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Bu dönüşüm ise devletin bir hukuk devleti olduğuna yönelik düzenlemelerle gerçekleşmiştir (Çelebi, 2003:190).

Toplumu ve daha sonra kamusal niteliğe sahip ihtiyaçların giderilmesi için devletin oluşumunu ortaya çıkaran bireyler için en üst düzeyde (ya da kapasitede) hürriyet ve eşitliği birleştirmeye gayret eden kamu yönetim(ya da devlet) biçimi olarak da ifade edilebilen demokrasinin istikrarlı olmasının temelinde, kültür birliğinin var olması gerekliliği ileri sürülmektedir. Demokrasinin sadece hukuki düzenlemeler ve siyasi yapı ile ilgili olmadığı bunun yanı sıra, süregelen ve devam eden bir rejim türü olan demokrasinin kültürle, toplumun fikir (ya da algılama) dünyasıyla ve tarihi gerçekliklerle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Bundan dolayı demokrasiyi güçlendirebilmek içerden ve dışardan milli varlığa yönelecek tehditleri bertaraf edebilmek için toplumun milli konsensüs ve ortak mazinin kavranabilmesi, bir millete aidiyet ile bağlanma bilinci ve tarihten ders alınabilmesi gibi etkenlerle sağlanabilecektir (Erkal, 2000:7).

3. Vergi Kültürü ve Mali Uyum

3.1. Vergi Kültürü Kavramı ve Yapısı

Bireysel ve toplumsal hayatın bir ürünü olan kültürün, daha önce incelendiği üzere, birden fazla ve birbirinden farklı anlamları olduğu bir gerçektir. Son yıllarda, vergi-kültür uyumsuzluklarından ötürü geçiş ekonomilerinin vergi sistemlerine yönelik yaptıkları reformlarda başarılı olamamaları, vergi kültürü ile ilgili tartışmaların önemini giderek arttırmıştır (Nerre, 2001b:1). Bu doğrultuda da vergi kültürü kavramının tanımlanması, bu kavramın değerlendirilmesine de yardımcı olacaktır.

Kutu 1: Ekonomik Literatüre Göre Vergi Kültürünü Tanımlayan Görüşler

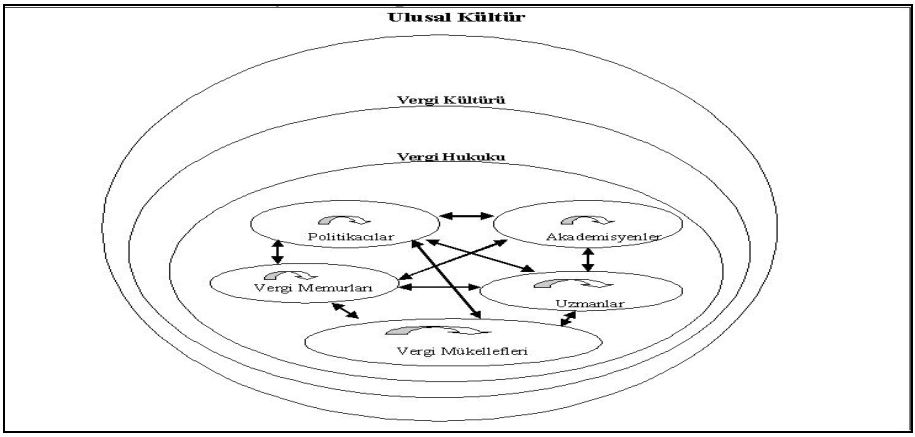
KLASİKLER	DÖNÜŞÜM İKTİSATÇILARI
- Schumpeter, vergi kültürü kavramını "Gelir Vergisinin Ekonomisi ve Sosyolojisi (1929)" adlı eserinde ilk defa ele almıştır. Schumpeter, vergi kültürünü gelişmiş vergi sistemleri ile ilişki içinde bulunan bir kavram olarak kullanmıştır. Dolayısıyla, vergi kültürü, bir ilericilik ya da modernlik derecesi olarak ele alınmıştır. Sonuç olarak, Schumpeteryen görüşe göre, vergi kültürü anlayışı, ulusal bir vergileme sistemini oluşturan vergi ekonomistlerine ve politikacılarına odaklanmıştır. - Armin Spitaler 1954 yılında ortaya koyduğu çalışmasında, Schumpeter'in düşüncesinden hareketle vergi kültürü kavramı üzerinde durmuştur. Spitaler, uygar toplumların sahip oldukları vergi sistemlerinin birbirine yakınsadığını tam tersi durumda ise birbirinden uzaklaştığını ileri sürmüştür. Spitaler, vergilemenin ülkelerde ve o ülkenin toplumlarında var olan ekonomik, sosyal, kültürel, tarihi, coğrafi ve psikolojik farklılıklardan etkilendiğini de savunmuştur. - Alfons Pausch, 1992'de gerçekleştirdiği çalışmasında, bir	- 1997 yılında, IMF Başkanı olan Michael Camdessus, Moskova Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde yaptığı konuşmada, "vergi ödeme kültürü"nü tanımlamıştır. Camdessus'a göre, şeffaf vergi kanunları ve gönüllü uyum, vergi ödeme kültürünün temellerini oluşturmaktadır. Camdessus'un yaklaşımı, vergi kültürünü, vergi mükellefi tarafına odaklanarak ele almıştır. - Rusya'daki dönüşüm sorunlarıyla ilgilenen Roman Berger, vergi kültürünü, bireylerin ödemeye istekli olduğu miktara kadar devletin vergi toplayabilmesi olarak tanımlamıştır. - IMF Ekonomistleri Tanzi ve Tsibouris, bir ülkenin vergi kültürünü, vergi mükelleflerinin sahip olduğu vergi bilinci olarak ifade etmişlerdir. Pek çok dönüşüm ekonomisinde, uzun vadeli hüküm süren planlı ekonominin varlığından ötürü, vergi mükellefleri vergi bilinci eksikliğini hissettiklerini ileri sürmüşlerdir.

ülkenin vergi kültürünün, vergi sisteminin gelişimini belirleyen benliklerle ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Bu düşüncesi aynı zamanda, vergi kültürünü insan maneviyatının ve yaratıcılığının bir dışa vurumu olarak ele alan Schumpeteryen bakış acısını da yansıtmaktadır.	

Kaynak: Işık, 2009:857; Kovancılar, 2007:174-176; Nerre, 2001a:289-292; Nerre, 2001b:1-5; Nerre, 2008:153-155.

İktisat literatüründe "vergi kültürü"nün tanımlanması iki farklı yaklaşım açısından ayrıştırılarak incelenebilmektedir. Vergi kültürünü ele alan ilk yaklaşım "klasikler" diğer yaklaşım ise "dönüşüm iktisatçıları" olarak isimlendirilmektedir (Nerre, 2008:153).

Kutu 1'de vergi kültürü kavramını tanımlamaya yönelik görüşler göstermektedir ki, vergi kültürü kavramının tam olarak ne olduğunun açıklanamadığıdır. Bu nedenle vergi kültürü kavramı, vergi ahlakı, bilinci, sosyal sermaye stoku gibi farklı anlamlarda da kullanılabilmektedir (Kovancılar, 2007:176). Vergi kültürüne yönelik görüş farklılıklarını ve yanlış kullanımları gidermeye yönelik olarak bu kavram ile ilgili geniş bir tanımlama ihtiyacı doğrultusunda; Nerre (2008)'nin çalışmasında; vergi kültürü; "…bir ülkenin süre gelen etkileşimlerinden kaynaklanan bağımlılık ve beraberlikleri kapsayan kültürü içerisine tarihsel bir biçimde dahil olan vergi kültürü, ulusal vergi sistemi ve onun pratik uygulaması arasında bağ kuran konuyla ilgili tüm yasal ve yasal olmayan kurumlar bütünü" olarak tanımlanmaktadır (Nerre, 2008:155-156). Bu tanımlamadın hareketle, vergi kültürünün hem vergilemenin kültürü hem de vergi ödeme kültüründen daha fazlasını içinde barındırdığını değerlendirmek mümkündür.

Kaynak: (Nerre, 2008:156).

Şekil 1: Vergi Kültürünün Temelleri

Vergi kültürünün tüm yönleriyle tanımlanmasını sağlayan Nerre, ilgili tanıma paralel olarak, vergi kültürünün yapısını ve vergi kültürünü içine alan ulusal kültür ve onun aktörlerini yukarıda yer verilen Şekil 1'deki gibi oluşturmuştur.

Şekil 1'de, ulusal kültürün alt kümesi olan vergi kültürünün içindeki aktörler gösterilmektedir. Hem kültürel normlar hem de tarihsel olarak gelişen kurumlar, vergi hukukunu belirlemektedir. Oyuncular, vergi mükellefleri ve memurları, akademisyenler, politikacılar ve mali müşavirlerden (uzmanlardan) oluşmaktadır. Farklı grup oyuncuların ve aynı oyuncuların arasında süregelen ilişkinin yanında, sosyal bağlar ve bağımlılıklar da mevcuttur ve bu bağlar uzun sürede geliştirilmektedir. Akademisyenler ile vergi mükellefleri arasındaki etkileşimin kesinliğinden söz edilemediği için her iki kesim arasındaki ilişkiyi gösterecek bağ kurulamamıştır (Nerre, 2008:155).

3.2. Kültür ve Vergi Uyumu Arasındaki İlişkisi

Vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesi ve vergi borcunun ortaya çıkmasına rağmen, kanunlara aykırı bir tutum ve davranış ile verginin hiç ödenmemesi ya da eksik ödenmesi olarak tanımlanan vergi kaçırma, pek çok ülke için bir sorun olarak hali hazırda devam eden bir gerçekliktir (Muter, Çelebi ve Sakınç, 2008:190; Richardson, 2008:67; Tsakumis, Curatola ve Porcano, 2007:131).

Birçok çalışma, vergi kaçırmaya yönelik çeşitli cezai uygulamaları,

denetim oranlarını ve diğer uygulamaları test etmiş olmasına rağmen, ulusal kültürün ülkenin vergi kaçırma tutum ve davranışı üzerinde etki sahibi olduğuna yönelik sayılı çalışmalar bulunmaktadır.

Söz konusu çalışmalarda, Hoftstede'nin önerdiği gibi vergi kaçırma olgusundaki uluslararası farklılıkların ulusal kültürdeki farklılıklar aracılığıyla açıklanabildiği ortaya konulmuştur (Tsakumis vd. 2007:132). Hoftstede, dünyada yaşayan (ya da bulunan) kültürler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları açıklamaya yardımcı olan dört kültürel ölçüt ortaya koymuştur. Bu ölçütler[1] kullanılarak ülkeler arasındaki vergi kaçırma düzeylerini tespit etmeye yönelik çalışmalar geliştirilmiştir (Richardson, 2008:68).

Hoftstede'nin kültürel ölçütleri aracılığıyla literatürde vergi

[1] Hoftstede'nin oluşturmuş olduğu kültürel ölçütler aşağıdaki biçimde özetlenebilir (Richardson, 2008:69; Tsakumis vd., 2007:132);
- **Belirsizlik Toleransı**; toplumdaki bireylerin belirsizlikten ve kargaşadan rahatsızlık duyma derecesidir. Ülke içinde belirsizlik ve karmaşıklığa yönelik hoşgörü düzeyine odaklanmaktadır. Yüksek bir belirsizlik tolerans derecesi, bir ülkenin belirsizliğe ve kargaşalığa karşı düşük bir hoşgörüye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, belirsizlik düzeyini azaltmak için kanunların, kuralların ve düzenlemelerin oluşturulduğu kural-odaklı bir ülke yaratmaktadır. Düşük bir belirsizlik toleransı, bir ülkenin karmaşıklık ve belirsizlik ile ilgili daha az endişe duyduğunu ve farklı görüşlere karşı daha fazla hoşgörülü olduğunu göstermektedir.
- **Bireysellik Ölçütü**; insanların kendini "ben" ya da "biz" olarak algılama ölçütüdür. Bir ülkenin bireysel ya da kolektif başarı ve bireylerarası ilişkileri destekleme derecesine odaklanmaktadır. Yüksek bir bireysellik ölçütü, bireyselliğin ve bireysel hakların ülke içinde hakim olduğunu göstermektedir. Düşük bir bireysellik derecesi, daha kolektif ülkelerin bireyler arasındaki bağı oluşturduğunu belirtmektedir. Bu tip ülkeler, grup üyelerinin dostluğu(kardeşliği) için herkesin sorumluluk aldığı daha geniş aile ve toplulukları desteklemektedirler.
- **Erkillik Ölçütü (Masculinity)**; toplum içinde farklılaşmış cinsiyet rolünün derecesidir. Bir ülkenin, cinsiyetlere yönelik sosyal rolleri paylaştırma yoludur. Yüksek bir erkillik ölçütü, ülkenin başarı, kahramanlık, girişkenlik ve maddi başarıyla ilgili unsurları daha fazla önemsediğini göstermektedir. Daha düşük bir erkillik ölçütü, ülkenin ilişki, alçak gönüllülük, zayıfı kollama ve yaşam kalitesi gibi unsurları daha fazla önemsediğini göstermektedir.
- **Güç Uzaklığı Ölçütü**; hiyerarşinin, kurumlar ve örgütlerdeki eşit olmayan güç dağılımının kabul edilebilirlik derecesidir. Bir ülkedeki insanlar arasındaki eşitlik ya da eşitsizlik düzeyine odaklanmaktadır. Yüksek güç uzaklığı ölçütü, güç ve refah eşitsizliklerinin ülke içinde gelişmesine neden olacağı anlamına gelmektedir. Bu tür ülkelerde, genellikle vatandaşlarının yukarıya doğru hareketliliğine izin vermeyen sınıf sisteminin takip edilmesi söz konusudur. Düşük bir güç uzaklığı ölçütü, vatandaşların güç ve refahları arasındaki farklılıkların öneminin azaldığı ülkeleri belirtmektedir. Bu tip ülkelerde, herkes için eşitliğe ve fırsata vurgu yapılmaktadır.

kaçırmanın ve uyumunun ölçümüne yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaları özet halinde Tablo 1'de görmek mümkündür.

Tablo 1: Vergi Uyumunun/Kaçırmanın Ölçümüne Yönelik Başlıca Çalışmalar

Alm, J., Bahl, R. ve Murray, M.N. (1990)	Jamaika'ya ait veriler kullanılarak vergi uyumu/kaçırma davranışlarının test edildiği model geliştirmişlerdir.
Frey ve Wech-Hannemann (1984)	Ülkelerarası araştırma sonuçlarını kullanarak, ülkelerin vergi ahlaksızlığına yönelik farklılıkları ortaya koymuşlardır.
Alm, Sanchez ve De Juan (1995)	ABD ve İspanya'daki vergi uyumu davranışlarını karşılaştırmaya yönelik deneysel bir bakış açısı ortaya koymuşlardır.
Martinez-Vanquez, McKee ve Johnson (2004)	Botswana, Güney Afrika ve ABD'deki vergi uyumuna yönelik davranışı araştırmaya yönelik deneysel bir çalışma gerçekleştirmişlerdir.
Alm ve Torgler (2006)	ABD ve 15 Avrupa Ülkesi arasındaki vergi ahlakı ve uyumu ile ilgili farklılıkları ortaya çıkaran bir çalışma yapmışlardır.
Riahi-Belkaoui (2004)	30 ülkede vergi uyumu ile ilişkilerine yönelik geliştirdiği dört değişkeni(rekabet yasaları, ekonomik özgürlük, hisse senedi piyasasının önemi ve şiddet olaylarının sıklığı) değerlendirilmesi yapılmıştır.
Picur ve Riahi-Belkaoui (2006)	Riahi-Belkaoui (2004) tarafından yapılan çalışma genişletilerek, bürokrasi düzeylerinin, yozlaşma kontrolünün ve vergi ahlakının vergi uyumu ile ilişkili olduğunu ortaya konulmuştur.
Richardson (2006)	Riahi-Belkaoui (2004) tarafından yapılan çalışma genişletilerek, 45 ülkede vergi kaçırmaya yönelik ekonomik olmayan belirleyicilerin etkileri analiz edilmiştir.

Kaynak: (Ashby, Webley ve Haslam, 2009:216-217; Lewis, Carrera, Cullis ve Jones, 2009:433-434; Tsakumis vd. 2007:133).

Hoftstede'nin oluşturduğu kültürel ölçütlerden hareket edilerek, 50 ülkenin vergi kaçırma puanlarının elde edildiği çalışmanın özet verilerini Tablo 2'de görmek mümkündür. Hoftstede'nin belirlediği ölçütler analiz edilirken bu ölçütlerin içerdikleri anlamları da tespit etmek gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle, ülkeler açısından daha yüksek (ya da düşük) düzeyli belirsizlik toleransı ve güç uzaklığı daha yüksek (ya da düşük) düzeyli vergi kaçırma düzeyleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, daha yüksek (ya da düşük) düzeyli bireysellik ölçütünün daha düşük (ya da yüksek) düzeyli vergi kaçırmayla ilişkili olduğu ve daha yüksek erkillik ölçütünün

daha düşük düzeyli vergi kaçırmayla ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Tsakumis vd. 2007:132).

Tablo 2: Seçilmiş Ülkeler İçin Kültürel Ölçüt Puanlaması 2000-2002

Ülkeler	Belirsizlik Toleransı	Bireysellik Ölçütü	Erkillik Ölçütü	Güç Uzaklığı Ölçütü
ABD	46	91	62	40
Almanya	65	67	66	35
Arjantin	86	46	56	49
Endonezya	48	14	46	78
Fransa	86	71	43	68
İngiltere	35	89	66	35
İtalya	75	76	70	50
Meksika	82	30	69	81
Şili	86	23	28	63
Türkiye	**85**	**37**	**45**	**66**

Kaynak: (Tsakumis vd., 2007:135)

Bu açıklamalar ve çalışmada yapılan modelleme sonucu seçilmiş ülkelerin (Bknz: Tablo 2) vergi kaçırma düzeyleri Tablo 3'de oluşturulmuştur.

Tablo 3: Seçilmiş Ülke Örnekleri İçin Vergi Kaçırma Düzeyleri* 2000-2002

Ülkeler	Vergi Kaçırma Puanı
ABD	8.60
Almanya	16.37
Arjantin	27.13
Endonezya	21.37
Fransa	14.90
İngiltere	12.47
İtalya	26.60
Meksika	31.70
Şili	20.33
Türkiye	**33.20**

Kaynak: (Lewis vd. 2009:433; Tsakumis vd. 2007:141).

***:** Vergi kaçırma puanları, her bir ülkenin GSYİH'nin yüzdesi olarak gölge ekonomilerinin tahminleri anlamına gelmektedir. Daha geniş (dar) gölge ekonomisine (GSYİH'nin yüzdesi olarak) sahip olan ülkeler, daha yüksek (düşük) vergi kaçırılan ülkeleri temsil etmektedirler.

Hoftstede'nin oluşturmuş olduğu kültürel yapı, uluslararası vergi uyumunun ortaya konulmasına yönelik büyük bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca, özet halinde verilen sonuçlar da göstermektedir ki, ulusal kültürün

ülkelerarası vergi kaçırma düzeylerinin açıklanmasında faydalı olduğu da yadsınamaz bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır. Kültür ve vergi uyumu arasındaki ilişkinin ortaya konulması için elverişli göstergelerin varlığı gelecekte bu yönde yapılacak çalışmalara da ışık tutması açısından önemlilik arz etmektedir. Şöyle ki, ulusal kültür içerisinde rol üstlenen bireylerin tutum ve davranışları gerek vergi uyumu gerekse vergi kaçırma açısından değişik sonuçlar verebilmektedir.

3.3. Kültür ve Vergi Ahlakı Arasındaki İlişki

Vergi ödeme gücü konusundaki içsel bir motivasyon olarak tanımlanan kavram, vergi ahlakı olarak bilinmektedir. Vergi ahlakının tanımı içerisinde yer alan içsel motivasyon, dışsal bir zorlama ve baskı olmaksızın gönüllü vergi ödemeyi[2] ifade etmektedir. Bir başka anlatımla, vergi ahlakı bireylerin vergi ödemeleri için ya da vergi ödemeyle ilgili toplumun inançlarına yönelik istek ya da ahlaki zorunluluktur (Kovancılar, 2007:178; Torgler, 2005a:526; Tosuner ve Demir, 2008:356). Feld ve Frey (2007) tarafından yapılan çalışmada, vergi ahlakını anlamak için önemlilik arz eden faktörler ortaya konulmuştur. Bu faktörler; kamu hizmetinden yararlanan ve karşılığında vergisini ödeyen vergi mükellefi ile idare arasındaki mali değiş-tokuş, bu değiş-tokuşu sağlayan politik işlemler ile vergi mükellefleri ve vergi idareleri arasındaki kişisel ilişki şeklinde belirtilmiştir (Dell'Anno, 2009:989). Ayrıca, yapılan çalışmalar göstermektedir ki, eğer bir ülkede yüksek düzeylerde gerçekleşen bir vergi uyumu geçerliyse, bu konuyu açıklığa kavuşturacak en önemli unsurların başında vergi ahlakı ve düzeyi gelmektedir (Riahi-Belkaoui, 2004:136-137). Dolayısıyla, vergi uyumunu gerçekleştirmeye (vergi kayıp ve kaçaklarını engellemeye) yönelik tek

[2] Vergiyi gönüllü olarak ödeme ya da ödememe tercihlerini açıklayan iki temel teori bulunmaktadır. Bunlar (Aktan, 2006:126 ; Uluatam, 1997:309);

- **Rasyonel Tercih Yaklaşımı (Allingbam ve Sandmo Modeli);** vergiye gönüllü uyumu belirleyen başlıca etkenler yakalanma ve cezalandırma riskinin büyüklüğü ve korkudur. Vergi kaçakçılığı ile yakalanma riski arasında yakın bir ilişki olduğu ileri sürülmektedir. Bu model çerçevesinde, mükellefleri vergi ödemeye itecek faktörler; etkin vergi denetimi ve cezaların caydırıcılığıyla ilgilidir. Bu modelde, kültürel, sosyal psikolojik, dinsel ve ahlaki pek çok faktör dışlanmıştır.
- **Ahlaki Duygular Teorisi (Tutumsal Model);** mükelleflerin vergi ödeme (ya da ödememe) kararlarını belirleyen bireysel çıkar ve fayda fonksiyonunun maksimize etme faktörünün yanında psikolojik ve ahlaki etkenlerin de önemli olduğu savunulmaktadır. Dolayısıyla, mükellefin tercihlerinde etkili olan faktörlerin, kültürel, siyasi, psikolojik, dinsel, ahlaki ve idari yönlerinin de olabileceğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

başına caydırıcı nitelikteki cezalar uygulanması yerine vergi uyumuna yönelik davranışsal bakış açılarının da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda, kültürel faktörler ve toplumların sahip olduğu vergi kültürü büyük önem arz etmektedir. Vergi uyumunun ihmal edilen yanı, vergi ahlakına yönelik toplumsal sözleşmenin önemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Riahi-Belkaoui (2004)'ye göre, yüksek ekonomik özgürlük düzeyi, rekabet yasaları, etkin hisse senedi piyasaları (fon piyasaları) ve yüksek ahlaki normları garanti altına alarak yapılan birey ve devlet arasındaki örtülü bir sözleşmenin vergi uyumuna yönelik olumlu bir etkisi bulunmaktadır (Riahi-Belkaoui, 2004:136-137).

Riahi-Belkaoui'nin çalışmasında kullandığı 30 ülkeden alınan verilere dayalı amprik kanıtlar, vergi uyumunun ekonomik özgürlük düzeyi, hisse senedi (fon) piyasasının etkinlik düzeyi, rekabet yasalarının etkinliği ve yüksek düzeyli ahlaki normlarla ilintili olduğunu ispatlamıştır. İlgili çalışmadan özet halinde alınan ampirik sonuçlar Tablo 4'de bulunmaktadır.

Ampirik bulgular ışığında, vergi uyumunun en yüksek olduğu ülkelerde yüksek ekonomik özgürlük, etkin hisse senedi (fon) piyasası, etkin rekabet yasaları ve ciddi suçların düşük oranlılığı bulunmuştur (Riahi-Belkaoui, 2004:141).

Tablo 4: Seçilmiş Ülke Örnekleri İçin Vergi Uyum Düzeyleri

Ülkeler	**Vergi Uyumu Puanı***
ABD	4.47
Almanya	3.41
Arjantin	2.41
Endonezya	2.53
Fransa	3.86
İngiltere	4.67
İtalya	1.77
Meksika	2.46
Şili	4.20
Türkiye	**2.07**

Kaynak: (Riahi-Belkaoui, 2004:138).
*: vergi uyumu, 0-6 arasında puanlanmış düzlemde değerlendirilmektedir. Yüksek puana sahip olunması yüksek vergi uyumunu ifade etmektedir.

Vergi ahlakı üzerine yapılan farklı diğer çalışmalarda, vergi ahlakı ile vergi kaçırma arasında bir bağın olup olmadığı araştırılmıştır. Sosyal psikolojinin ilgilendiği bu alanda, Lewis (1982) tarafından yapılan çalışmada, "eğer vergiye karşı tutum ve davranışlar kötüleşirse, vergi kaçırmanın artacağı" sonucu elde edilmiştir. Weck (1983) tarafından yapılan

ampirik bir çalışmada ise vergi ahlakı ve gölge ekonomisinin boyutu arasında negatif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Torgler, 2005b:135). Alm ve Torgler (2006) tarafından ABD'de vergi mükelleflerinin fikirlerinden hareketle yapılan çalışmada ise vergi ahlakı ile vergi kaçırma arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Alm ve Torgler, 2006: 241-242). Botswana ve Güney Afrika'da elde edilen veriler ışığında yapılan bir çalışmada, vergi uyumu davranışı ve vergi ahlakında gözlemlenen farklılıkların, vergi idaresinin nesnelliğindeki ve hakkaniyetindeki farklılıklar, mali değiş-tokuş ilişkisinde algılanan eşitlik farklılıkları ve kendi hükümetleri ile ilgili tutum ve davranışlarındaki farklılıklar ile açıklanabileceği tespit edilmiştir (Cummings, Martinez-Vazquez, McKee ve Torgler. 2009:456-457).

4. Mali Sosyalleşme ve Kültür İlişkisi

Kültür kavramıyla ilgili pek çok tanımlama yapılmasına rağmen, kültür ne sadece edebiyat, ne sadece sanat ya da ekonomi olarak ifade edilebilmektedir. Toplum hayatının bütün sosyal yanları kültür tarafından kapsanmaktadır. Dolayısıyla, kültür kavramını, bir arada yaşama ihtiyacı içinde olan ve sürekli farklı ölçülerde örgütlü yapıya sahip insan topluluğu olarak da ifade etmek mümkündür. Bunun içinde ekonomik, siyasal ve sosyal olaylarda olduğu gibi mali olaylar ile kültür de iç içe geçmiş durumda bulunmaktadır.

Bireylerin mali olaylar karşısında göstermesi gereken tutum ve davranışların içselleştirilmesi olarak tanımlanan mali sosyalleşmenin bütünüyle gerçekleştirilmesinin temel unsuru, birey ya da toplumun kültürel niteliklerine dayanmasıdır. Doğan (2005) tarafından yapılan "siyasal sosyalleşme"nin kavramsal açıklamasını mali sosyalleşme açısından da yapmak mümkündür. Şöyle ki, sosyalleşme sürecinin bir parçası olan mali sosyalleşme sayesinde birey içinde yaşadığı toplumun kültürünü ya toplumdaki kabul görmüş geleneksel rol dağıtımını anlayıp, kendini tanımlamayı ve sosyal yapı içinde diğer bireyler arasında edinebileceği yeri anlamaktadır ya da sahip olduğu rolün gereklerini ve davranışlarını, duygularıyla ilişkilendirmeyi öğrenmektedir (Doğan, 2005:38). Ayrıca, mali sosyalleşme, toplumsal-mali düzen ile birey arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin mali sistemle ilgili görüşünü, davranışını ve değerlerini geliştirmektedir. Değer ve normlar kişilerin sosyal çevresinde önceden var olmaktadır; bunların kişilere aktarılması sosyal süreç içinde gerçekleşmektedir. Yani değer ve normların

kazanılması ve özümsenmesi, sosyalleşme süreci içinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle bireyin bilinç yapısı, toplumda mevcut olan değer, norm ve davranış kalıplarının belirlediği toplumsal yapı yoluyla oluşmaktadır. Bu yüzden toplumun içerdiği ve dışa vurduğu davranış kalıpları arasında göreli de olsa büyük bir benzerlik söz konusudur. Dolayısıyla, kültürel alanla mali alanın karşılıklı etkileşim ilişkileri değer, norm ve davranış kalıplarını vermektedir (Erkan, 1991:66).

Uygulamaya konulacak mali araçların tam olarak etkin ve yeterli sonuçlar verebilmesi yani mali sosyalleşme düzeyinin yüksekliği, birey ve onun oluşturduğu toplumun yapısal niteliklerinin de bir arada düşünülmesine bağlıdır. Dolayısıyla, bireylerin tutum ve davranışlarını etkileyen kültür ile toplumsal yapının karakteristik nitelikleri mali sosyolojinin ilgilenmesi gereken bir alandır. Örneğin, enflasyonla mücadele sürecinde uygulamaya konulan daraltıcı maliye politikası araçlarının neden beklenen sonucu vermediği ile ilgili bir analiz, toplumun temel kültürel niteliklerinin -gerek ekonomik gerekse siyasal sistemleriyle birlikte- değerlendirilmesini içermelidir.

Kişiler ilk kez vergi mükellefiyeti ile tanıştıklarında, "vergi acemisi" olarak sektörün vergi ödeme kültürüne karşı yabancılaşma göstermektedir. Vergiye karşı kültür yabancılaşmasının etkileri, harcamaları olduğundan yüksek; hâsılatı olduğundan düşük gösterme, vergiyi geciktirme gibi davranışlarla ortaya çıkabilir. Zamanla bu tepkiler, grup ya da mesleki kültür etkisiyle olumluya dönüşebilir ya da değişmeden bozularak devam edebilir. Vergi ödeme kültürünün ya da vergiye uyumun belirleyicisi olarak mesleki norm ve değerler, bir başka ifadeyle üyesi oldukları grubun sosyal kimliği mi, yoksa bireysel tutumları mı önem taşır? Vergi mükellefi sosyal normlardan ne kadar etkileniyor ve kendisini üyesi olduğu grup bireyleri ile özdeşleştiriyor ise sosyal kimlik algılamasının düzeyi vergiye karşı uyumun belirleyicisi olmaktadır. Aksi halde, sosyal normlar vergi ödeme bilincini etkilemeyecektir.

Değerlendirme

Mali sosyolojinin Avusturyalı kurucuları (Goldscheid ve Schumpeter), vergilemenin sosyo-politik yönüne önem vermişlerdir. Vergileme, sosyal kontrolün sağlanmasında en etkili araçtır. Vergileme ile sosyal bakımdan arzulanmayan insan davranışları düzeltilebilir (örneğin alkollü içecekler üzerinden alınan yüksek oranda tüketim vergisi); sosyal gruplar ve sınıflar arasındaki ekonomik güç yeniden el değiştirilebilir (örneğin ihracatçılar

lehine getirilen teşvikler); kapitalist sistemin neden olduğu yoksulluğun giderilmesi ve hatta yeni bir ekonomik düzene geçişin sağlanması (örneğin gıda bankacılığında KDV indirimleri). Mali sosyolojinin İtalyan kurucuları (Pareto Griziotti ve Sensini), vergilemenin ekonomik etkinlik yönü ile ilgilenmişlerdir.

Devletlerin vergi sistemleri tercihi, toplumun sosyo-kültürel yapısına ve kişilerin geleneksel kültür değerlerine ve tutumlarına bağlıdır. Örneğin, Amerikan halkı diğer gelişmiş ülkelerin halklarına göre daha bireycidir ve bireysel tutumları eyaletler arasında bile farklılık gösterir. Bazı toplumlar işbirlikçi ve güvene dayalı davranışlar geliştirirken diğer bazı toplumlar daha şüpheci olabilirler ve güven eksikliği söz konusudur. Politik kültür ve toplumsal kültür benzerlik taşır. Hükümetlerin olağan üstü dönemlerde (ekonomik krizler ve savaşlar gibi) uygulamaya koydukları mali önlemlerin başarısını, toplumsal kültür değerleri belirleyici olacaktır. Politik kültür, geleneksel ekonomik analiz içinde daima gizli olarak bulunur.

Kamu yönetişimindeki hesap verebilirlik, insan hakları ve sivil toplumun özgürleşme düzeyi, demokratikleşme gibi faktörlerin, toplum bireylerinin vergi kültürünün olumlu yönde oluşumuna ve vergi algılamasının vergiye karşı uyumu sağlayacak şekilde belirginleşmesine etkisi oldukça yüksektir. Doğrudan demokrasinin ve demokratikleşme düzeyinin yüksekliği, bireylerin vergi ahlakını ve vergi uyumunu olumlu etkilemektedir.

ABD, İsviçre, Avustralya ve Kuzey Avrupa ülkelerindeki bireylerin vergi ahlakı ve vergiye uyum düzeyinin, İspanya, İtalya, Yunanistan, Türkiye gibi "romantik" ülkelerdeki bireylere göre daha yüksek olmasının en önemli nedeni olarak, ikinci sayılan ülkelerde doğrudan demokrasi deneyimlerinin, vatandaşların politik karar alma sürecine aktif katılımının ve demokratikleşme kültürünün ilk sayılan ülkelere göre daha zayıf olması gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, mükelleflerin vergi yasalarına uyumunu ve vergi algısını etkileyen diğer önemli etken kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin düzeyidir. Vergi ahlakı ile kayıt dışı ekonomik faaliyetler arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. Vergi ahlakı düzeyinde düşme görülüyor ise kayıt dışı ekonomik faaliyetler muhtemelen artış göstermektedir. Dini kurumların da (Kilise ve Cami gibi) toplumun ahlaki değerlerine olumlu katkısı nedeniyle vergi ahlakını olumlu etkilediği söylenebilir. Dini kurumlara ve kurallara sıkı sıkıya bağlılığın, vergi ahlakını da olumlu etkilediği görülmektedir.

Sonuç olarak, bireylerin vergi algısını ve ahlakını etkileyen faktörlerin çokluğu dikkate alındığında, vergiye karşı davranışların sosyo-kültürel etkenlerinin yanı sıra, diğer ekonomik ve politik etkenlerin de analiz edilmesi gerekmektedir. Mali olayların (özellikle vergilerin) bireyler ve toplum üzerinde yarattığı etkilerin önceden kestirilmesi ve bireylerin davranışlarını belirleyen kültürel (moral) normların değerlendirilmesi, vergiye karşı uyumu ve algılamasını açıklayan davranışların anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

Akan, V. (2003), "Birey ve Toplum", *Sosyolojiye Giriş* (Edt. İhsan SEZAL), İkinci Basım, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara, 79-104.

Aktan, C.C. (2006), "Vergi Psikolojisinin Temelleri ve Vergi Ahlakı", *Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi* (Edt. C.C. Aktan, D. Dileyici ve İ.Y. Vural), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 125-136.

Alm, J. ve Torgler, B. (2006), "Culture Differences and Tax Morale in The United States and in Europe", *Journal of Economic Psychology,* 27(2), 224-246.

Ashby, J.S., Webley, P. ve Haslam, A.S. (2009), "The Role of Occupational Taxpaying Cultures in Taxpaying Behaviour and Attitudes", *Journal of Economic Psychology,* 30(2), 216-227.

Bearden, W.O., Money, R.B. ve Nevıns, J.L. (2006), "Multidimensional Versus Unidimensional Measures in Assesing National Culture Values: The Hofstede VSM 94 Example", *Journal of Business Research,* 59(2), 195-203.

Beaudreau, B.C. (2006), "Identity, Entropy and Culture", *Journal of Economic Psychology,* 27(2), 205-223.

Bostancı, N. (2003), "Toplum ve Kültür", *Sosyolojiye Giriş* (Edt. Sezal, İ.), İkinci Basım, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara, 106-132.

Bredillet, C., Yatım, F. ve Ruiz, P. (2010), "Project Management Deployment: The Role of Cultural Factors", *International Journal of Project Management*, 28(2), 183-193.

Cummıngs, R.G., Martınez-Vazquez, J., Mckee, M. ve Torgler, B. (2009), "Tax Morale Affects Tax Compliance: Evidence from Surveys and An

Artefactual Field Experiment", *Journal of Economic Behavior ve Organization,* 70(3), 447-457.

Çelebi, A. (2003), "Toplum ve Siyaset", *Sosyolojiye Giriş* (Edt. İ. Sezal), İkinci Basım, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara, 166-199.

Çelebi, A.K. (2006), *Liberal Ekonomik Düşüncede Kamu Kesiminin Büyüklüğü Sorunu,* İkinci Baskı, Emek Matbaası, Manisa.

Dell'anno, R. (2009), "Tax Evasion, Tax Morale and Policy Maker's Effectiveness", *The Journal of Socio-Economics,* 38(6), 988-997.

Doğan, M.S. (2005), "Sosyalleşme, Sosyal Değişme ve Siyasal Sosyalleşme", *Sosyoloji Konferansları Dergisi,* S.32,31-40.

Erdoğan, M. (1999), *Anayasal Demokrasi,* 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Erkal, M.E. (2000), *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri,* 5. Basım, DER Yayınları, İstanbul.

Erkan, H. (1991), *Ekonomi Sosyolojisi,* Alper Matbaası, İzmir.

Glazer, S. (2006), "Social Support Across Cultures", *International Journal of Intercultural Relations,* 30(5), 605-622.

Güçlü, N. (2003), "Örgüt Kültürü", *Kırgızistan Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* 3(2), 147-159.

Işık, A. (2009), "Kültür ve Kalkınma: Vergi Kültürü Örneği", *Ege Akademik Bakış,* 9(2), 851-865.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1988), *İnsan ve İnsanlar,* 7. Baskı, Evrim Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

Koştaş, M. (1987), "Sosyalleşme (Socialisation)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C.XXIX, 329-334.

Kovancılar, B. (2007), "Vergi Kültür ve Ahlakı Üzerine", *Vergi Sorunları Dergisi,* 231, 173-187.

Köse, S., Tetik, S. ve Ercan, C. (2001), "Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 7(1), 219-242.

Köse, S. ve Ünal, A. (2003), *Farklı Toplumsal Kültürler, Örgüt Yapıları, Liderlik Davranışları,* Güven Yayınevi, İzmir.

Kurtkan, Â. (1976), *Genel Sosyoloji,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No.2144, İstanbul.

Lewıs, A., Carrera, S., Cullıs, J. ve Jones, P. (2009), "Individual, Cognitive and Cultural Differences in Tax Compliance: UK and Italy Compared", *Journal of Economic Psychology,* 30(3), 431-445.

Long, T.E. ve Hadden, J.K. (1983), "Religious Conversion and the Concept of Socialization: Integrating Brainwashing and Drift Models", *Journal for the Scientific Study of Religion,* 22(1), 01-14.

Long, T.E. ve Hadden, J.K. (1985), *"A Reconception of Socialization", Sociological Theory,* 3(1), 39-49.

Mclure, M. (2006), "The fiscal Sociology of Gino Borgatta: Pareto, Extra-Economic Redistribution and Economic Growth", *Cambridge Journal of Economics,* 30(4), 521-539.

Muter, N.B., Çelebi, A.K. ve Sakınç, S. (2008), *Kamu Maliyesi,* 3. Baskı, Emek Matbaası, Manisa.

Nerre, B. (2001a), "The Concept of Tax Culture", *National Tax Association Proceedings Ninety-Forth Annual Conference,* Baltimore, USA, 288-295.

----------(2001b), "The Role of Tax Culture in Transformation Processes-The Case of Russia", *Association For Studies in Public Economics,* Working Paper Series, No:03/2001, 1-21.

----------(2008), "Tax Culture: A Basic Concept for Tax Politics", *Economic Analysis ve Policy,* 38(1), 153-167.

Oudenhoven, J.P. (2001), "Do Organizations Reflect National Cultures? A 10-Nation Study", *International Journal of Intercultural Relations,* 25(1), 89-107.

Ozankaya, Ö. (1977), *Toplumbilimine Giriş,* Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Yayın No.403, Ankara.

Rıahı-Belkaouı, A. (2004), "Relationship Between Tax Compliance Internationally and Selected Determinants of Tax Morale", *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation,* 13(2), 135-143.

Rıchardson, G. (2008), "The Relationship Between Culture and Tax Evasion Across Countries: Additional Evidence and Extensions", *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation,* 17(2), 67-78.

Robbıns, S.P. (1994), *Örgütsel Davranışın Temelleri*, (Çev. Öztürk, S.A.), 1. Baskı, ETAM AŞ, Eskişehir.

Sargut, S.A. (1994), *Kültürlerarası Farklılaşma ve Yönetim,* Verso Yayıncılık, Ankara.

Sezal, İ. (2003), "Neden Sosyoloji", *Sosyolojiye Giriş* (Edt. İ. Sezal), İkinci Basım, Martı Kitap ve Yayınevi, Ankara, 01-10.

Soares, A.M., Farhangmehr, M. ve Shoham, A. (2007), "Hofstede's Dimensions of Culture in International Marketing Studies", *Journal of Business Research,* 60(3), 277-284.

Torgler, B. (2005a), "Tax Morale and Direct Democracy", *European Journal of Political Economy,* 21(2), 525-531.

---------- (2005b), "Tax Morale in Latin America", *Public Choice,* 122(1-2), 133-157.

Tosuner, M. ve Demir, İ.C. (2008), "Ege Bölgesi'nin Vergi Ahlak Düzeyi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi,* 10(2), 355-373.

Tsakumis, G.T., Curatola, A.P. ve Porcano, T.M. (2007), "The Relation Between National Cultural Dimensions and Tax Evasion", *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation,* 16(2), 131-147.

Uluatam, Ö. (1997), *Kamu Maliyesi,* 5. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara.

Xu, J., Shım, S., Lotz, S. ve Almeıda, D. (2004), "Ethnic Identity Socialization Factors and Culture-Specific Consumption Behavior", *Psychology ve Marketing,* 21(2), 93-112.

Wagner, R.E. (2006), "States ant The Crafting of Souls: Mind, Society and Fiscal Sociology", *Journal of Economic Behavior ve Organization,* 59(4), 516-524.

ÂŞAR VERGİSİ UYGULAMASININ SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

Ramazan GÖKBUNAR[*]
Sibel AYBARÇ BURSALIOĞLU[**]

Giriş

Toprağa dayalı ekonomik sistem içinde Osmanlı mülkiyet rejimini temsil eden ve önemli vergilerden biri olan Âşar Vergisi, mülkiyeti devlete ait olan toprakların kullanımı karşılığında alınan bir tür kira bedeli olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden gelişme dönemine kadar kamu gelirlerinin neredeyse tamamını oluşturan Âşar Vergisi, topraktan elde edilen ürün miktarına göre aynî olarak tahsil edilmesi ve ürün elde etmeyen çiftçiden vergi alınmaması gibi özellikleriyle vergilemede adalet ilkesine uyum göstermiştir. Ancak 17. yüzyıldan sonraki süreçte, köylüye güvence sağlayan devlet mülkiyetine dayalı toprak rejiminin (mir-i arazi rejimi) bozulmasına -iktisat tarihimizde ilk özelleştirmeyle- paralel olarak Âşar Vergisi'nin tarh ve tahsil yöntemleri de vergilemede adaletsizliklere yol açmıştır. Osmanlı Devleti'ni doğrudan vergi toplama yükünden kurtararak, askeri harcamalara kaynak oluşturan tımar ve zeamet kurumlarının yerine, köylüler üzerinde sömürü ve yoğun baskılara neden olan mültezim (iltizam sahibi) adı verilen vergi tahsildarlarının ortaya çıkması ile Âşar Vergisi, köylüden toplanabildiği kadar çok ürün toplama güdüsüyle hareket edilerek, keyfi şekilde tahsil edilmeye başlanmıştır. Bu süreç, vergiden kaçınmayı ve kaçaklığı artırmış, devletin tarımsal artık içindeki payını azaltarak hazinenin gelirlerini düşürmüş, tarımsal üretimde gerilemelere yol açmış, tarımsal alanda geliştirilen teknolojilerin kullanılmasını belli ölçüde engellemiştir. Âşar Vergisi, adeta halkı yoksulluğa mahkum eden bir soygun mekanizmasına dönüşmüştür. Mali dengedeki bu yapısal değişim, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin askeri alanda rekabet gücünde gözlemlenen kayıplarla da paralellik göstermiştir.

[*] Prof.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü
[**] Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, SBE Maliye AD

Nüfusun yaklaşık %85'i Cumhuriyete geçiş sürecinin başlangıç yıllarında köylerde yaşamaktaydı. Askeri başarının yanı sıra iktisadi başarının da önemli olduğu görüşü temelinde gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde ülkenin ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel dokusunda özellikle de vergileme yapısında köklü düzenlemelere karar verilmiş, ardından Âşar Vergisi kaldırılmıştır. Bu karar, Lozan Antlaşması'nı izleyen dönemin en önemli ekonomik kararlarından birisi olmuştur.

Bu çalışmada, Âşar Vergisi'nin tarihi gelişim süreci ile söz konusu verginin kaldırılmasının sosyo-ekonomik sonuçları değerlendirilmektedir. Âşar Vergisi'nin sosyo-ekonomik boyutu tarım sektöründeki toplumsal yapı çerçevesinde analiz edilmektedir.

1. Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne Tarım Sektöründe Toplumsal Yapı

Toprağa göre tanımlanmış üretim biçimi ile Batı Avrupa dışı -özellikle de İngiltere dışı- bir tarım yapısı esas alınarak oluşturulan toplumsal sınıf ve tabakalaşma aşağıdaki gibi şekillenmiştir (Boratav, 1980:58-62):

- Büyük Toprak Sahipleri: Toprak mülkiyetini elinde tutan, üretken emek harcamayan ve tamamen artıkla yaşayan bu grup, "feodal ilişkinin temsilcisi, toprağını kiraya vererek artık ürün elde eden toprak ağası" ile "kapitalist ilişkinin temsilcisi, ücretli işçi çalıştırarak artık ürün elde eden kapitalist çiftçiden" oluşmaktadır.

- Zengin Köylü: Toprak mülkiyetini elinde tutan ve iş aletlerine sahip olan bu grup, üretken emek harcamakta, artık ürün elde etmektedir. Zengin köylülüğün, üreticiler açısından "yükselen dinamik ve genç bir kapitalizmi simgelediği" kabul edilmektedir.

- Orta Köylü: Kendi toprağını, aile emeğiyle işleyen orta köylü grubun ayırt edici özelliği, "iş aletlerinin yeterliliği ve aile emeğinin işgücü piyasasına sunulmayışı"dır.

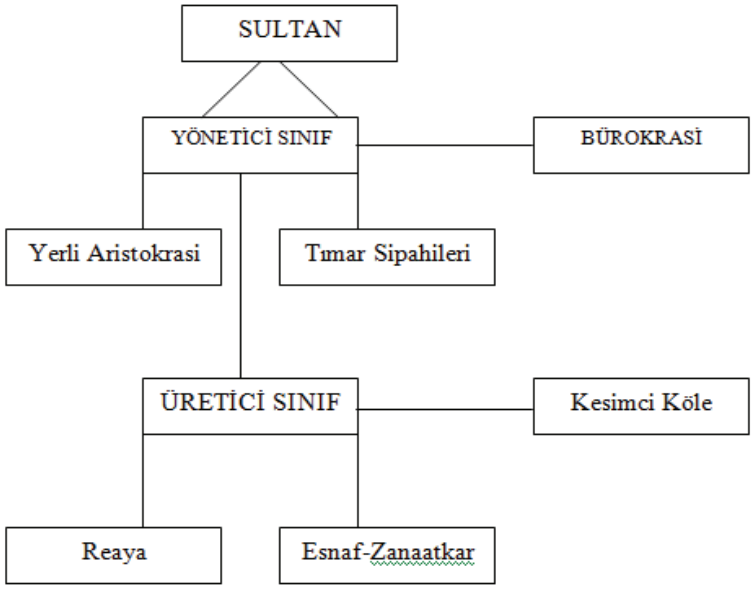
- Yoksul Köylü: Sahibi olduğu toprak ve iş aletleri, ailenin yeniden üretimi için yetersiz olan bu grup, ya toprak kiralayarak ya da işgücünü diğer işletmelere satarak varlığını sürdürmektedir.

- Tarım İşçisi: Kısmen veya tamamen emeğini satarak yaşayan gruptur.

Tarımda toplumsal tabakalaşmanın en eleştirel yönü, evrensel olmayışı ve toplumun belli kesimlerini (tüccar, tefeci gibi) dışlamasıdır (Boratav, 1980:60). Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'nın Orta Çağ Dönemi'nde yer alan feodalite (sınıflı) düzeni mevcut değildi ve pek fazla farklılaşmamış, kendisine özgü niteliklere sahip bir tabakalaşma düzeni vardı.

Topraklarında yaşayan toplulukları din ya da mezhep esasına göre teşkilatlandırarak 'millet teşkilatı' çerçevesinde yöneten ve bir sosyal sınıflaşmaya dayanmayan Osmanlı'da, toplumsal tabakalar Batı toplumlarındaki gibi gelişmiş olmayıp, onlara nazaran oldukça zayıf kalmıştır (Günay, 2003:32).

Osmanlı toplumunda sınıfsal yapı idari/hukuksal anlamda egemen ve bağlı kişilerden oluşan ikili bir yapıya sahiptir. Bunlar, sultanın örtük otoritesi altında orduyu oluşturma ve toprak üzerinde gelir elde etme başta olmak üzere belirli hak ve yükümlülüklerin belirlediği egemenlik doğurucu ayrıcalıklara sahip "yönetici sınıf" ile toprak üzerinde ırsiyete dayalı tasarruf hakkına sahip "üretici sınıf (reaya ya da yönetilen sınıf)"tır. Bu iki ana grubu oluşturan sınıfsal tabakalaşma aşağıdaki şema ile gösterilebilir (Şahinöz ve Teoman, 2002:75-76):

Şema 1: 15 ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Tabakalaşma

Köylüler (reaya), üretim sürecinin nesnel koşullarından ayrılmamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı köylüsü ne köle statüsünde, ne de Avrupa feodalizminde görülen köylülerin (serfin) durumuna benzemektedir. Üretim araçlarında babadan oğula geçebilen kullanım hakkı, Osmanlı çiftçisine özgür köylü statüsü kazandırmıştır (Bknz: Özsoylu, 1999:12-13; Boztemur, 1998:88).

Batı Avrupa'da malikane sistemi şeklinde kendisini gösteren toprak düzeni, liberal kapitalizmin oluşması için gerekli ortamı hazırlamış, İngiltere başta olmak üzere bazı ülkelerde, malikane beyleri tasarruf ettikleri toprakları alarak çağdaş işletmeciliğe geçmişlerdir (Dinler, 2008:16). Bu çerçevede Batı'da yaşanan ekonomik gelişmeler sonucu Osmanlı'ya karşı sağlanan üstünlük, özellikle savaş tekniklerindeki gelişmelere uyum sağlamak amacıyla ihtiyaç duyulan gelirin iltizam usulü ile köylüden toplanması; Türk köylüsünün perişan olmasına, toprak düzeninin bozulması ile de devletin çöküşüne dek uzanan bir sürece neden olmuştur.

"Mir-i Arazi Rejimi" olarak adlandırılan devlet mülkiyetine dayalı toprak rejimi, toprakların sürekli ve ırsi kiracısı durumunda olan köylüyü doğal afet ve ardından yaşanabilecek olası risklere karşı koruyan bir rejimdi. Devlet, reayanın toprağını ve emeğini, bu toprakları özel mülkiyete dönüştürmeye, köylüleri de bu topraklarda işçi, ortakçı ya da serf konumuna düşürmeye kalkışabilecek üçüncü kişilere karşı özenle koruyordu (İnancık, 2009:16). Bu düzenin sonucunda, fırsatçı bir köylü, diğer köylülerin topraklarını zamanla ele geçirerek, topraklarını büyütme fırsatı bulamıyordu. Toprağa bağlı asilzade sınıfının ortaya çıkmasına olanak vermeyen söz konusu rejim çerçevesinde bir taraftan köylülerin geleceği güvence altına alınırken diğer taraftan başkasının toprağını alıp, büyük işletmeler kurarak yenilikler yapmak ve zengin olmak yolu engelleniyordu. Ancak, bu sosyal düzen uzunca bir süre Osmanlılarda tarım sektöründe yeni teknolojilerin gelişmesini ve üretimi arttırıcı çabalar için gerekli ortamın oluşmasını engellemiştir (Dinler, 2008:15-16).

Osmanlı mali sisteminde uzun bir dönem önemli işlevler yüklenilen Âşar Vergisi, tımar sisteminin iyi işlediği dönemlerde sipahi tarafından toplanmış; iktisadi yaşamda gerileme olunca yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuş ve verginin toplanması mültezimlere bırakılmıştır (Mutlu, 2009:49). Tımar sistemi sayesinde Osmanlı mali sistemi her ne kadar ordu teşkilatlanması ve savaşların finansmanını karşılayacak bir yapıda oluşturulmuşsa da 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu sistem çözülmeye ve

ardından savaşlarda yenilgiler dönemi başlamış (Ertaş, 2010:655); merkez ve yerel elitler arasında vergi gelirlerinin paylaşımı üzerinden yeni bir ilişki doğmuştur (Karaman, Pamuk, 2009:27). 16. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlayan Tımar Sistemi'ndeki sipahilerin yerlerini mültezimler almaya başlayınca köylüler, yüzyıllardan beri sahip oldukları güvencelerini kaybetmişler; vergi yükleri ağırlaşırken tefeciler türemiş; bağ/bahçe ve topraklarını tefecilere kaptıran köylüler, ırgatlaşmış ve işsiz kalmışlardır. Geniş işsiz kitlelerinin başlattığı Celali İsyanları (Bknz: Gökbunar, 2007), en çok köylüyü etkilemiş ve köylüler topraklarını, evlerini terk etmek zorunda kalmış, daha önce kurulan büyük çiftlikler dağılmıştır (Dinler, 2008:18-24). Bu süreçte "devletin karşısına yüzlerce derebeyi çıkmış ve iktisadi hayat felce uğramıştır" (Cin, 1992:83). Celali İsyanları gibi isyanlar köylünün toprağından kopmasına neden olmuştur.

Merkezi yönetimin bu durum karşısında düştüğü acizliğin en anlamlı göstergesi, Padişahların, köylüleri silahlanıp kendilerini korumaya ve merkezi yönetim adına geldiklerini söyleseler dahi, köylerine kimseyi sokmamaya çağıran 'adaletnameleri'dir (Tezel, 1971:266). "Büyük Kaçış-Kaçkun" adı verilen tarihi olayın ardından, boş kalan topraklara sahip çıkan ağalar türemiş ve böylece günümüze kadar izleri sürecek ağalık-beylik dönemi başlamıştır. Anadolu'da köylünün geleceğini güvence altına alan mir-i arazi rejiminin yıkılmasıyla gücünü topraktan alan yerel ağaların güçlenmesi, Batı'da yıkılan derebeylik düzeninden daha geri ve fırsatçı bir düzeni beraberinde getirmiştir (Dinler, 2008:18-24).

16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyıl başlarında hem merkezi devlet, hem de tarımsal sosyal yapıdaki çöküntü sonucunda birçok Avrupa ülkesinde, özellikle Fransa'da seri halde büyük çaplı köylü isyanları yaşanırken tarıma elverişli arazisi olmayan köylülerin baskı altında ezildiği Osmanlı Devleti bu tür ayaklanmalarla karşılaşmamıştır (Barkey, 1991:699-701).

15. yüzyıl başlarından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süre içinde hızla "özgür köylülükten toprak kulluğuna dönüşen reaya sınıfı" içinde belirgin farklılaşmalar olmuştur. Bu dönemde, tarım ve sanayi işçiliği, esnaflık ve zanaatkarlık kesin çizgilerle belirginleşmeye başlamıştır. Çağdaş araç ve gereçlerin kullanıldığı üretime emeğinden başka vereceği bir şeyi olmayan yarıcılar ve ortakçılar hızla önemlerini yitirmeye başlamışlar, kapitalist üretim ilişkilerinin belirmesine koşut olarak tarım işçisi durumuna dönüşmüşlerdir. Feodal toprak mülkiyeti biçimi çerçevesinde oluşmaya başlayan kapitalist üretim ilişkileri düzeninde, 19. yüzyıldaki tarım işçileri

günde 15-16 saat çalışıp, ancak geçimlerini karşılayacak (çoğu zaman da ayni olarak) düzeyde ücret almışlardır (Fişek, 1967:215-216).

Osmanlı–Rus Savaşı sırasında gittikçe güçlenen "âyan-derebeyleri" tarafından sağlanan askeri ve mali yardım karşılığında merkezi yönetim, bu aileleri tanımak ve onların yarı bağımsız statülerini hukukileştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum toplumsal yapıda değişikliğe yol açmış ve büyük âyanlarla köylüler arasında sarraf ve faizciler, mültezimler, küçük âyan ve derebeylerinden oluşan bir ikinci sömürücü tabakanın da yerel feodalleşme süreci içinde kendi varlığını güçlendirmesine yol açmıştır. Köylülerin kendilerini içinde buldukları yeni feodal ilişkiler çarkının günümüze değin uzantısı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâlâ mevcut olan "ortakçılık" müessesesidir. II. Mahmut Dönemi'nde aşiretlerin yerleşik tarım yapan köylülere büyük zarar verdiğine ilişkin saptamalar bulunmaktadır. Nitekim, 18. yüzyıl içinde ve 19. yüzyıl başlarında Anadolu'da göçebelik daha da yaygınlaşmıştır. II. Mahmut'un büyük âyanları ortadan kaldırmasından sonra, köy ağaları ve küçük âyan/derebeyleri, toplum yapısına egemen sınıf olarak yerleşmişlerdir. Bunlar birçok yerde köylüleri arazisizleştirmeye, yarıcı haline dönüştürmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla 18. yüzyıl ile Tanzimat arası dönemde, tarımsal nüfus ve üretim daha da azalmış; tarımda "para-pazar" ilişkileri, yerleşik hayat ve kullanılan teknoloji geri kalmıştır (Tezel, 2008:271-278).

Anadolu tarım üreticisi sınıfının ortalama ömrü, genel olarak kabul edilen aşırı vergilendirme ve üst sınıfların sömürüsünün bir sonucu olarak oldukça düşüktür. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Rumeli sınırı İstanbul'a çekildikçe, Balkanlar'dan gelen yaklaşık 64.500 göçmenin Anadolu vilayetlerine, yine Kars ve Ardahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucu bölgedeki Müslümanların İç Anadolu vilayetlerine göç etmeleri, bir taraftan Anadolu üretimi için iç talebi arttırmış, diğer taraftan Anadolu üreticisinin bilmediği ürünlerin bölgeye girişini sağlamıştır. Bu döneme ait veriler, göçmenlerin Anadolu tarımında bir katalizör olarak önemini ortaya koymaktadır (Quataert, 2008:35-36).

Cumhuriyetin ilanı ile tarım kesiminde köklü reformlara girişilmiş, tarım sektörüne ait toplumsal yapıda farklılaşmalar gözlenmiştir. Bu dönemde, tarım sektöründeki küçük üreticiler aşağıdaki gibi tabakalara ayrılabilir (Akalın, 1975:34-35):

- Emekçi Çiftlikleri: Genişlikleri 20 dönümden küçük olan bu işletmelerin içerisinde tarım sektöründeki ailelerin %18'ini oluşturan,

mevsimlik işgücü arzında bulunan küçük üretici kesimi yer almaktadır. Kısacası, bu kesim yoksul köylülüğün toplandığı kesimdir.

- Köylü Çiftlikleri: Genişlikleri 20-200 dönüm arasında değişen söz konusu işletmelerin içerisinde bağımsız üreticilerin oluşturduğu orta köylülük kesimi yer almaktadır. Aile işçilerinin sayısı kullanılan ücretli işçilere oranla daha fazladır.

- Kapitalist Çiftlikleri: 200 dönümden daha büyük, ücretli işçilerin sayısının aile işçilerine oranla daha fazla olduğu bu kesim, zengin köylülüğü meydana getirmektedir. Söz konusu kesimde yer alan küçük üretici saflarında doğmakta olan zengin köylüler, kapitalist üretimi temsil etmişler ve küçük üreticiler aleyhine genişlemişlerdir. Bu durum, toprağın ve sermayenin belli ellerde toplanmasına neden olmuştur.

Kapitalist gelişme tarım sektöründe, işbölümünü ve uzmanlaşmayı geliştirerek iç pazarın büyümesine yol açmıştır. Bu gelişme, 1923-1950 döneminde, tarımda görülen otarşi ve durağanlığı ortadan kaldırmış, tecrit edilmiş aile işletmelerinden oluşan köy topluluğu içindeki çeşitli engelleri yıktığı gibi, köyü de dış dünyaya açmıştır. Tarım sektörünün diğer sektörlerle bütünleştiği ve ilişkilerinin arttığı bir dönem gündeme gelmiştir. Nitekim, köy ya da kasaba ölçeği ile sınırlı çok sayıda yerel pazarın, ulaşım imkânları sunulması ile bir ulusal pazar çerçevesinde örgütlenmesi sağlanmış, faktör akışkanlığı arttırılmıştır. Küçük üreticiliği oluşturan aile işletmeleri çözülerek, özellikle emek akışkanlığı hem tarım sektörü içinde hem de tarım dışı sektörlere ya da dış aleme doğru arttırılmıştır. Kapitalist üretim biçiminin oluşturduğu nüfus fazlası, kentlere göç etmeye başlamıştır (Akalın, 1975:36).

2. Osmanlı Mali Sistemi'nde Tarımın Vergilendirilmesi ve Âşar Vergisi

Vergi sisteminin toprak düzeni ve askeri düzenle iç içe geçmesi nedeniyle merkeziyetçi bir vergi idaresi kuramayan Osmanlı Devleti, günümüz anlamında bir "vergi devleti" sayılmamaktadır. Vergi sistemi, dini esaslara dayalı dolaysız vergi olan "Şer'i Vergiler/Tekâlif-i Şer'iyye" (zekat, öşür, haraç, cizye) ile geleneksel esaslara dayalı "Örfi Vergiler"den (Tekâlif-i Âdiye, Tekâlif-i Sakka) oluşmaktaydı.

Cumhuriyetin Osmanlı Devleti'nden devraldığı vergilerin tarh ve tahsil sisteminin, hem gelir kaybına, hem de kötü kullanılması halinde haksızlığa, zaman zaman zorbalığa imkân verici nitelikte oluşu dolayısıyla

hemen hemen tamamı Cumhuriyet Dönemi'nde yürürlükten kaldırılarak, yeni vergi sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı mali sisteminden devralınan belli başlı vergiler Temettü Vergisi, Bina (Musakkafat) Vergisi, Ağnam (Hayvan/Sayım) Vergisi, Âşar Vergisi şeklinde sıralanabilir (Muter, 2001:36).

Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar mali sistem ile siyasi, askeri ve idari sistem arasında mükemmel bir uyum söz konusuydu. Bu çerçevede mali sistem ile askeri sistem arasındaki uyum ve uyumun bozulduğu dönemleri baz alarak Osmanlı mali sisteminde "ayni-bölgeci mali sistem" ile "nakdi-merkeziyetçi mali sistem" olmak üzere iki farklı sistemden sözedilebilir. Bunlar (Yay, 1988:66):

- **Ayni-Bölgeci Mali Sistem:** Devlet, para ekonomisinin henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde âyın olarak gerçekleştirilen vergi tahsil işini has, tımar ve zeamet adı verilen dirliklere ayrılmış bölgelerde tımar ve zeamet sahiplerine bırakarak, onlardan kamusal hizmet beklemekteydi (Binatlı, 1969:308). Bu vergi hasılatı, vergi tahsil ve kullanma yetkisine sahip asker/memurlara birer maaş şeklinde tahsis olunurdu. Tımar sahipleri elde ettikleri vergi gelirlerinin bir bölümü ile "tımarlı sipahi" olarak adlandırılan askerleri beslemek ve yetiştirmekle yükümlü tutulurlardı. Uzak eyaletlere ve ırkı, dini, örf ve adetleri farklı cemaatler içerisine Türk unsurlarını işleyen tımar ve zeamet sistemi, yeniçerilik, vakıflar, cemaat idaresi gibi diğer kamu hizmeti gören kurumlarla birlikte bir süre etkin işlemiş, ancak zamanla bu sistem bozulmuştur (Gürsoy, 1984:54).

- **Nakdi-Merkeziyetçi Mali Sistem:** Para ekonomisinin gelişmesiyle 17. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa ve Akdeniz ülkelerini saran enflasyonun Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına alması, nüfus artışı, ticaret yollarındaki değişmeler gibi etkenler ile Avrupa ülkelerinin ordularının daha organize ve yeni silahlarla donatılarak Osmanlı ordularının karşısına çıkması, savaşların uzun yıllar devam etmesi, Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarını olumsuz bir şekilde derinden etkilemiş, yeni bir sistem arayışını gerekli kılmıştır. Bu süreçte, 1829 yılında tımar sistemi kaldırılarak gelirlerin büyük bir bölümü mümkün olduğunca nakdi olarak merkezi bütçeye aktarılmaya ve vergi gelirleri iltizam veya maaşlı devlet memurlarınca toplanmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin, kuruluş ve yükseliş döneminde geçerli olan ayni-bölgeci vergi sistemi çerçevesinde tahsis edilen gelirler içerisinde de en

önemlilerini, Âşar ve Ağnam gibi köylü üzerindeki yükümlülükler oluşturmuştur (Yaşar, 1981:250).

İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren kurulmuş olan bütün İslam devletlerinde Âşar Vergisi uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin mali mevzuatında şer'i hukuk kapsamında yer alan ve toprak mahsulleri ile hububattan ayni olarak alınan bir vergi olan "Âşar"ın (Güçer, 1964:51-52) tarihsel dokusu incelendiğinde, İbranilere değin uzandığı görülmektedir. "Âşar sözcüğünün Asurluların altın ya da âyni olarak aldıkları 'ışru-u' adlı vergiden veya İbranice 'ma'şer' denilen tapınak yahut krallara verilen onda bir oranındaki verginin adından geldiği ileri sürülmektedir (Bknz: Canbay, 2009:12). Arapça "uşr", Osmanlıca "öşr", Latince "decima" ve Fransızca "la dime (ondalık)"ın çoğulu olan âşar, tarihin oldukça derinliklerine giden bir maziye sahiptir (Palamut, 1987:69).

İbranilerde gerek mısır, üzüm, ekin gibi toprak mahsullerinden, gerekse hayvan sürülerinden 'onda bir' oranında vergi tahsil edildiğine ilişkin Tevrat'ta açık bilgi yer almaktadır. Hıristiyan alemlerince de tanınan bir mükellefiyet olan Âşar (Güçer, 1964:51), Kuran'ı Kerim ayetlerinde -özellikle 6/141- belirtilen toprak mahsulleri üzerinden alınan vergiye işaret etmektedir. Kur'an'da Müslümanların her mahsul mevsimi "Hak" vermeleri emredilirken miktar ve oranı hakkında bir açıklık mevcut değildir. Daha sonra, mahsullerin sulama şekillerine göre; doğal sularla sulanan arazide yetişen mahsulün 1/10 oranı "öşür (Uşr)", yapay olarak sulanan arazide yetişen mahsulün 1/20 oranı "Nısf-al-uşr" adı altında vergi alma usullerine yer verilmiştir (Binatlı, 1969:304-307). Geçmişte çeşitli vergi kitabelerinde Âşar Vergisi benzeri vergiler uygulandığı konusunda bilgiler yer almaktadır (Bknz: Hınz, 1949:771-793).

Âşar, "sosyal yardım için alınan onda bir oranındaki vergi" şeklinde de tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde çeşitli tarihi, sosyal veya iktisadi nedenlerle âşar adı altında, her türlü toprak mahsulünden devlet nam ve hesabına alınmakta olan verginin yıllık ürüne göre oranı, 'toprağın verim yeteneğine, sulama koşullarına, ziraat çeşitlerine ve yerel örf/adetlere' göre değişiklikler göstermekte, bazen her köy için ayrı ayrı belirlenmekteydi. Örneğin; Kütahya Livası (sancağı) Kanunnamesi'nde hububattan âşar ile yemlik alındığı için vergi miktarı 1/8 uygulanmıştır. Rumeli'de öşürün mahsule oranı, salariye ile birlikte 1/8'e yükselmekteydi. Mardin Livası'nda köylü veya şehirli kesimin ziraatları ile bağ, bostan veya pamuk ürünlerinden 1/7 alınmaktaydı (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1978:482-488). Aşar

Vergisi'nin alınması için mahsulün üzerinden bir yıl geçmesi gerekmemekte, mahsulün kaldırılması sırasında tarlada alınmaktaydı (Tekir, 1989:17).

Osmanlı Devleti'nde Âşar Vergisi, Müslüman olmayan bireylerden de alınmaktaydı. Ancak Osmanlı kanunlarına göre, yükümlünün dininin Âşar Vergisi'nin oranını belirlemede rolü olduğu durumlar da söz konusu olmuştur. Örneğin; Bitlis Livası'nda Hıristiyanlar 1/5, Müslümanlar 1/8 oranında Âşar Vergisi ödemişlerdir (Giray, 2001:93).

Âşar Vergisi'nin belirleyici iki özelliği "ürün miktarına göre ve ayın olarak alınması"dır. Bu vergiyi üstün kılan nitelik, topraktan alınan ürün ile doğru orantılı olmasıydı (Yaşar, 1981:252). Bu özellik, doğal olarak verginin ödeme gücüne göre alındığının bir göstergesi sayılabilir.

Tanzimat Dönemi öncesinde Osmanlı Devleti'nde tarımın vergilendirme aracı olan Âşar Vergisi, büyük ölçüde tımar rejiminin işlemeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış ve II. Mahmut tarafından tımarın kaldırılmasıyla birlikte toprağın vergilendirilmesinde tek sistem haline gelmişti (Önal, 2009:6).

Tanzimat öncesi, merkezi yönetime Âşar gelirinden yalnızca padişah ve üst düzey yöneticilere (ümeraya) ayrılan "havas-ı hümayun (padişah hasları)" gelirleri aktarılmaktaydı. Kamusal gelir sisteminin fethedilen toprakların genişliğine bağlı olduğu bu gibi bir gelir sistemi, yükseliş döneminde kendisini genişleterek yeniden üretilebilecek zaferlere destek olmaktaydı (Yaşar, 1981:250). 16. yüzyılın başlarından itibaren fetihlerle sürekli genişleyen devletin hukuki, askeri, mali ve sosyal yapısında da değişmeler yaşanmıştır. Dolayısıyla her yerde geçerli tek bir vergi düzeni uygulamak mümkün olmamış, fethedilen bölgenin coğrafi şartları, ırki ve kültürel özellikleri ile sosyal ve ekonomik yapısı dikkate alınarak ayrı ayrı düzenlemeler yapılmıştır (Bknz: Ünal, 2002:147; Gökbunar, 2007:2).

Nitekim, Tanzimat'a kadar şahsı üzerinde toprağı olmayan evli kişilerin ödediği "Bennak Resmi", bekârların ödediği "Mücerred Resmi", gayri Müslim reayadan alınan bir tür baş vergisi olan "İspenç Resmi, Cizye, Resm-i Arusi"; ticaret üzerinden "Yevmiye-i Dekâkîn, Damga Resmi, Bâc-ı Pazar, Gemi İhtisabiyesi, Resmi Bitirme"; tarımsal ürün ve alanlar üzerinden "Öşür, Haraç, Salariye, Çift Resmi (yıllık vergi), Çift Bozan Resmi (boş bırakılan toprak vergisi), Dönüm Resmi, Aku Resmi, Bağ Resmi, Bahçe Resmi"; hayvanlar üzerinden "Adet-i Ağnam, Selamet Akçası, Zebiha Resmi, Ondalık Ağnam Resmi, Ağnam Bacı, Ağıl Vergisi, Otlak Resmi, Balık Öşrü, Bojik Resmi, Kovan Resmi"; gümrük resimleri olarak

"Amediye, Refetiye, Mastariye, Mururiye, Bac-ı Pazar"; örfi vergiler olarak "Rusüm-ı Örfiye, Tekalif-i Divaniye/Avarız Vergileri, Nüzül, Sürsat, Bedel-i Sürsat, İştira Zahiresi"; maktu (yıllık peşin) vergi olarak "Resm-i Asiyab Resmi (maktu değirmen vergisi); arızi vergiler olarak "Bad-ı Heva, Ceraim-i Hayvanat, Resm-i Arus, Tapu Resmi, Cürüm ve Cinayet Resmi" gibi sosyo-kültürel çeşitliliğe uygun farklı vergi uygulamaları yürürlükte kalmıştır (Bknz: Akkuş, 2009:112-113; Gökbunar, 2007:2-6; Çağatay, 1947:484-511).

Merkezileşmiş vergi sisteminin kurulması gereksinimi, Osmanlı'nın çöküş yıllarında özellikle 19. yüzyılda yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Sınırların gerilemesiyle gözle görülür ifadesini bulan çöküş karşısında, merkezi hükümetin aldığı ilk önlem askeri yenilik olmuştur. Ayrıca fethedilen topraklarda kamu hizmetlerini yerine getirecek kişilerin atanmasıyla kamu hizmetlerinin mansıplık şeklinde, bölgeden arazi âşarının tahsisi yoluyla karşılanması usulü Tanzimatla birlikte kaldırılmaya başlanmıştır. Tanzimat, kamu maliyesinde toprak zilyetliği üzerinde ayrıcalık veren âyni-bölgeci sistemden, merkeziyetçi-nakdi sisteme geçme yolunda ıslahata girişmiştir. Ancak bu, merkezi devletin gittikçe artan ölçüde vergi gelirlerine dayanmasını, yani vergi devleti olmasını gerektirmiştir (Bulutoğlu, 1966:2). Nitekim, Tanzimat Fermanı'nın ilanından yaklaşık bir ay sonra çıkarılan ve vilayetlere gönderilen ikinci bir ferman içinde mali sorunlar şu şekilde sıralanmıştır (Bknz: Çakır, 2001:23):

- Örfi vergilerin kaldırılması ve yerine herkesin mal, arazi, hayvan ve gelirleri yazılarak servetleri oranında vergilerinin belirlenmesi,
- Âşarda iltizam usulünün kaldırılması,
- Ağnam resminin tek kalemde birleştirilmesi,
- Haraç ve cizyenin ıslah edilmesi,
- Âyni vergi usulünün kaldırılması, yine bu doğrultuda memurların maaş ve masraflarına karşılık olarak halktan çeşitli adlar altında alınan vergilerin kaldırılması.

Osmanlı Devleti'nin tarımsal yapısı, başlangıcından XX. yüzyıla kadar ana hatlarıyla küçük arazi sahipliğine dayanmayı sürdürmüştür. Tarımsal yapı temelde "çift-hane" sistemine ve küçük köylülüğe dayanıyordu. Sisteme göre bir çift öküze ve bununla işleyebileceği miktarda toprağa yani çiftliğe sahip köylü ailesi, temel tarımsal birimi oluşturuyordu

ve çift resmi denilen arazi-kişi vergileri bileşimi bir vergiye tabiydi. Aile birimi ya da küçük köylülük, devletin mali tabanını oluşturuyordu. Devlet, bu grup aracılığıyla tarımsal ekonomiyi kontrol ve düzenleme olanağına sahipti (Baskıcı, 2005:123).

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan sonra taşrada uğradığı güç kaybı, yerel unsurların özellikle tarımsal hasıladan alınan vergileri kontrol altına almasını ve merkeze gönderilen vergi gelirlerinin azalmasını beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, Tanzimat'ın merkeziyetçiliği ve mali alanda özellikle Âşar Vergisi ile ilgili önemli değişimleri hedeflediğini göstermektedir (Uzun, 2001:91). Nitekim Âşar Vergisi, yalnızca Osmanlı Devleti'nin mali yapısının önemli bir yapıtaşı olmakla kalmamış bir taraftan adeta devletin yönetim stratejinin bir parçası, diğer taraftan zamanla değişen tahsil yöntemleri ile toplumsal anlamda önemli bir yapısal sorun olmuştur.

3. Âşar Vergisi Uygulamalarının Açmazları

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı vergi sistemi "kolektif vergi sistemi"ydi. Devletin, ülkenin bütün altyapısal kaynaklarını kullanabilmek amacıyla saldığı vergiler/salgunlar, ilgili mahallerdeki hanelerin mali güçlerine göre bölüştürülerek toplanırdı (Reyhan, 2008:114).

Osmanlı maliyesinin yüzyıllar boyunca esaslı devlet geliri olan Âşar Vergisi (Pelin, 1942:305), önceleri dini bir zorunluluk olarak düşünülmekteydi. İlerleyen süreç, dini mükellefiyetin hukuki zorunluluk halini almasına ve dolayısıyla vergi tahsilinde değişik yöntemler izlenmesine yol açmıştır.

İltizam ve âşar, birbirinin ayrılmaz parçalarıydı (Bknz: Coşar, 1996:24). İltizam usulünde devlet, bazen "mukataa" (kesişme), bazen de "müzayede" (arttırma) suretiyle belirli yerlerin âşarını "mültezim" adı verilen belli kişilere satmakta ve bu kişiler de devlete karşı taahhüt ettikleri maktu bedeller karşılığında, âşarı kendi nam ve hesaplarına tahsil etmekteydiler (Pelin, 1942:280). Âşar Vergisi, mültezimler eliyle toplanması sonucunda adeta bir dağıtım vergisine dönüşmüştü. Kârını maksimize etme amacında olan mültezimler, vergi geliri elde etmek için devlete ait zabıta gücünü mükellefler üzerinde baskı için kullanmakta ve tahsil eylemini adeta soyguna dönüştürmekteydi (Akalın, 1975:99). Örneğin, mültezimler hesaplarında yanılgıya düştüklerinde, bu zararlarını çiftçilere yüklemekteydiler. Sürekli borç içinde bulunan çiftçiler mahsulünü satacağı zamanı sabırsızlıkla beklemekte, buğdayı hasat ettikten sonra, harman yapmak için âşar mülteziminin keyfi olup da hissesini almak üzere gelmesini

(bazen uzun süre) beklemek zorunda kalmaktaydılar. Genellikle zahire tüccarı olan mültezim, mahsulün tarlada çürümesi tehlikesiyle karşı karşıya kalan köylüyü elinde kalan mahsul hissesini kendisine çok düşük fiyatla satmaya zorlamak için bu durumdan yararlanmaktaydı (Morawitz, 1978:68).

İltizam usulünün Osmanlı tarımındaki sosyo-ekonomik etkisi, toprak üzerinde yeni siyasi ve ekonomik güç odakları meydana getirerek halkı artan oranlı bir sömürü ilişkisi içerisine sürüklemek olmuştur. Bu gelişmenin doğal sonucu, toprak üzerinde tımar sahibinin yerine, başta askeri sınıf olmak üzere çeşitli sınıflara mensup olan ve ekonomik olarak tarımsal artığa artan oranlarda el koyma çabası içine giren yeni ekonomik ve siyasi güç odaklarının ortaya çıkması olmuştur (Şahinöz, Teoman, 2002:74-75,86). Tüm bu gelişmelere paralel olarak da toprağını işlemeyi artık kârlı bulmayan, çiftini terk eden geniş bir toprak proletaryası belirmiş, mal sahipliğinden yarıcılığa, yarıcılıktan marabalığa[1] ya da mevsim işçiliğine dönüşen kalabalık bir kitle, 'topraksızlar sınıfı' olarak ortaya çıkmıştır (Binatlı, 1969:314). Küçük çiftçiler aleyhine oluşan bu sorun, marabacı büyük çiftçi-tüccarı güçlendirirken göreli ağırlığı ile küçük çiftçiler üzerine kurulmuş olan Âşar Vergisi mültezimleri finanse etmiştir (Önder, 1998:120).

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ardından, 15/09/1840 tarihli nizamname (kanun) ile vergi tahsilinde iltizam usulü kaldırılarak, yerine "emanet usulü" (merkezden atanmış devlet memurlar-muhassallık/emanet usulü) getirilmiştir. Ancak Âşar Vergisi gelirlerini, hızla arttıracakları öngörüsüyle atanan memurlar, önceki usul ile toplanan miktar kadar bile vergi toplayamamışlardı (Duran, 1990:333). Ayrıca idarenin doğrudan vergi toplarken yüklendiği giderler de genellikle yüksek olmuştur. Örneğin, 5 milyon liralık Âşar Vergisi toplamak için harcanan para yaklaşık 1,5 milyon lirayı bulmuştur. Bu durumda idare, Âşar Vergisi'ni doğrudan toplamak yerine, maaşlı vergi memurlarından oluşan büyük ve pahalı bir gruba duyulan ihtiyacı ortadan kaldıran iltizam usulü ile toplamayı mali olarak daha kârlı bulmuştu (Quataert, 2008:53). Âşar Vergisi, 1843-1847 yılları arasında ikişer yıllığına toptan (maktuan) ihale, 1847-1853 yılları arasında beşer yıllığına toptan ihale, Kırım Savaşı'nın sürdüğü 1853-1856 yıllarında âyni tahsilata dayalı toptan ihale ve emanet usulü, 1856-1861 yılları arasında

[1] "…Köylü, angarya çalışma, vergi ödeme ve üretimden belli bir pay ayırma gibi yükümlülükler altındaydı. Derebeyinin arazisi üzerinde çalışan köylüye 'maraba' ya da 'azap' denilmekteydi. Maraba: mülkiyeti olmayan fakat yetiştirdiği üründen bir pay alan üreticidir, maraba dörtte bir (murabba) anlamına gelmektedir. Azap ise ırgattır ve ücretle çalışmaktadır" (Bknz: Okçuoğlu, 1996a:663).

açık arttırma usulü, 1861-1871 döneminde Rumeli'de köylü üzerine toptan ihale, Anadolu'da arttırma usulü ile iltizam, 1871-1880 döneminde vilayet teşkilatları tarafından iltizam veya emanet usulü ile tahsil edilmiştir (Bknz: Şener, 1990:131-139; Yaraşlı, 2005:13). Âşar Vergisi'ni daha adil bir görünüme kavuşturmak amacıyla iltizam usulü ile emanet usulü arasında sürekli gelgitler yaşanmıştır. Ancak bu çabalar, vergiyi karışık bir hale getirdiği gibi ne köylü ezilmekten kurtulabilmiş, ne de devlet hasılatı arttırılabilmiştir (Coşar, 1996a:21).

Temmuz 1887 tarihli Âşar Vergisi Kanunu'yla, mevcut vergi toplama işlemleri yasal bir sisteme bağlanmış ve kanunda belirlenmiş ürünler dışında, ödemenin sikkeyle değil, âyın olarak yapılması şart koşulmuştur (Quataert, 2008:49). Ülkede katma değeri yüksek ürünlerin üretim miktarının arttırılması amacıyla üzüm, zeytin, dut, pamuk, gül gibi belirli ürünlere "Âşar Vergisi Muafiyeti" tanınmıştır. Özellikle üzüm üreticilerine, söz konusu muafiyet kapsamında bağlarını söküp, yerine Amerikan Asma Çubuğu dikmeleri halinde 10 yıl muafiyet sağlanmıştır. Benzer şekilde yabani zeytin aşılayan, gülfidanlığı kuran üreticiler, 3 ila 10 yıl arasında vergiden muaf tutulmuştur (Duran, 1990:335).

Tanzimat öncesi dönemlerde arazinin verimliliğine göre farklı oranlarda toplanan Âşar Vergisi, Tanzimat Dönemi ile birlikte (15/09/1840 tarihli Nizamname ile) herhangi bir ölçüt esas alınmaksızın standart bir oranda (1/10) uygulanmaya başlanmıştır (Bknz: Çakır, 2001:170; Duran,1990:333-334). En verimli topraklar olduğu gibi, en verimsiz topraklardan da sağlanan mahsul miktarı oranında Âşar Vergisi ödenmesi durumu, söz konusu vergiye her ne kadar herkesi eşit biçimde etkileyen bir vergi görünümü sağlasa da sonuç itibarıyla bir haksızlık ortaya çıkarmıştır (Bknz: Çakır, 2001:170; Ricardo, 2008:149). Nitekim daha az verimli topraklara sahip olanlar açısından tek oranlı vergi, pek de adil olmamıştır (Coşar, 1996a:21).

Devletin mali bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde Âşar Vergisi'nin oranı %15'e kadar yükselmişti (Pamuk, 2005:100). Nitekim, %10 olarak standartlaşmış Âşar Vergisi oranı, 1883 yılında ulaşım-haberleşme ve eğitim-öğretim yatırımlarına kaynak sağlamak amacıyla %1,5 oranında arttırılarak toplam %11,5'e; 1896/1897 yılı bütçe açığının finansmanı amacıyla %12'ye çıkarılmış ve 1900 yılında %12,6 olacak şekilde bir dizi ek vergi ilave edilmiştir (Duran, 1990:335). Bu ek vergi gelirleri, yalnızca önceden tasarlanmış amaçlar için kullanılmak üzere özel hazinelere

konulmuştu. Bu durum karşısında özellikle Şeyhülislam ve Adliye Nazırı, ek verginin adeta bir "zulüm" olacağını ileri sürmüşlerdir (Quataert, 2008:50-53). Bu dönemde, milli gelirden aldığı pay %50'nin altında olan kırsal kesimin üzerine düşen vergi yükü %87 olarak hesaplanmıştır (Yay, 1988:67).

Osmanlı dış borçların artması ve 1875 yılında hazinenin iflası nedeniyle 1881'de çıkarılan Muharrem Kararnamesi ardından kurulan Düyun-ı Umumiye (Bknz: Tekir, 1987:26-57) ile Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerine el koyan dış mali çevreler, Türk köyünde yeni bir sömürü unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Demiryolu şirketlerine hattın geçeceği vilayetlerden kilometre garantisi karşılığı olarak o yerlerin âşar gelirleri verildi. Örneğin; Nisan 1903 yılında Alman yatırımı olan Konya-Ereğli Demiryolu Hattı için Konya, Halep ve Urfa'nın âşarları karşılık gösterildi. Düyun-ı Umumiye, alacaklılar adına bu yerlerin âşar gelirlerini topladı. Düyun-ı Umumiye, Osmanlı ülkesinde adeta uluslararası haciz memuru olarak etkin bir mali örgütlenme kurdu (Ortaylı, 2008:151,251-253).

Mültezimler, yasal olarak yalnızca sözleşmede belirtilmiş miktarı toplamaya izinli oldukları halde, daha yüksek oranlarda vergi tahsil etmişlerdir. Bu durum karşısında denetimin etkisiz olması üreticilerin gerçek anlamda korunmasını engellemiştir. Aynı zamanda mültezimler, mahsul fiyatlarının yüksek olduğu yıllarda, bir miktar Âşar Vergisi'nin âyın olarak ödenmesini; mahsul fiyatlarının düşük olduğu yıllarda ise âşarın sikke ile ödenmesini istemişlerdir. Genellikle gereksiz yere aylarca uzayan açık arttırma işlemleri, üreticileri ekinleri tarlalarda bırakmaya zorlamış, bu durumda böceklerden ve hava koşullarından kaynaklanan kayıplarla karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Üreticilerin âşarlarını nakletme sorumlulukları yasada 1 saatlik mesafe olarak belirlenmiş olmasına rağmen, üreticiler vergilerini 8 saate kadar çıkabilen uzaklıktaki ambarlara para almadan nakletmeye zorlanmışlardır. L. Garnett, Anadolu çiftçisinin maruz kaldığı bu baskılara, "Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçük üretici, belki de dünyada en çok vergilendirilmiş bireydir" ifadesi ile dile getirmiştir (Quataert, 2008:50-53).

Âşar Vergisi'ne karşı gösterilen tepkiler yalnızca tahsil usulünden değil, aynı zamanda tarımsal kalkınmayı engellediği endişesinden de kaynaklanmaktaydı. Âşar Vergisi, gayrisafi üretim üzerine uygulanan sabit oranlı bir vergi olmasına karşılık yani ortalama vergi oranının sabit kalmasına rağmen, net ürün üzerindeki marjinal vergi oranı, üretimin

arttırılması ile giderek yükselmekteydi. Bu durum ise üretimin genişlemesini engellemekte, özellikle Âşar Vergisi ile parasal rantlarda bir değişme olmamakta, fakat net ürün üzerindeki artan vergi yükü dolayısıyla kâr haddi düştüğünden sermayenin en verimli bölümü geri çekilmekteydi. Ayrıca artan üründen üretken sınıflara verilebilecek ek payın nispi değeri giderek düşmekte, böylelikle fiyatların artmasına rağmen üretim hızla genişlememekteydi. Artan maliyetler dolayısıyla bütün fiyat artışları da devlete vergi geliri olarak aktarılamamaktaydı (Akalın, 1975:100).

Köylülerin vergi ahlakının bozulmasında Âşar Vergisi'nin etkisinin olduğu, hatta köylüleri "samanından ayrılmış buğdayı tekrar samanla karıştırarak az gösterme yoluna ittiği, mahsulü harman yerini kazarak çukura gömmek suretiyle gizleyerek ya da gizlice başka yere götürmeye" yönelterek adeta "kendi malının hırsızı olma" konumuna getirdiği de ileri sürülmektedir (Kırkpınar, 1992:112-113).

Âşar Vergisi'nin beraberinde getirdiği tüm bu olumsuzluklara ilaveten, her siyasal iktidar gibi Cumhuriyet yönetiminin de dayanağı olan sosyal tabakalara bazı imkânlar sağlamak ve bu sosyal tabakaları çeşitli yükümlülüklerden kurtarma eğilimi sergilemesi Âşar Vergisi'nin kaldırılmasına giden süreci hızlandırmıştır. Nitekim ekonomik faaliyetlerin adeta tarım üzerine odaklanmış olduğu bir ülkede tarım sektöründe çalışan kesimin gelir ve refah seviyesinin son derece düşük olması, tarım sektöründen alınan vergilerin azaltılması, Cumhuriyet yönetimi açısından sosyal ve siyasal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır (Türk, 1981:339).

4. Âşar Vergisi'nin Kaldırılması

Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen toprak reformu ile çiftçi ailelere önemli düzeyde toprak tahsisi yapılmıştı. Tahsis edilen bu toprakların, kilometrekareye düşen nüfusun azlığı nedeniyle işlenemiyor olması, Nüfus Artışını Teşvik Politikası'nı beraberinde getirmiştir. Böylece kırsal alanda bir ebeveyn en az 10 çocuğa sahip olmuştur (Erdoğan, 1995:58). Bu durum, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nde de özellikle 20. yüzyılın son çeyreğine kadar kırsal alanda nüfus yoğunluğunun fazla olmasına yol açmıştır.[2] Milli gelirin büyük bir

[2] Nüfus yapısı incelendiğinde, 1880-1914 arası dönemde bugünkü Türkiye sınırları içerisindeki toplam nüfus artmış, şehirli nüfus oranı yükselmiştir. 1914-1923 döneminde I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, ülke nüfusu ve şehirli nüfus oranında azalma görülmüş, üretim kapasitesi düşüş göstermiştir. 1880'lerde Kars ve Ardahan illeri ve Avrupa yakası dışında bugünkü Türkiye

bölümünü de tarım sektörü oluşturmaktaydı. İktisadi kalkınma açısından tarım kesiminin önemli olduğu bir dönemde devletin Âşar Vergisi'ni hâlâ iltizam usulü ile topluyor olması, köylü açısından önemli sorun oluşturmuştur. Bu durum, yerel güç odaklarının rant elde etmelerinin sürekliliğini sağlıyordu. Toplanan âşarın büyük bir bölümü hazineye gelir olarak aktarılmadan önce bu aracılar tarafından paylaşılıyordu. Âşar Vergisi, ideolojik, siyasal ve sosyal açıdan kaldırılmasını gerektiren ciddi unsurları yapısında barındırmaktaydı. Bu unsurlar (Coşar, 1996a:24-27):

- Tarihsel Unsurlar: Kırsal ve kentsel vergi yükü arasındaki farklılıklar, vergi yükünün daha çok köylü üzerinde yoğunlaşması; köylünün mültezimle karşı karşıya bulunması, mültezimin eziyetleri karşısında yalnızlığı, devletin mültezimin yanında yer alması tarihsel bir kısır döngü gibi tekrarlanmıştır. Her ne kadar Tanzimat reformlarının ana amaçları arasında vergi yükünün ekili araziden şehirli üreticiye kaydırılması güdüsü yer alsa da bu konuda istenilen başarı sağlanamamıştır (Uzun, 2001: 96). Bu nedenle "tarihi bir birikimin getirdiği sorunlar ve başarısız geçmişten kurtulma isteği Âşar Vergisi'nin kaldırılmasında etkili olmuştur" denilebilir. Bunun sonucunda, kırsal kesim üzerindeki vergi yükü düşürülerek vergilerin kentsel alana kaydırıldığı söylenebilir.

- İdeolojik Unsurlar: Âşar Vergisi'nin kaldırılması ekonomiyi laikleştirmek, modern hukuk kuralları temelinde bir iktisadi yapılanmayı gerçekleştirecek altyapıyı hazırlamak anlamına geldiği gibi ekonomiyi millileştirmenin bir parçası olarak da düşünülebilir. Örneğin; Berkes'e göre "âşar şeriat kuralıdır kaldırılamaz demek, Müslüman halkı gavurlarla çıfıtların sömürüsü altında yaşatmak için din buyruğudur" anlamına gelmekteydi (Bknz: Berkes, 1982:152-155; Coşar, 1996a:27).

- İktisadi Unsurlar: Âşar Vergisi ile çöküntüye uğratılan tarımsal üretimde, savaşın da etkisiyle ciddi bir şekilde düşüş yaşanmıştır. Çiftçilerin çalışmaktan kaçınır, sadece öztüketim için ekim yapar hale gelmiş olması sonucu birçok arazi ekilmez duruma gelmiştir. Ayrıca kırsal kesimde âşar ile ilişkisi kurulan kredi mekanizması, köylüyü zor duruma düşürmüştür. Büyük

---

sınırları içinde yaşayan nüfusun %21'ini Rumlar, Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar oluşturmuştur. 1927 yılı nüfus sayımına göre, Türkiye'de Hıristiyan nüfus %1'in altına düşmüştür. Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan köylü çiftçilerin, tarımda yeni teknikler uygulamakta ve ihracata yönelik ürünlerin geliştirilmesinde rol oynadıkları bilinmektedir. Etnik yapıdaki bu değişikliğin Cumhuriyetin devraldığı tarım yapısında, 1910'lara göre meydana gelen gerilemede etkisi olduğu söylenebilir (Tezel, 1971: 280-281).

çiftçiden kredi alan köylü, krediyi ödeyemeyince toprağını alacaklıya devretmek zorunda kalmıştır.

- Siyasi Unsurlar: Şeyh Sait İsyanı'nın başladığı sırada Âşar Vergisi'nin kaldırılmasına ilişkin yasal sürecin tamamlanması, söz konusu devrim ile doğudaki ağalara, aşiret reislerine kolaylık sağlanmak istendiğini doğrular niteliktedir. Hükümetin toprak ağalarının siyasi desteğini almakta olması, söz konusu verginin kaldırılması konusunda önemli bir etken olmakla birlikte yeterli değildir. Şöyle ki yalnızca toprak ağaları için değil, tüm köylüler için Kurtuluş Savaşı'ndaki desteklerine karşılık bir jest olarak gerçekleştirilmiştir demek daha uygundur.

Osmanlı mali dokusunun temelini oluşturan Âşar Vergisi'nin, Cumhuriyet yönetiminin iktisat politikalarıyla ciddi anlamda çelişmesi yadsınamaz bir gerçektir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde, Âşar Vergisi'nin bazı özellikleri şunlardır (Yaşar, 1981:255):

- Mükellefler üzerindeki dağılımı adil değildir.
- İdare ve tahsil giderleri, ayni bir vergi olması nedeniyle yüksektir.
- Tarımsal gelişmeyi engelleyici niteliktedir.
- Üreticinin kararlarında sapmalara yol açtığı ve verim arttırıcı girişimleri özendirmediği için tarafsız bir vergi değildir.
- Âyni olarak tahsil edilmesi nedeniyle para ekonomisinin yaygınlaşmasını, ticaretin gelişmesini engelleyici, vergi potansiyelini kısıtlayıcı nitelik taşır.
- Dönemine özgü bir mali kurum olarak mevcut toprak rejimine sıkı sıkıya bağlıdır (Mevcut ekonomik politika gereği, devlet toprakta özel mülkiyeti "esas", kamusal mülkiyeti ise "tali" olarak ele almaktadır).
- 'Âyni ve bölgeci sistem' gerektiren yapısı itibarıyla 'nakdi ve merkeziyetçi' sistemi benimseyen yeni Cumhuriyetin varlığına ters düşmektedir.

1920-1923 dönemi arasında meclis çatısı altında 26 kez tartışmaya sahne olan Âşar Vergisi'nin kaldırılması konusunda gerek Mecliste, gerekse İzmir İktisat Kongresi'nde görüş birliği sağlanamamıştır. İşçi ve çiftçi kesimi, bu verginin kaldırılmasını isterken tüccar ve sanayi kesimi ise verginin kaldırılmasından ziyade aksayan yönlerinin düzenlenmesini istemişti. Nitekim tarıma dayalı ülke ekonomisinde bu gibi bir verginin

kaldırılması, ekonomideki en önemli kesimin vergi dışı bırakılması anlamına gelmekteydi (Palamut, 1982:86; Mutlu, 2009:72). Âşar Vergisi, bir yandan zengin köylülük/toprak beyleri için sömürü ve baskı aracı iken aynı zamanda bu özelliğinden dolayı emekçi köylüde toprağı işleme şevkini kırmakta, üretimi düşürmekteydi. Bu ise toprağını ortakçıya veren toprak sahipleri için istenilmeyen bir durumdu. Bu gibi düşünceler, Âşar Vergisi'nin "köylü üzerinde çok ağır bir vergi olduğu, ağırlığı nedeniyle çiftçiye fazla arazi verilmesi ve çalışılması konusunda teşvik edici olmadığı" şeklinde 1923 tarihli Hükümet Programı'nda da yer almıştır (Okçuoğlu, 1999:108).

Toprakta mülkiyet dağılımı göz önüne alındığında, kamu gelirlerinin önemli bir bölümünü[3] oluşturan Âşar Vergisi içinde zengin köylüler ile büyük toprak sahiplerinin payı (kaybı) büyüktür. Zengin köylülerin ve toprak beylerinin, Âşar Vergisi'nin kaldırılmasını ve yerine daha "adaletli" bir verginin konulmasını istemeleri, devletin vergi gelirlerinin sanayi ve ticaret gibi diğer alanlara yönlendirilmesi anlamına gelmekteydi. Bunun içindir ki İzmir İktisat Kongresi'nde Âşar Vergisi ile ilgili iki maddede sınıfların tavrı farklı olmuştur. Kongrede (Okçuoğlu, 1999:109):

- İşçi grubu, genel olarak âşar yerine geçecek bir vergi biçimini bir tasarıyla belirteceklerini ifade etmişler,

- Çiftçi grubu, söz konusu maddenin aynen kabul edilmesinde direnmiş,

- Sanayi ve ticaret grubu, söz konusu vergi için verecekleri tasarılarda gösterecekleri yeni ve daha ılımlı bir âşar yönteminin kurulmasını önermiştir.

Âşar Vergisi uygulamasında yaşanan sorunlar, Osmanlı Devleti'nde çıkarılan çeşitli kanunnameler aracılığıyla reform çalışmalarına konu olsa da devletin temelini oluşturduğu için kaldırılmasına yönelik kesin çözümler getirilememiştir. Bir taraftan çiftçilerin kaldırılması yönünde yoğun ısrarları, diğer taraftan sanayi ve ticaret gruplarının verginin usul değişikliğinin yeterli olacağı önerileri altında Âşar Vergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin yapısına

[3] 1863-1864 yıllarında Âşar Vergisi'nin toplam kamu gelirleri içindeki payı %34, 1872-1873 yıllarında %44, 1877-1913 yılları bütçelerinde ortalama %28'dir (Bknz: Okçuoğlu, 1996a:506). Cumhuriyetin ilk iki yılında Âşar Vergisi bütçe gelirlerinin yaklaşık %26'sı civarındaydı (Tezel, 1994:439). 1924 bütçesinde köy vergileri, kamu gelirlerinin %27,5'ini, şehir vergileri ise %5,5'ini oluşturuyordu. Köy vergilerinin içinde Âşar Vergisi bütün kamu gelirlerinin %21,3'üydü (Aydemir, 1999:337).

bağdaşmayan karakteristik özellikleri nedeniyle kaldırılması adeta bir zorunluluk halini almıştır.

Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, asırlar boyunca sorumsuz bazı insanlara köylünün üstünde baskı ve zulüm yapma imkânı veren Âşar Vergisi'nin kaldırılmasına ilişkin düşüncelerini, 1/11/1924 yılı meclis açılış konuşmasında şu ifadesi ile dile getirmiştir (Binatlı, 1969:315): "Memleketin başında, ortaçağın en insafsız belası olarak hâlâ musallat duran Âşar'ın kaldırılmasını meclise teklif edebilecek bir seviyeye, Cumhuriyet İdaresi'nin bir sene içinde vasıl olması cidden memnun olunacak bir şeydir."

Cumhuriyet yönetiminde, Başbakanlık tarafından "halk için taşınmaz ve bıktırıcı bir yükümlülük haline geldiği gerekçesiyle (Tunç, 1994:54) söz konusu dönemde bütçeye yaklaşık 27,5 milyon lira gelir sağlayan ve bütçe gelirlerinin ¼'ünü oluşturan Âşar Vergisi (Güreli, 1968:115), mecliste oy kullanan 153 kişiden, 151'inin kabul etmesi (Kırkpınar, 1992:120) ve 17/02/1925 yılında 552 sayılı Toprak Ürünleri Vergisi (Mahsulat-ı Arziye) Kanunu'nun kabulü ile yürürlükten kaldırılmıştır. Bu gelişmeye maddi ve manevi uyum sağlamak çok da kolay olmamıştır. Bir taraftan devlet hem tarım kesimindeki vergi boşluğunu gidermek, hem de vergi yükünü tarım-dışı kesime aktarmak amacıyla çeşitli düzenlemelere gitmiş; diğer taraftan bu duruma asla inanamayan Anadolu çiftçisi, birkaç yıl "Âşarı verilmedi" diye mahsullerini tarlalarında bırakmıştır (Palamut, 1982:90). Bu konuda, İsmet İnönü, "Âşarı kaldırdığımız zaman, samimi olarak tereddüt ve itirazı biz, köylülerden gördük. İhtiyarlar, bu kadar büyük vergiden vazgeçilirse bu devletin nasıl idare olunacağından endişe etmişlerdir. Yer yer, bir iki sene Âşar zamanı tekrar vergi alınma ihtimalini göz önünde tutmuşlardır…(30.VIII.930 Nutku)" demektedir (Aydemir, 1988:318).

Tarım sektörünü büyük bir yükten kurtaran bu gelişme dönemin rençperleri, işçileri, tüccarları ve basını tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Nitekim, ticaret kesiminin zayıf, sermaye birikiminin yetersiz olduğu o günün Türkiyesinde tarım kesiminin stratejik önemi nedeniyle desteklenmesi zorunluluk göstermekteydi. Bu destekler sonucunda, toplumun en ağır vergilerini ödeyen tarım kesiminin vergi yükü azalmaya başlarken oluşturulan sermaye birikimi sayesinde orta gelirli sınıfların oluşmasına ortam hazırlanmıştır (Bknz: Gökbunar, 2006:196).

Tarımsal üretimin geliştirilmesine dair hükümler taşıyan ve 1926 tarihli Medeni Kanun ile köylüler, işledikleri toprakları kendi adlarına tapuya kaydedebilme hakkı elde etmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde

toprak mülkiyetinin devlete ait olma ilkesi sona ermiştir (Oğuz ve Bayar, 2003:8).

1932 yılında buğday fiyatlarının düzenlenmesi için Merkez Bankası bünyesinde başlattığı destekleme çalışmaları, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulmasıyla ürün bazında genişleyen daha düzenli bir hal almıştır. Ayrıca tarımsal mekanizasyon, zararlılarla mücadele, kredi, arazi dağıtımı gibi konularda çiftçiye destekler sağlanmıştır. Bu doğrultuda, topraksız köylülere toprak dağıtımı ile 1927'de %4,9 olan işlenen toprak oranı, 1934'te %10,2'ye, 1940'da %12,3'e yükselmiştir (Gürbüz, 2007).

5. Âşar Vergisi'nin Kaldırılmasının Sosyo-Ekonomik Sonuçları

Bu bölümde Âşar Vergisi'nin kaldırılmasının sosyo-ekonomik yansımaları incelenmektedir.

5.1. Âşar Vergisi'nin Kaldırılmasının Ekonomik Yansımaları

Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile ortaya çıkan ilk etki, gelir açığı olmuştur. Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile mali yönetimin temel ilkeleri: "tasarrufta bulunmak, israftan kaçınmak, denk ve gerçekçi bütçe yapmak, vergi idaresi ve toplama usullerinde esaslı iyileştirmeler yoluyla gelirleri arttırmak, iç ve dış borçları düzenli ödemek, borçlanmaya gerek duymadan, para basmadan maliyeyi düzen ve güven içerisinde idare etmek" olarak belirlenmişti. 1925 yılı, bu mali ilkelere göre alınan önlemlere rağmen zor bir yıl olmuş, bütçe açığı tahmin edilenden yüksek gerçekleşmiştir (Coşar, 1996b:7). Bu dönemde gerçekleşen bütçe açıklarındaki gelişim aşağıdaki Tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: 1920-1930 Bütçe Gelir ve Giderleri

Yıllar	Bütçe Gelirleri	Bütçe Giderleri	Fark	Gerçekleşen Bütçe Dengesi
1920	46.839.868	63.018.354	- 16.178.486	-
1924	129.214.610	140.433.369	- 11.218.759	6
1925	153.046.854	183.932.767	- 30.885.913	- 31
1926	190.158.854	190.103.544	55. 310	8
1927	194.580.554	194.454.619	125.935	3
1928	207.173.190	207.169.388	3.802	21
1929	220.546.000	220.408.481	137.519	11
1930	222.646.523	222.732.000	-85.477	7

Kaynak: Çakır, H. (1981), "Kalkınmanın Başlangıcında Türk Maliyesi (1920-1938)", *Maliye Dergisi,* Atatürk Özel Sayısı, 140.

Âşar Vergisi'nin kaldırılması sonucu bütçe ilk yıl 31 milyon lira açık vermiştir. Fakat devrim niteliğindeki bu olayın gerçekleşmesi ardından daha ileri esasları içeren vergilerin yürürlüğe konulması ile ertesi yıl bütçe 8 milyon lira fazla vermiştir. Âşar Vergisi kaldırılmadan önce toplam vergi gelirleri içinde, tarımdan alınan vergi gelirleri %78 oranında bir paya sahipken 1926-1927 yılı bütçesinde bu pay %10 seviyesine düşmüştür. Böylece vergi yükünün ekonomik gruplar arasındaki dağılımı, istenen ekonomik amaçlara uygun hale getirilmiştir (Yaşar, 1981:256-257).

Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile kamu gelirlerinde doğacak açığın; (i)tarım ürünlerinin demir ve denizyolu ile yalnızca piyasaya sürülen bölümü üzerinden vergi alınması, (ii)arazi vergisine esas tahrir (yazım) değerlerinin yükseltilmesi, (iii)âşarın hayvancılık kesimindeki uzantısı niteliğinde olan Ağnam Vergisi (keçi ve koyundan alınan hayvan vergisi) ve Yol Vergisi'ne zam yapılması ile kapatılması öngörülmüştür (Varcan, 1987:29). Âşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla tarım gelirlerinin büyük bir bölümü vergi dışında kaldı, gelirden alınan vergilerin 1924 yılındaki seviyesine ancak 11 yıl sonra, 1935 yılında ulaşılabildi (Gülle, 1975:83). Cumhuriyet yönetimi, Arazi Vergisi'nin tahrir değerlerini 1923 yılında altı kata, 1925 yılında sekiz kata, 1929 yılında ise on kata yükseltmiştir. Böylelikle bir taraftan Âşar Vergisi'nin kaldırılmasının oluşturduğu kayıp azaltılmaya, diğer taraftan da arazinin yazılı değerinin savaş yıllarında fiyatlardaki artış nedeniyle gerçek değerden uzaklaşmasının meydana getirdiği vergi kayıpları giderilmeye çalışılmıştır (Giray, 2001:200).

Âşar Vergisi'ni yürürlükten kaldıran 552 sayılı Kanun gereğince, köylü ailelerinin kendi geçimlik tüketimlerinde kullandıkları ürünler vergiden muaf tutulmuş ve yalnızca pazarladıkları ürünün değerleri üzerinden %8 ve %10 olmak üzere iki çeşit vergi oranı uygulanmıştır (Tezel, 1994:373). Bu Kanun, özellikle çiftçinin kendi yetiştirdiği ürünü tüketmesi ile tüketimini gerçekleştirmek için ürettiği ürünü pazarda satması durumunda farklı vergilendirme uygulamalarına gidilmesi nedeniyle eleştirilerek 1926 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

Dolaysız bir vergi olan Âşar Vergisi, kaldırıldıktan sonra hükümet, ağırlığı dolaylı vergilere vermiştir. Tekel gelirleri, Muamele Vergisi, Dahili İstihlak Vergisi ve Gümrük Vergisi'ni yapısında barındıran dolaylı vergilerin vergi sisteminde ağırlık kazanması nedeniyle köylü, temel ihtiyaçlarını karşılarken kibrit, tuz, dokuma, şeker, kahve ve çay, kakao, sigara, oyun kağıdı gibi tekeller nedeniyle vergi vermek durumunda kalmıştır (Coşar,

1996b:8). Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile kabul edilen ve 1926 yılında yürürlüğe konulan Muamele Vergisi iki vergiden oluşmaktaydı. Bunlar (Giray, 2001:197):

- Umumi İstihlak Vergisi **(**Yayılı Muamele Vergisi**)**: Her türlü ticari ve sınai faaliyetleri kapsayacak şekilde bütün satışları, her aşamada vergilendiren bu verginin oranı, malların satışı, taşıma hizmetleri, banka ve sigorta işlemleri gibi bazı hizmetlerin satışında %2,5 olarak uygulanmaktaydı.

- Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi: Bu vergi, mal ve hizmetlerin lokanta, bar, büfe, birahane, sinema, tiyatro gibi eğlence yerlerinde yapılan tüketimini vergilendirmekteydi. Bilet, fatura ve makbuzlarda yazılı bedel üzerinden %10 ila %30 arasında farklı oranlarda alınmaktaydı.

Umumi İstihlak Vergisi'nin daha ziyade sanayileşmiş ve ticaretin gelişmiş olduğu bir iktisadi yapı için uygun olması, bu verginin uygulamalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına ve sonuçta 1 yıl süreyle uygulanıp yürürlükten kaldırılmasına neden olmuştur (Türk, 1982:19).

Âşar Vergisi'nin kaldırılması nedeniyle zam yapılan veya ilk konulan vergilerin büyük bir bölümü, esas itibarıyla şehirlerde yaşayan, tarım ekonomisi dışından gelir sağlayan nüfusun vergi yükünü artırmak amacını hedefliyordu (Bulutoğlu, 1996:6). Bununla birlikte, Cumhuriyet Dönemi'nin başlangıcında tarım kesimi dışında en önemli dolaysız vergi olarak karşımıza çıkan Temettü Vergisi, yönelmiş olduğu ticaret ve sanayi kesimlerinin zayıflığı ve etkin bir biçimde vergilendirilmeye uygun olmayışları dolayısıyla bütçe gelirlerinin ancak %5'ten daha küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Mükellefleri çeşitli gruplar halinde ele alarak farklı tarh usullerini kapsayan Temettü Vergisi uygulaması, sahip olduğu bu karmaşık yapı dolayısıyla oldukça başarısız bir vergi olarak nitelendirilebilir (Yaşa vd. 1980:597). Bu nedenle 1926'da Temettü Vergisi kaldırılarak, yerine çağdaş bir vergi olan Kazanç Vergisi getirilmiş ve bu vergi, Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile kamu gelirlerinde oluşan açığın finansmanı amacına hizmet etmiştir (Varcan, 1987:32).

Osmanlı Devleti'nden devreden ve Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde önemli bir diğer gelir kalemi olan Ağnam Resmi, 1924 tarih 410 sayılı Sayım Kanunu ile Sayım Vergisi şeklinde alınmaya başlanmıştır. Âşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla köylünün üzerinden alınan vergi yükünün bir bölümü tarım üzerindeki diğer vergilere yapılan zamlarla kısmen yeniden

yüklenmiştir (Bulutoğlu, 1966:6). Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile kamu gelirlerinde oluşan boşluğu giderici, dönem koşullarına uygun yeni vergisel düzenlemeler sayesinde 1929 yılından itibaren (1937 yılı hariç) gelir üzerinden alınan vergiler artış eğilimi göstermiştir. Aynı amaç doğrultusunda, servet üzerinden alınan vergilere de başvurulmuş ve gerek yeni vergiler ihdas edilerek, gerekse vergi oranları yükseltilerek bu açık finanse edilmeye çalışılmıştır. 1925'ten itibaren başlangıçta ciddi bir artış gösteren, ancak sonraları yerini dalgalanmaya bırakan eğilim, 1936 yılında yapılan kanuni değişiklik doğrultusunda, Bina, Arazi ve İktisadi Buhran Vergileri'nin İl Özel İdaresine aktarılması nedeniyle düşen bir gelişim izlemiştir.

Tablo 2: Vergi Gelirleri Bileşimi (1923-1938) (%)

Yıllar	Gelir Üz. Al.Ver.	Servet Üz. Al.Ver.	Harcama Üz. Al.Ver.	Yıllar	Gelir Üz. Al.Ver.	Servet Üz. Al.Ver.	Harcama Üz. Al.Ver.
1923	36,7	11,3	52,0	**1931**	13,0	17,0	70,0
1924	38,1	8,9	53,0	**1932**	16,8	19,2	64,0
1925	14,8	17,2	68,0	**1933**	22,1	14,9	63,0
1926	9,3	18,7	72,0	**1934**	27,3	16,7	56,0
1927	9,8	16,2	74,0	**1935**	28,4	15,6	56,0
1928	8,8	14,2	77,0	**1936**	41,7	14,3	47,0
1929	8,1	16,9	75,0	**1937**	17,1	10,9	72,0
1930	13,0	17,0	70,0	**1938**	31,4	9,6	60,0

Kaynak: Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Bütçe Gelir Yıllığından aktaran; Yaşa vd. a.g.e., 599-604.

II. Dünya Savaşı yıllarında Toprak Mahsulleri Vergisi ile tarımsal gelir yeniden vergi yükümlülüğü kapsamına alındı. Bu vergi, Âşar'ın yeniden uygulanması olarak değerlendirilebilir (Önder, 1988:119-120). Savaş döneminin olağanüstü koşullarında ordu ve büyük şehirlerin iaşesini sağlayabilmek amacıyla 1944 yılında uygulamaya konulan bu vergi, ürün olarak toplanan ve bütün toprak mahsullerine uygulanmaktaydı. Bu durum, verginin ürün olarak toplanması ve oranının aşağı yukarı Âşarla aynı olması (%10), Âşar Vergisinin geri getirildiği yorumlarına neden olmuştur. Üç mahsul dönemi uygulanan bu vergi ile bütçe gelirlerinin yaklaşık %8'lik bir oranı elde edilmiştir. Toprak Mahsulleri Vergisi de Âşar Vergisi gibi köylü üzerinde benzer olumsuz etkilere yol açtığı gerekçesi ile olağanüstü dönemin sonlarına doğru 23/01/1946 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır (Bknz: Şener, 2004:88-89). Artık, siyasi iktidarlar oy kaygısı nedeni ile tarımsal kazançları vergilendirme kapsamı dışında tutmaya çalışmışlardır.

Çok partili sisteme geçilen 1945'li yıllardan itibaren nüfusumuzun ¾'üne yakın kısmını barındıran tarım kesiminin vergi yükünü hafifletmek, bir siyasi yatırım aracı olarak görülmeye başlanmıştır (Dinler, 2008:76). 1963 yılı tarımsal gelire ilişkin vergi hesapları yapıldığında, gerçekleşen tarım vergisi miktarının -mevcut vergi sistemi çerçevesinde dahi- bu sektörün gerçek vergileme potansiyelinin oldukça altında kaldığı görülmüştür (Hamurdan, 1966:37). Ne var ki, bunların gayrisafi milli hasıla içerisindeki payları da önemsiz denebilecek bir değere sahipti (Gündüz, 1989:63).

5.2. Âşar Vergisinin Kaldırılmasının Sosyolojik Yansımaları

Âşar Vergisi'nin kaldırılması, Türk mali tarihinin adeta bir dönüm noktasını oluşturur. Bu gelişme ile mültezimlerin köylünün mahsulü üzerindeki yıkıcı baskısı ve zulüm devri son bulmuş,[4] ülke tarımı serbest gelişme yolunda çalışma imkânına kavuşmuştur (Egesoy, 1962:70). Tarımsal üretimi özendirici bu uygulama sonucunda üretim artmıştır.

Âşar Vergisi'nin kaldırılmasında verginin geriliği ve tahsil usulünün ilkelliği kadar, Türk köylüsünün refahının arttırılması da önemli rol oynamıştır (Türk, 1981:304). Nitekim, söz konusu düzenleme ile ürünün 1/8'lik kısmı vergiye gitmeyip, köylünün elinde kaldığı için daha önce marjinal konumda olan ve ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen köylü, pazar ile doğrudan ilişkiye girer hale gelmiştir. Daha önceleri, pazar ile ilişkisini bir ticari sermayedar olan mültezime ödemekle yükümlü olduğu vergi aracılığıyla gerçekleştiren köylü, Âşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla doğrudan pazar ekonomisine girmeye başlamıştır (Tunç, 1994:53). Küçük üretici açısından köylünün %10-%12'lik ayni vergiyi ödemekten kurtulması, diğer vergileri ödemek için ürününü pazarlaması, dolayısıyla pazarla bütünleşir hale gelmesi; orta köylü açısından elindeki olası ürün artığının, Âşar Vergisi adı altında ayni olarak alınmasından ziyade, pazarlanarak parasal artığa dönüştürülmesi anlamına gelmekteydi (Okçuoğlu, 1999a:108). Bu durum, çiftçilerin bir kısmını geçimlik üretimden, pazara yönelik üretime

[4] "…Osmanlı Anadolusunda, Âşar Vergisi toplayarak zenginleşen mültezim, örgütsüz küçük köylünün ürününü pazara ulaştırıp, aracılık geliri sağlayan tüccar ve köylüye borç vererek zenginleşen tefecinin aynı şahısta birleştiği bir tiplemenin bulunduğunu; bu asalak tiplemenin Anadolu köylüsünün tarımsal üretiminden sızdırdığı kaynaklar ile bir ilkel birikim oluşturuyor olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Çoğu durumda azımsanmayacak miktarda da toprak sahibi olan bu kesimin sonraki kuşakları, Cumhuriyet kurulduktan sonra da uzun yıllar gündemde kalacak olan "ağa"lar oldular" (Bknz: Önal, 2009:13).

kaydırmış; vergilerin nakdi vergiye dönüşmesi tarım kesiminde pazar ilişkisini geliştirici etki meydana getirmiştir (Tunç, 1994:53-57). Kırsal alanda kapitalist ilişkileri yaygınlaştıran bu gelişme (Okçuoğlu, 1999a:107), "üretimin genişlemesini engelleyen" bu verginin kaldırılmasının olumlu ve önemli bir adım olduğuna yönelik görüşleri destekler niteliktedir. Nitekim, vergilerin para birimiyle ödenmesi ve -kamu gelirleri içindeki öneminin giderek azalması, bir taraftan ülkenin her tarafını pazar ve meta ilişkisine çekerken diğer taraftan zengin köylü ve büyük toprak beylerinin elinde belli bir sermaye birikimi de sağlamıştır. Dolayısıyla bu vergiler, sosyo-ekonomik yapının, köylülüğün kapitalist ilişkiler temelinde şekillenmesine ve ayrışmasına katkı sağlarken burjuvazinin kırsal alanda hangi sosyal gruplara dayandığını da göstermektedir (Okçuoğlu, 1999a:111).

Anadolu köylüsünün Âşar yükü ve özellikle mültezimden kurtarılmış olması Cumhuriyet rejiminin köylü için sınırlı da olsa olumlu kazanımlar getirdiğine işaret etmekteydi. Ancak bu dönüşümü, Cumhuriyet rejiminin halkçı söyleminin doğal bir görünüşü ve bir devrim olarak değerlendirmek yerine, 10 yıldan fazla bir süredir savaşların yüküyle topyekûn bir yıkımın eşiğini çoktan aşmış olan köylüyü kısmen rahatlatmak amacıyla açıklamak daha doğru olabilecektir. Ayrıca Âşar Vergisi'nin kaldırılması küçük köylülük için göreli bir rahatlama sağlamış olmakla birlikte, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türkiye tarımında oluşturduğu yıkım, küçük köylünün kazanç olanaklarını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır (Özbek, 2003:237).

Çok yönlü sosyo-ekonomik etkilere sahip olan Âşar Vergisi'nin kaldırılmasını farklı açılardan değerlendiren analizler de yapılmıştır. Bunlardan bazıları aşağıda yer almaktadır:

(i) "Âşar'ın kaldırılması, feodallere, büyük toprak ağalarına ve kapitalist çiftçilere verilen bir ödün oldu. Ticaret ve sanayi burjuvazisi, işçi sınıfı ve emekçilerin muhalefeti karşısında ve Doğu'da isyanların olduğu bir zamanda, feodallerle, toprak ağalarını ve ulaklarla siyasal ittifakını güçlendirmek için Âşarın kaldırılması yolu seçildi" (Bknz: Küçük, 1978:81; Palamut, 1982:86).

(ii) Vergi oranlarının artırılması ve yeni vergiler getirilmesine karşın, Âşar Vergisi'nin kaldırılmasından sonra Türkiye'deki vergi sisteminin tarımsal gelirleri ve üretimi vergilendirebilme gücü büyük ölçüde azalmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından kısa bir süre sonra köylüleri, ağır bir vergi yükünden kurtarma kararı, yeni rejime toplumsal destek sağlanması

açısından önemli bir siyasal başarıydı. Ancak tarımsal üretimin vergilendirilme oranının ciddi bir şekilde azaltılması, yönetici kadronun iktisadi kalkınmayı ve sanayileşmeyi hızlandırmaya yönelik temel iktisadi-sosyal stratejisine önemli bir sınırlama getirmiştir (Tezel, 1994:440). Nitekim, 19. yüzyılda Japonya, kalkınmasının finansmanını büyük ölçüde tarımı vergilendirerek sağlamıştır. Türkiye'de tarım sektörünün yeterince vergilendirilememesi, ekonomik kalkınmada finansal kaynak sorununu daha da artırmıştır. Tarım sektörünün ödediği doğrudan vergilerin toplam kamu gelirleri içindeki payı 1924 yılında %29-%30'lar düzeyindeyken bu oran hızlı bir şekilde düşmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Türkiye'deki tarımsal vergi politikasının mantığı, toprak rantını ve tarımsal geliri en az düzeyde vergilemek şeklinde özetlenebilir. Bu dönemde, vergi politikasının yoksul köylü açısından tek olumlu yanı, 1952 yılında, bir baş vergisi niteliğindeki Yol Vergisi'nin kaldırılması olmuştur. 1950'de Gelir Vergisi uygulamasına geçildiğinde, tarım gelirleri 1963 yılına kadar bu verginin kapsamı dışında bırakılmıştır (Kazgan, 1977:529-530).

(iii) "Köylü", "devlet", "mültezim" ve "sermayedar (toprak ağası)" olmak üzere dört aktör arasındaki ilişki üzerine kurulu Âşar Vergisi'nde Cumhuriyet yönetiminin gerçekleştirdiği devrim sonucu, devlet ve mültezim söz konusu sistemden çekilmiş, köylü bu kez toprak ağası ile kaderine bırakılmıştır (Coşar, 1996b:11). Dünyanın birçok yerinde görülen ve Türkiye'de de maraba ile mal sahibi arasında gerçekleşen feodal temelli tasarruf sistemi, çiftçiyi yoksul bırakarak, gelişmeyi ve toprak ıslahı bakımından özendiriciliği engellemiştir (Nervik, 1975:14).

(iv) Âşarın kaldırılmasının vergi sistemimizin; "gelişme çizgisine patolojik bir görünüm kazandırdığı ve bu durumun görüntüsel de olsa günümüze kadar bir vergi patolojisi olarak sürüp geldiği", "kaynak yaratma ve arazi mülkiyet dağılımını etkileme gibi iki önemli işlevinin işlerliğine yardımcı olacak bir fırsatın kaçırılmasına" yol açtığı ileri sürülmektedir (Önder, 1983:37; Önder, 1981:76). Âşar'ın kaldırılması kararının "hem sermaye birikimi, hem de vergi yapısı" üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. "Bu karar, kırsal alanlarda değer yaratma ve bu değerleri kentsel alanlara kaynak transferi olarak aktarma olanağını ortadan kaldırmış; kırsal alanda vergi ödeme tutum ve davranışlarını etkileyerek, tarımsal alanda faaliyet gösteren kırsal kesim insanı için vergi ödenmemesinin normal olduğu bir sosyal çevrenin inşasının gerçekleşmesine ortam hazırlamıştır… Nitekim kırsal kesimde Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze bu kesimlerde vergi ödememe alışkanlığı yerleşmiş ve sonucunda benzer davranışlar bu nüfusun

kentte göç etmesiyle de devam etmiştir (Bknz: Baloğlu ve Baloğlu, 2010:34).

(v) "Âşar'ın kaldırılması Cumhuriyet yönetiminin başlangıçtaki sosyo-ekonomik dokusunu açıklayan başlı başına bir olaydır. Yoksa öyle, ne 'o dönemin koşulları altında (…) atlı, kılıçlı tımarlı ordusu(nun), Alman piyadesinin ateşli silahları karşısında' erimesiyle; ne bu verginin toplanma yönteminden kaynaklandığı sanılan, 'köylü(nün), mültezimin baskısı altında nefes alamayacak bir hale' gelmesiyle ne de 'büyük toprak sahipleri dahil çiftçiye, yeni rejimin bir hediyesi' olarak bahşedilmesiyle açıklanabilir" (Bknz: Palamut, 1982:85-86; Akalın, 1975:98; Pelin, 1942:305; Avcıoğlu, 1969:168).

Âşar Vergisi'nin kaldırılması nüfus büyüklüğü olarak ilk sıradaki tarım kesiminin isteği doğrultusunda alınmış bir karar olarak görülmektedir. Nitekim, İzmir İktisat Kongresi'nde verginin aksayan yönlerinin düzenlenmesini dile getiren tüccar ve sanayici kesime göre, baskın gelen çiftçilerin ısrarları doğrultusunda oybirliği ile kaldırılması istenmiştir. 1925 yılında Âşar Vergisi'nin kaldırılması, bu vergi ile ilgili kişi, grup veya çevrelerin -kısa dönemli de olsa- çıkarlarına hizmet etmiştir. Aynı zamanda o dönemde temel sektör, tarım olduğu için Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile birlikte potansiyel ve kapasite dahilinde oluşturulabilecek tasarruf imkânı kullanılamamıştır. Dolayısıyla vergi yükü de ağırlıkla kentsel kesim ile emek ve harcama üzerine kaymıştır (Mutlu, 2009:75-76). Nitekim, tarım-dışı kesimde dolaysız vergilerle ilgili olarak 1926 yılında Temettü Vergisi kaldırılarak yerine ticaret ve sanatla uğraşan gerçek ve tüzel kişilerin gelirini konu edinen Kazanç Vergisi getirilmiştir. Yine 1930'lu yıllarda ilk defa alınmaya başlayan İktisadi Buhran Vergisi ve Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi, emek kesiminin vergi yükünü arttırmaktaydı. Harcama üzerinden alınan vergilere bakıldığında, tarım kesiminde, toprak mahsullerinin demiryolu veya denizyolu ile pazarlanan bölümü üzerinden dolaylı vergi alınması öngörülmüş, ayrıca ilkel tüketim vergisi olan 1926 yılında Umumi İstihlak Vergisi uygulamaya konulmuştur (Yay, 1988:68).

Dolaylı vergilerdeki artışlar daha çok şeker ve gazyağının vergilendirilmesi ile kendini göstermiştir. Bu da daha önceki döneme göre, kentin ve pazarla bağlantılı kırsal bölgelerin yaygın tüketici yığınlarının ilave vergilenmesi anlamına gelmekteydi. Âşar Vergisi, tüm köylüyü kapsayan bir vergi olduğu için herhangi bir köylü grubunun şeker, gazyağı vb. tüketicisi olarak ödediği vergi, Âşar Vergisi olarak yüklendiği mali yükü

geçememiştir. Dolayısıyla, Âşar Vergisi'nin kaldırılması ve yerine bazı dolaylı vergilerin getirilmesi kentli-emekçi kesimden köylü kesime gelir aktarımı anlamına gelmekteydi. Yani dünyanın en uzun süreli imparatorluğunun yıkılması sonrası yerine getirilen rejimin tarım kesimi tarafından desteklenmesi de hedeflenmekteydi (Mutlu, 2009:77).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde oldukça ciddi sorunları yapısında barındıran, yüzyıllardır çiftçiler için ağır bir mali yük haline gelen Âşar Vergisi mirası sosyo-ekonomik açıdan en ciddi açmaz olmuştur. Adeta asırlık çınar gibi çiftçinin gölgesi altından uzaklaşmasına izin vermeyen Âşar Vergisi'nin karakteristik özelliklerinin İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen iktisat politikalarına aykırı olması ve tarh-tahsil usulleri bakımından taşıdığı olumsuzluklar nedeniyle bu verginin kaldırılması kararı alınmıştır. Bu durumun doğal sonucu olarak ortaya çıkan bütçe açığı ya çeşitli yeni vergiler getirilerek ya da mevcut vergilere zam yapılarak karşılanmaya çalışılmış ve kısa zamanda bütçe fazlası oluşturulmuştur. Ancak vergi sisteminde sürekli değişiklikler yapılması gündeme gelmiş, istikrarlı bir görünüm sağlanamamıştır. Bunun yanı sıra, Cumhuriyet Dönemi vergi gelirleri içerisindeki paylar değerlendirildiğinde, gerek kişi başına düşen gelir düzeyinin düşük olması, gerekse tahsilinin kolay olması nedeniyle dolaylı vergilerin dolaysız vergilere nazaran daha ağırlıkta olduğu bir yapı ile karşılaşılmaktadır.

Âşar Vergisi'nin kaldırılması ile tarım kesiminde mevcut olan kapalı yapı ve üretim ilişkileri değiştirilememiş, çağdaşlaşma hareketi köylere yeterince yöneltilememiştir. Hükümetler, yerli burjuvazi oluşturulması amacına hizmet ederken bu doğrultuda tarım sektörünün rolünü göz ardı etmişlerdir. Âşar Vergisi'nin ortadan kalktığı tarihten günümüze tarım kesimi gerçek anlamda vergilendirilemediği gibi gelir üzerinden alınan vergiler tarım dışı -özellikle de emek- kesimi üzerinde kalmıştır.

Sonuç olarak halk üzerinde baskı aracı haline gelen ve bunun sonucunda "ağalığı" kurumsallaştıran Âşar Vergisi'nin kaldırılması önemli bir dönüşüm olmuştur.

Kaynakça

Akalın, G. (1975), *Tarımımızın Soyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme,* Ankara: AÜ SBF Yayın No:384.

Akkuş, Y. (2009), "Osmanlı ve Avrupa'nın İktisat Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz (XIV. ve XV. Asırlar)", *İÜ İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Konferansları,* 52. Seri (Prof.Dr. Ş. Aksoy'a Armağan).

Avcıoğlu, D. (1969), *Türkiye'nin Düzeni,* Ankara: Bilgi Yayınları.

Aydemir, S. (1988), *II. Adam,* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Baloğlu, B. ve Baloğlu, F. (2010), *Toplumsal Yapı ve Verginin Sosyal Bileşenleri Tercihli Vergi,* İstanbul: İTO Yayınları 2010-62.

Barkey, K. (1991), "Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth-Century France and The Otoman Empire", *American Sociological Review,* 56, (December).

Baskıcı, M.M. (2005), *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim,* Ankara: Turhan Kitabevi.

Berkes, N. (1982), "Âşar'la Şeriat", *Atatürk ve Devrimler,* İstanbul: Adam Yayınları.

Binatlı, C. (1969), "Âşar Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet 10. Yıl Özel,* V(1).

Boratav, K. (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No:454.

Boztemur, R. (1998) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Toplum İlişkileri: Araştırma Yöntemlerinde ve Kurumsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi),* S:9.

Bulutoğlu, K. (1966), *Türk Vergi Sistemi,* İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Canbay, T. (2009), *Dünyada Vergileme Anlayışındaki Değişim (Antikçağdan Günümüze),* Bursa: Dora Yayınları.

Cin, H. (1992), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,* Konya: Selçuk Üniversitesi Yayın No:105.

Coşar, N. (1996a), "Âşar Vergisinin Kaldırılma Nedenleri", *Toplumsal Tarih,* Kasım. S:35.

Coşar, N. (1996b), "Âşar Vergisinin Kaldırılmasının Kısa ve Uzun Dönemli Etkileri", *Toplumsal Tarih,* Aralık, S:36.

Çağatay, N. (1947), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD,* V/5, 484-511.

Çakır, C. (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi,* İstanbul: Küre Yayınları.

Çavdar, T. (2003), *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960,* 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Dinler, Z. (2008), *Tarım Ekonomisi,* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Diyanet İşleri Başkanlığı (1978), *İslam Ansiklopedisi,* 9.Cilt.

Duran, B. (1990), "Osmanlı Devleti'nin Son Durumunda Türkiye Tarımındaki Gelişmeler (1870-1924)", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi,* İstanbul: TTK Basımevi.

Egesoy, M. (1962), *Cumhuriyet Devrinde Vasıtasız Vergiler,* Ankara: SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No:11.

Erdoğan, Ö. (1995), "Enflasyonist Ortamda Zirai Kazançların Vergilendirilmesi", *İşletme ve Finans,* Ekim, S:115.

Ertaş, M.Y. (2010), "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Savaş Finansmanı ve 1715 Yılında Düzenlenen Mora Seferi'nin Maliyeti", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebligleri-1,* İstanbul: İTO Yayınları No:2010/67.

Fişek, K. (1967), "Asya Feodalitesi ve Emperyalizm (Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 22(1).

Giray, F. (2001), *Maliye Tarihi,* Bursa: Ezgi Yayınları.

Gökbunar, A.R. (2007), "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *CBÜ İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 14(1).

Gökbunar, A.R. (2007), *Türk Maliye Tarihinde Âyanlık Kurumu Rantiyer Bir Sınıfın Oluşum Mücadelesi,* Bursa: Ekin Yayınevi.

Gökbunar, A.R. (2006), "Osmanlı'dan Cumhuriyete Mali Sistemdeki Değişimlerin Toplumsal Yapı Üzerine Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi,* 24(2).

Güçer, L. (1964), *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler,* İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayın No:152.

Gülle, U. (1975), "Cumhuriyet Döneminde Vergi Gelirleri Kısa Bir Değerlendirme", *Maliye Dergisi,* Sayı:18.

Günay, Ü. (2003), "XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S:14, Y:2003/1.

Gündüz, A.Y. (1989), "İktisadi Kalkınmada Tarım Sektörünün Vergilendirilmesi ve Tarım Sektöründen Sermaye Aktarımı", *Banka ve Ekonomik Yorumlar,* 26(6).

Gürbüz, B., "Tarım ve Ekonomi Tarihi", <http://www20.uludag.edu.tr/~bulefe//TARIM%20VE%20EKONOMI%20TARIHI.doc> (Erişim: 09/04/2010)

Güreli, O. (1968), "Tarım Kazançlarının Vergilendirilmesindeki Son Gelişmeler", *Maliye Enstitüsü Konferansları,* İstanbul Üniversitesi 1313.

Gürsoy, B. (1984), "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan,* İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayını.

Gürsoy, B. (1982), "Osmanlı İmparatorluğu Mu? Osmanlı Türk Devleti Mi?", *Prof.Dr. R. Aktan'a Armağan,* Ankara: AÜ SBF Yayın No:516.

Hamurdan, Y.Ö. (1966), *Türkiye'de Tarım Sektöründe İşletme Büyüklükleri İle Verimlilik Arasındaki Bağıntı ve Toprak Dağılımı; Gelir Dağılımı ve Vergileme Potansiyeli Açısından Anlamı,* İkinci Baskı, Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayın No:361/ SPD:91.

Hınz, W. (1949), "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri", (Çev:Fikret Işıltan), *Belleten,* XIII(52).

Hülagü, O. ve Özalp, Ö.H. (2001), *Kazım Karabekir Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi İktisat Esaslarımız,* İstanbul: Emre Yayıncılık.

İnancık, H. (2009), "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım,* (Ed: Çağdar Keyder, Faruk Tabak), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kazgan, G. (1977), *Tarım ve Gelişme,* İstanbul:İÜ İktisat Fakültesi Yayın No.2261/387.

Kazıcı, Z. (2005), *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* İstanbul: Bilge Yayıncılık.

Kırkpınar, K. (1992), "Âşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 1(2), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Küçük, Y. (1978), *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978,* 3. Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Morawitz, C. (1978), *Türkiye Maliyesi,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayın No:1978-188.

Muter, N.B. (2001), *Vergi Teorisi,* Manisa: Emek Matbaacılık.

Mutlu, A. (2009), *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi,* Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No:2009/390.

Nervik, O. (1975), *Zirai Ekonomiye Başlangıç ve Ekonomik Gelişme,* (Çev: Talat Güllap), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No:407.

Oğuz, F. ve Bayar, F. (2003), *Cumhuriyetin 80. Yılı Özel Sayısı,* Ankara: Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayını.

Okçuoğlu, İ. (1999), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi İç Pazarın Oluşma Süreci (1923-1950),* İstanbul: Ceylan Yayınları.

Okçuoğlu, İ. (1999a), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi İç Pazarın Oluşma Süreci (1920'ye kadar),* İstanbul: Ceylan Yayınları.

Önal, N.E. (2009), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858-1918)", *Anadolu International Conferance in Economics,* June 17-19, Eskişehir.

Ortaylı, İ. (2008), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul: Timaş Yayınları.

Önder, İ. (1981),"Âşarın Kaldırılması", *Toplum ve Bilim Dergisi,* Sayı:13.

Önder, İ. (1983), "Türk Vergi Sistemi Yapısının Ekonomik Analizi", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi (Prof.Dr. Feyzi N. Feyzioğlu'na Armağan),* Sayı:4.

Önder, İ. (1988), "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000),* (Der: Pamuk, Ş. Toprak, Z.), Ankara: Yurt Yayıncılık.

Özbek, N. (2003), "Kemalist Rejim ve Popülizmin Sınırları: Büyük Buhran ve Buğday Alım Politikaları, 1932-1937", *Toplum ve Bilim,* S:96.

Özsoylu, A.F. (1999), *Türkiye Maliye Tarihi,* Adana: ÇÜ İİBF.

Palamut, M.E. (1982), *Tarım ve Vergileme,* Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Palamut, M.E. (1987), "Âşar ve Düşündürdükleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Prof.Dr.F.S. Ülgenere'e Armağan),* Cilt:43, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/iktisatmecmua/article/viewFile/8289/7666>

(Erişim: 10/11/2011)

Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. ve Karaman, K. (2009), "Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih 191*.

Pelin, İ. F. (1942), *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar,* İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayını.

Quataert, D. (2008), A*nadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908,* (Çev: N.Ö. Gündoğan, A.Z. Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:1403.

Reyhan, C. (2008), *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ricardo, D. (2008), *On The Principles of Political Economy And Taxation (Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri),* (Çeviren: Barış Zeren), Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi: LXXVII, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şahinöz, A. ve Teoman, Ö. (2002), "Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: Tımar", *GÜ İİBF Dergisi,* 3/2002.

Şener, A. (1990), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret Yayınları.

Şener, S. (2004), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tarım Politikası Arayışları", *Kocaeli Üniversitesi SBE Dergisi,* (7), 2004-1.

Tekir, S. (1989), *Maliye Tarihi,* İzmir: DEÜ İİBF Yayın No:283.

Tekir, S. (1987), *Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Bu İdareye Terk Edilen Gelirler,* İzmir: Arkadaş Matbaacılık.

Tezel, Y.S. (1971), "Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi SBF,* C: XXVI, Aralık, N:4.

Tezel, Y. (1994), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* 3. Baskı, İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları.

Tunç, H. (1994), "1923-1938 Döneminde Tarım Kesiminden Alınan Vergiler", *Banka ve Ekonomik Yorumlar*.

Tunçay, M. (1999), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türk, İ. (1981), "Cumhuriyet Döneminde Vergi Sistemimiz", *AÜSBF Atatürk Özel Sayısı,* XXXVI.

Türk, İ. (1982), "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi,* AÜSBFY:513.

Uzun, A. (2001), "Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar 1840-60", *İÜ İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları,* 39.Seri.

Ünal, M.A. (2002), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* Isparta: Fakülte Kitapevi.

Varcan, N. (1987), *Türkiye'de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi),* Eskişehir: Anadolu Ün. İİBF Yay. No:43.

Yaraşlı, G.O. (2005), *Türkiye'de Vergi Reformu,* Ankara: Maliye Bakanlığı APK Başkanlığı Yayın No: 2005/367.

Yaşa, M. vd. (1980), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978,* İstanbul: Akbank Kültür Yayını.

Yaşar, S. (1981), "Türk Maliyesinde Devrim Âşar'ın Kaldırılması", *Maliye Dergisi*.

Yay, T. (1988), "Atatürk Döneminde Vergiler ve Vergi Politikası", *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi,* IX(1-2).

Yüksel, D. (2005), "Atatürk'ün İktisadi Gelişme Konusundaki Görüşleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Uygulanan İktisat Politikası", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Güz.

Zarakolu, A. (1981), *Atatürk Döneminde Ülkemizde İzlenen Ekonomi Politikası,* Ankara: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No:119, Konferanslar Serisi No:29.

TÜRKİYE'DE MALİ SİSTEMİN TOPLUMSAL TABAKALAŞMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1923–1950)

Mustafa MİYNAT[*]

Hamza KAHRİMAN[**]

Giriş

Biyolojik özelliklerinin yanında, sosyal bakımdan da gelir durumu, yaşayış biçimi, giyim-kuşam, örf-adet, ırk, dini değerler, mülkiyet yapısı, yönetici vb. nedenlerinden dolayı, toplum halinde yaşayan insanlar arasında tarihsel süreç içerisinde sürekli bir toplumsal tabakalaşma durumu var olmuştur. Her toplumun kendi özellikleri gereği farklı şekillerde görülen toplumsal tabakalaşma biçimlerinin en önemli belirleyicisi, o toplumu oluşturan temel değerler olmuştur.

Batı toplumlarının yaşadığı ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişim evrelerinin bizim toplumumuzda yaşanmamış olması, inanç sistemindeki farklılıklar gerek doğu toplumlarında yaşanan geleneksel tabakalaşmayla gerekse sanayileşme öncesi ve sonrasıyla farklı da olsa daima var olan batı toplumlarının tabakalaşma tecrübelerinden büyük ölçüde farklılık göstermiştir.

Türkiye'de toplumsal tabakalaşmayı Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet döneminde farklı dinamikler belirlemiştir. Osmanlı döneminde tarım toplumu ve devletin uyguladığı toprak mülkiyet sistemi toplumsal tabakalaşmayı büyük ölçüde belirleyen unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde ise durum biraz daha farklıdır. Tanzimat'tan bu tarafa gelen zihniyet değişimi ve uygulamalar toplumsal tabakalaşmayı tarihsel kökenlerinden yoksunluğuna rağmen, batı toplumlarında yaşananlara benzer duruma getirmeye yönelik devletin vesayetinde uygulanan bir tabakalaşma politikasından söz etmek mümkündür. Özellikle İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde uygulanan, iktisadi, mali, sosyal ve siyasi politikalar toplumsal tabakalaşmada sınırlarını devletin belirlediği bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir.

[*] Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü
[**] Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

Bu çalışmada Cumhuriyetin ilk dönemi olan 1923–1950 döneminde toplumsal tabakalaşmanın iktisadi ve mali dinamikleri inceleme konusu yapılmıştır. Tabakalaşmaya yol açan ekonomik ve mali nedenler incelenirken Osmanlı Döneminden devralınan toplumsal tabakalaşma mirası da incelemeye dâhil edilmiştir. Ancak Türkiye'de toplumsal tabakalaşma açısından günümüzü de etkileyen temel ekonomik ve mali dinamiklerin temeli 1923–1950 arasındaki tek parti döneminde atılmıştır. Bu yüzden de çalışmada tabakalaşmanın etkisi bakımından ağırlıklı olarak bu dönem iktisadi-mali olayları inceleme konusu yapılmıştır.

1. Toplumsal Tabakalaşma: Kavram ve Açıklamalar

Sosyolojinin ana inceleme konularından birisi olan toplumsal tabakalaşma, ekonomik olarak gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, siyasi sistemi bakımından hangi rejimi benimsemiş olursa olsun, tüm toplumlarda görülen sosyal bir olgudur. Toplumsal tabakalaşma, bir halkın, aralarında ayrıcalık, sınırlılık, ödül ve yükümlülük bakımlarından farklar bulunan kendi içlerinde bir ölçüde uyumlu iki veya daha çok tabakaya bölünmesi olarak tanımlanabilir (Lundberg vd. 1970:377).

Sosyolojide tabakalaşma terimi genellikle yapılaşmış toplumsal eşitsizlikleri araştırmada kullanılmaktadır. Çünkü toplumu oluşturan fertler arasındaki eşitsizliklerin yol açtığı farklılaşmalar, "hiyerarşi"leri ve toplumsal tabakalaşma olgusunu meydana getirir. Toplumsal ve ekonomik güce sahip olanlar toplumsal piramidin tepesinde yer alırlar ve bunlara üst tabaka denir. Üst tabakanın elinde bulundurduğu toplumsal ve ekonomik gücün bir kısmına sahip olan insan grubu ise orta tabakayı meydana getirir. Tüm bu güçler bakımından toplumsal piramidin tabanında yer alan grup ise alt tabakayı meydana getirir. Bu yüzden de toplumsal tabakalaşmadan söz edildiğinde genel anlamda, zaman ve mekân itibarıyla tüm toplumlarda görülen, sayısı ve belirleyiciliği değişiklik gösteren çeşitli sosyal faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan, nüfusun hiyerarşik bir tarzda farklılaşması olgusu kastedilir (Kayaarslan, 2008:5).

Toplumsal tabakalaşma kavramı ilişkin bir analizde birtakım kavram karmaşıklıkları ya da çelişkilerle karşılaşılmaktadır. Bunlar birisi, sınıf kavramı ile toplumsal tabakalaşma kavramına yüklenen anlamlardan dolayı birbirleri yerine kullanılmaları sorunudur. Kimi sosyologlar tabaka ve sınıfı eşanlamlı kelimeler kabul ederken; kimileri ise sınıfı, toplumsal tabakayı da kapsayan daha geniş bir anlamda kullanmaktadırlar.

Çoğunluğu oluşturan sosyologlara göre, "sınıf sistemi" her topluma ait olmayan, sanayileşmiş Avrupa'nın sosyal bir gerçeğidir. Bu görüşü paylaşan sosyologlara göre, "Kölelik sistemi" ve "kast sistemi" gibi toplumsal yapılaşmalar birer tabakalaşma modelidir. Oysa tarihin belli dönemlerinde ve bazı toplumlarda görülen olgular ise "sınıf sistemi"ni oluşturur. Bu açıdan bakıldığında Batı Avrupa toplumlarının 18. yüzyıl sonlarında içine girdikleri sanayileşme sürecinin meydana getirmiş olduğu model bir tabakalaşma modelidir (Arslantürk ve Amman, 2000:379).

Kavramsal olarak çelişki meydana getiren diğer bir durum da, "tabakalaşma" ve "eşitsizlik" kavramlarının çoğu kez eş anlamlı kullanılmalarıdır. Oysa toplumsal tabakalaşma kuramları içerisinde her iki kavram çok farklı kuramsal önceliklere dayanmakta ve vardıklar sonuçlar da birbirinden çok farklı olmaktadır. Bir diğer ifadeyle, bu iki kavram aynı olguyu anlatırken birbirinden çok farklı veya zıt anlamları işaret edebilmektedir. Bir toplumda kişiler arasında başta fiziksel, biyolojik, psikolojik olmak üzere her türlü farklılaşma olabilir. Birçok farklı insani özellik ve farklılığın bulunması toplumsal tabakalaşmayı hemen ortaya çıkarmaz ya da meşrulaştırmaz. Ne zaman ki toplumlarda egemen değer yargıları ve normlara göre, bu olası farklılıklar "normal-anormal", "iyi-kötü", "üst-alt", şeklinde değerlendirmeye ya da sıralamaya tabi tutulmaya başlıyorsa, işte toplumsal tabakalaşma ve eşitsizlik o noktadan sonra bireyin yaşamına girmektedir. Dolayısıyla sosyolojide her iki kavramı kullanırken hangi perspektif içinde ve hangi konuya işaret etmek için kullanıldığını açıklamak gerekir (Kalaycıoğlu, 2003:248).

K. Davis ve W.E. Moore, tabakalaşmanın özel görünümleri, yani farklı tiplerini tespit edebilmek için beş tane iç ölçütten söz ederler (Bahar, 2010:95):

1. Uzmanlaşma seviyesi: Kesin farklılaşmanın görülmediği toplumlarda tabakalaşma sistemi de basit olup iktidar ve itibarın dağılımı kesin olarak birbirinden ayrılmamış ve eşitsizlikler müesseseleşmemiştir.

2. Fonksiyonel vurgunun doğası: Sistemde vurgulanan esas işlev, toplumun temel öğesini ortaya çıkarmaktır. Örneğin kast sisteminde dini, zümrede siyasi, sınıflı kapitalist toplumlarda teknik ve ekonomik faktör toplumun temel öğesidir.

3. Bireyler arası toplumsal konum farklılıklarının derecesi: Konumlar arası sosyal mesafe ölçülür. Mesafe ve farkın derecesine göre sosyal sistem eşitçi ya da eşitçi olmayan diye ikiye ayrılır.

4. Fırsat eşitliği derecesi: Sosyal konumu değiştirme bakımından sistemin bireylere tanıdığı imkânlara bakılır. Buna göre toplum hareketli (açık) ya da hareketsiz (kapalı) olarak tanımlanır.

5. Sınıf dayanışma derecesi: Bu ölçüt, tabakalaşma sistemindeki her sınıf ve tabakanın kendi içinde ulaştığı dayanışma derecesini ortaya çıkarır. Bu durumun temel göstergesi sınıf ve tabakalarıdır. Örgütlü ya da örgütsüz oluşudur.

Tarihsel açıdan bakıldığında kendi içindeki evrime göre dört önemli toplumsal tabakalaşma örneği bulunmaktadır. Bunlar: Kölelik Sistemi, Kast Sistemi, Mevkiye Bağlı Sistem ve Sosyal Sınıflar. Bu dört tabakalaşma aynı toplumda aynı anda çok ender görülür. Kölelik en katı yasal sınıfları olan bir tabakalaşma şeklidir.

Kölelik Sistemi, insanlığın yerleşik düzene geçmesi ve özellikle insan emeğine dayalı tarım topluluklarının gelişmesi ile başlayan tarihsel süreçte ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle, köleliğin avcı ve balıkçı gibi toplayıcı toplumlarda görülmeyip, "üretici" toplumlara özgü bir sistem olarak ortaya çıkması, kölelik olgusunun iktisadi boyutunu ortaya koymaktadır. Yani kölelik, yerleşik hayatın gereklerinden olan zirai üretime geçişin bir sonucu olarak, ihtiyaç duyulan işgücünü temin etmek amacıyla geliştirilmiş bir sistemdir (Bahar, 2010:97).

Kast, Hindistan'da yine tarıma dayalı ve feodalite döneminde görülen bir sistemdir. Kast, aslında toplumda insanları ırk, etnisite gibi aidiyet bağlarına veya toplumdaki unvan ve prestij ölçütlerine göre ayıran ve yine kişinin içine doğduğu bir durum (ascriptive) olarak algılanan bir sistemdir. Kast sisteminde kişi bir kere bir kast grubunda doğduğunda, artık o grubun üyeliğini nesiller boyunca değiştirebilme ve daha üst kastlara geçebilme olasılığı hemen hemen hiç olmamaktadır. Sadece çok uzun zaman dilimlerinde kast grupları arasında bir değişim görülmektedir. Çok karmaşık ve alt dalları bulunan kast sistemi temelde, din adamların sınıfının oluşturduğu ve en üst konumda olan Brahminler, sonrasında ise sırasıyla Askerler (Kshatriya), Tüccarlar (Vaisyas) ve İşçiler'den (Sudr) oluşan dört ana gruptan meydana gelmektedir. Görüldüğü gibi kast grupları aynı zamanda toplumda bir çeşit mesleksel ayrıma da karşılık gelmektedir (Kalaycıoğlu, 2003:248).

Feodal sistem ya da feodalizm, bize ortaçağ Avrupa'sının genel karakteristiğini verir. Terim, Latince'de "hizmet karşılığında bağışlanmış mülk" anlamındaki "feodum" ya da "feudum"dan ve Fransızca'da "tımar,

has; malikâne" anlamındaki "fief"den gelmektedir. Günlük dilde "dere-beylik" denilen bu düzene 'malikâne sistemi' adını verenler de vardır. Zümre sistemi veya mevkiye bağlı sistem olarak da ifade edilen bu sistemde zümreler, feodal sistem içerisinde görülen sosyal tabakalaşmayı ifade etmek için kullanılır. Ancak zümre tipi tabakalaşmanın ortaya çıkıp gelişme imkânı bulduğu feodal toplum sadece tek bir örneğe sahip değildir. Tarihçiler, Batı Avrupa toplumlarının dışında Japonya, Çin ve Mısır'da da değişik görünümlerde feodal toplum örneklerinin varlığından söz etmektedirler. Orta Çağ Avrupa'sında bu sistemde üç zümre vardır: Birincisi en üstte bulunan krallık, monarşi ve asiller olmak üzere krallığa bağlı toprak sahipleri, derebeyleridir. İkinci zümre ya da mevki din adamları sınıfıdır. Din adamlarının oluşturduğu sınıf hiyerarşik olarak daha altta olmasına rağmen birçok ayrıcalığa sahiptir. Üçüncü zümre ise büyük çoğunluğunu toprak sahipleri için çalışan kulların (serflerin) oluşturduğu, ancak içinde bağımsız köylülerin, zanaatkârların ve küçük ticaret erbabının da bulunduğu avam (commoners) tabakadır (Bahar, 2010:101; Kalaycıoğlu, 2003:248).

Mevkiye bağlı sistemde de tıpkı kast ve kölelik sisteminde olduğu gibi kişi içinde doğmuş olduğu aile yapısının bulunduğu tabakaya aittir. Fakat bu sistemin, kast ve kölelik sisteminden farklı yanı kişinin, tabakalar arası evlilik ile ve/veya toplumda kazandığı güven gibi bazı istisnai durumlarda tabakalar/zümreler arasında geçiş yapabilme (özellikle üst zümreye geçebilme) imkânına sahip olabilmektedir (Kalaycıoğlu, 2003:249).

Günümüzde sanayileşme ile birlikte toplumsal tabakalaşmanın sınıf şeklindeki örneğinin yaygın olduğu görülmektedir. Bu yüzden de çoğu zaman toplumsal tabakalaşma, literatürde sosyal sınıflaşma ile eş değer şekilde değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Modern anlamda "sınıf kavramı" İngiltere kökenli olup, 18 yüzyıl sonralarında Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali yıllarında doğmuştur. Bu dönemde ikili bir toplum yapısı görülmüştür. Bir tarafta köyden gelip büyük kentlerde işçi sınıfını oluşturan ve sayıları gittikçe artan yoksul kitleler, diğer tarafta hiçbir sınıf farklılığını kabul etmeyip herkesin kanun önünde eşit olduğunu söyleyen modern hukuk sisteminin şekillendirdiği yeni bir toplum modeli ortaya çıkmıştır (Kayaarslan, 2008:5).

Sosyal sınıf, genel olarak ekonomik kaynaklara aynı uzaklıkta veya yakınlıkta olan, bu ortaklığında üyelerin siyasi ve toplumsal yaşam tarzlarını, tercihlerini belirleyen büyük bir topluluk kesiti olarak tanımlanabilir. Bu

haliyle sosyal sınıf sistemi diğer sistemlerden şu özellikleri ile ayrılır (Kalaycıoğlu, 2003:249):

✓ Sosyal sınıflar, herhangi bir kanunla veya dinsel bir açıklama yapılanmaz. Sosyal bir sınıfa ait olma duruma aileden miras alınan ve kanuni veya geleneksel bir temele oturmaz. Farklı sınıflar arası evlilik yaygın ve herhangi bir resmi veya dini kısıtlama yoktur.

✓ Bir kişinin sosyal sınıfı, yine içine doğulan konum önemli olmakla birlikte, bir ölçüde de "kazanılmış" bir konum olmaya izin verir. Tabakalar arası yukarı ve aşağı dikey ve yatay toplumsal hareketlilik daha olasılıklıdır.

✓ Sosyal sınıf, kişiler arasında özellikle maddi kaynakların mülkiyeti ve kontrolü gibi ekonomik temelli farklılıklara dayanır. Ancak diğer sistemlerde, unvan, prestij geleneksel ve kültürel kurallar gibi ekonomik olmayan farklılıklar daha önemlidir.

✓ Sosyal sınıflar daha çok formal ilişkiler içinde belirlenir. Örneğin, çalışma yaşamında kişiler arasında aldıkları ücret, çalışma şartları, meslekleri açısından farklılıklar vardır. Buradan anlaşılacağı gibi, çeşitli açıklamalar olmakla beraber, sosyal sınıflar daha çok "modern" ve sanayileşmiş toplumlarda daha sıklıkla tanımlanır.

Sanayi toplumunun tipik profili olarak sosyal sınıflar, genel olarak üst-orta-alt ekonomik ve sosyal ölçütlerle ayrılmaktadır. Alt ekonomik ve sosyal kesimlerde başlayan yaygın yığılma üst katmanlara çıkıldıkça azalmaktadır. Bu haliyle sosyal sınıflar bir piramit görüntüsü oluşturur (Kayaarslan, 2008:13).

2. Türkiye'de Mali Sistemin Toplumsal Tabakalaşmadaki Etkisi

Pek çok unsurun etkisiyle toplum hayatında her daim bir değişim süreci yaşanır. Toplumsal yapının bir parçası olan ve aynı zamanda dinamik bir özelliğe sahip bulunan mali yapı da bu değişim sürecinin belirleyicilerinden birisidir. Çünkü mali olaylar, insanlar veya sosyal gruplar üzerinde önemli etkileri doğururlar. Örneğin, vergiler sadece kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılan bir araç olarak değil, toplumdaki ekonomik ve sosyal sorunların giderilmesinde ya da bazı toplumsal nitelikteki oluşumların yaşanmasında da kullanılan bir politika aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel süreç içinde toplumsal dizayn açısından vergiler, yöneticilerin başvurduğu temel dönüşüm araçlarından birisi olmuştur. Özellikle olağanüstü vergiler, toplumsal yapıyı değiştirme bakımından olağan vergilere nazaran daha büyük etkilere sahip olmuştur.

Türkiye'deki mali olayların toplumsal tabakalaşmaya olan etkilerinin tarihsel kökenlerine bakıldığında bunun Osmanlı devletine kadar uzandığı görülür. Bu yüzden toplumsal tabakalaşmaya ilişkin mali olayların etkisini Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki temel bölümde incelemek mümkündür.

2.1. Osmanlı'da Mali Yapı-Toplumsal Yapı İlişkisi ve Toplumsal Tabakalaşma

Osmanlı dönemi toplumsal tabakalaşma açısından tek bir bütün değildir. Osmanlı toplumunda toplumsal tabakalaşmayı klasik dönem ve Tanzimat sonrası dönem olarak iki ana bölümde incelemek mümkündür. İki dönemin dinamikleri birbirinden farklıdır. Tanzimat dönemi batılı değerlerin, normların devreye girdiği dönem nedeniyle tabakalaşma bakımından klasik dönemden farklı yeni dinamikleri ön plana çıkarmıştır.

2.1.1. Klasik Dönem

2.1.1.1. Klasik Dönem Osmanlı Toplum Yapısı ve Mali Yapı

15. yüzyıldan 16. yüzyılın ortasına kadar olan dönemde, Osmanlı Devleti yaklaşık olarak en geniş coğrafi faaliyet alanına ulaşıp, temel kurumsal ve yapısal gelişimini tamamlamıştır. Tarihçiler tarafından bu dönem "klasik çağ" olarak isimlendirilmektedir. Bu dönem, Fatih Sultan Mehmed'in (1451-481), II. Beyazid'ın (1481-1512), Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520), Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) ve II. Selim'in (1566-1579) hükümdarlıklarını kapsar.

Bu dönemdeki Osmanlı toplumsal yapısına bakıldığında bu yapının iki temel kurum üzerine inşaa olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, dini ve etnik sınırları aşan dört "tabakalı" (askerler, bürokratlar, zanaatkârlar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflar) "hiyerarşik toplumsal düzen"; ikincisi ise "millet sistemi"dir. Karpat, Osmanlı'da "Tabaka" anlayışının Müslümanların "büyük üstadlar" olarak adlandırdıkları Eflatun ve Aristo'dan esinlenilerek, İslam'ın gereklerine Farabi, Tusi, Devvani gibi klasik sayılan Müslüman düşünürlerce uyarlandığını; bu anlayışın daha sonra Tursun Bey, Kınalızade ve başka Osmanlı düşünürlerince geliştirildiğini ve "tabakalar"ın özünde iki sosyal sınıfa indirildiğini belirtir. Bu iki sosyal sınıf: asker (yönetici sınıflar) ve reaya'dır (üretici sınıflar- bu ikinci kategori, dini veya etnik köken gözetmeksizin tüm tebaayı kapsar) (Karpat, 2002:12-13).

Klasik dönemde, devlet bürokrasisi ve askeri sınıflar Osmanlı toplumsal yapısı hiyerarşisinin en tepesinde yer almıştır. Bu grup, devletin sonuna kadar prestijli ve geliri en yüksek katmanıydı. Bürokrasinin taşrada kolunu sipahiler, merkezdeki çekirdeğini ise yeniçeriler oluşturmaktaydı. Askeri bürokrasinin bu şekilde ikiye bölünmesi, silahlı güçlerin iki ana kolu arasında bir kontrol mekanizması oluşturduğu gibi, merkez yönetim ile taşra arasında da bir karşılıklı kontrol mekanizması oluşturmaktaydı. Sipahilere tımar verilmesi ise hem bir ödül hem de yönetici elit olduğunun göstergesiydi. Yeniçerilik ise din değiştirme ve zorla memuriyete geçirme esasına dayalı "devşirme sistemi" üzerine kuruluydu.[1] Sipahinin merkezi yönetimde yüksek mevkilere atanmasına teorik olarak ya da hukuki olarak bir engel bulunmamasına rağmen, öncelik genelde mevcut hiyerarşinin içinde olanlara verilirdi. Buna karşın kapıkulu yani yeniçerilerin yegâne yükselme olanağı yönetim kademeleriydi ki; üst düzey görevler üstlenerek itibarlı bir toplumsal konuma yükselebilirlerdi. Ortalama bir Müslüman için ise (askeri olmayan) yükselmenin yolu dini kurumlar (ulema) içerisinde yer almaktı. En basit köylü bile medreseye kayıt olabilir, zamanla en yüksek dereceye ulaşıp müderris ya da kadı olabilirdi (Karpat, 2002:28-30).

İkinci kurum, yani millet, nüfusun dinine, inanç esaslarına göre biçimlenmiştir. Millet sisteminin temelinde, Ehl-i Kitabı (Hristiyanlar ve Museviler) meşru gören ve onu koruyan İslami uygulama yatar; bu grup zimmi statüsünü oluşturur (Karpat, 2002:13). Millet sistemi, etnik kökenlere göre değil, salt dinlere dayalı bir biçimde gelişmiştir. Örneğin; aynı etnik kökenden gelen ve aynı dili konuşan Osmanlı Ermenileri tek millet değil "Ermeni Katolik" ve "Ermeni Protestan" milletlerine ayrılıyorlardı. Başlarında vergi ve harçların ödenmesinden, iç güvenlik konularında merkezi yönetime karşı sorumlu dini liderler bulunurdu. Buna ilaveten her millet, merkezi yönetimin ilgi alanına giren bazı toplumsal ve idari görevler de üstlenirdi. Bu milletler kendi işlerini dışarıdan herhangi bir müdahaleye maruz kalmaksızın cemaat meclislerinde yürütürlerdi (Çuha, 2000:167).

Karpat'a göre, Osmanlılar bu dörtlü "sosyal tabakalar" (erkan-ı Erbaa) teorisini ve millet sistemini, Orta Asya'dan getirdikleri siyaset geleneklerine

[1] On altıncı yüzyıl sonlarında, özgür doğmuş Müslümanların da yeniçeriliğe kabulüyle din değiştirme prensibinin terkine ve sistemin liberalleşmesine kadar, merkezi orduya ve üst düzey yönetime dahil olma süreci Hıristiyanların lehine işlemiştir (Detaylı bilgi için Bknz: Karpat, K.H. (2002), Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus, (Çev. Durukan, A.K ve Durukan, K.) İmge Kitabevi, Ankara, 28-30).

olduğu kadar, Bizans'ın bazı uygulamalarına da dayanarak devletlerinin sosyal ve kültürel-dini özelliklerine uyarlamışlardır. Özünde hukuki bir kategori olan İslam'ın zimmi kavramı, kapsamlı bir sosyal dini ve kültürel düzen prensibine dönüşmüştür. Bu yüzden de yönetimin öncelikli hedefi bu gruplar arasındaki farklılığın devamını sağlamak, sosyal düzenin olduğu gibi kalmasını gözetmek olmuştur. Kuşkusuz bu durum aynı zamanda sistemin de katı olduğu ve sosyal düzenin değişmez olduğu izlenimini vermiştir (Karpat, 2002:13-14).

Osmanlı'da devletin idari teşkilatlanması, eyaletler üzerine inşa edilmişti. Eyaletler ise taşra teşkilatının temel birimi olan sancaklardan oluşuyordu. Eyaletler Osmanlı ordu düzenine göre şekillenmişti. Osmanlı ordusu basit olarak, merkezde kapıkulu askerlerinden, eyaletlerde de sipahilerden oluşurdu. Eyaletlerdeki sipahiler bir savaş durumunda bağlı bulundukları, sancak beylerinin etrafında toplanır, sancak beyleri de beylerbeyinin komutasına girerdi (Özvar, 2003:3).

Osmanlı'da askeri organizasyon, toprak sistemi ve mali organizasyon birbirini destekler şekilde oluşturulmuştu. Eyaletlerde uygulanan toprak sistemi ve bu sistem üzerine kurulmuş olan vergi düzeni, devletin esas itibarıyla askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere bina edilmişti. Arazi esas itibarıyla devletindi, yani mîrî idi. Topraklardan elde edilecek vergiler de dolayısıyla devlete aitti. Uygulamada devlet, vergilerin bir kısmını doğrudan merkezi hazineye aktarmakta, diğer kısmını ise yerinde yapılacak harcamalara tahsis ediyordu. Eyaletlerde uygulanan ve adına "tîmar sistemi" denilen bu uygulamayla, devletin taşrada kendisine ait bir kısım vergi gelirleri belirli vazifeler karşılığında askeri zümreye tahsis edilmekteydi (Özvar, 2003:3-4).

Üç türlü tımar vardır. Yıllık geliri 20.000 akçeyi aşmayan ve olağan tımar olarak anılanlar, savaşta yararlılık gösteren sipahilere veriliyordu. Yıllık 20.000 ile 100.000 akçe arasında gelir getirenlere zeamet deniliyordu ve bunlar İstanbul'daki merkezi yönetimde yüksek mevkilerde bulunan hâkim sınıf üyelerinin yanı sıra, olağandışı cesaret ya da yetenek gösteren kişilere veriliyordu. Has denilen ve yıllık 100.000 akçeden fazla gelir getirenlerse, genellikle Sultan ve ailesi için ayrılıyor ya da eyalet valiliği gibi yüksek makamlara gelir olarak bırakılıyordu. Bu sistem sayesinde imparatorluk büyük miktarda nakit harcama yapmaksızın ya da büyük çapta sikke transferine gerek kalmaksızın geniş bir askeri güç bulundurabiliyordu.

Ayrıca, taşrada kamu düzeni de bu sisteme bağlı olarak sağlanmış oluyordu (Kıray, 1995:46-48).

Özetle ifade etmek gerekirse, klasik dönem Osmanlı mali sistemi, merkezi hazine, padişah özel hazinesi ve dirlik sisteminden oluşan bir sacayağı üzerine kurulmuştu ve mali sistemin verimliliği bu üç öğe üzerinde kurulan hassas bir dengeye bağlıydı. Mali sorunlarla karşılaşıldığında bunlar üzerinde değişiklikler yapılarak denge sağlanmaktaydı (Cezar, 1986:29-33).

Osmanlı merkez maliyesinde iç ve dış hazine olmak üzere iki türlü hazine vardı. Hazine-i Enderun ya da Hazine-i Hassa olarak da ifade edilen ve Sultan'ın özel gelirinden oluşan iç hazine sarayın iç bölümlerinde saklanırdır. Hazine-i Amire, Miri Hazine ya da Hazine-i Birun olarak da adlandırılan dış hazine ise Ruznâmçe kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan ve diğerlerinden daha çok önem taşıyan hazinedir. İhtiyaç zamanlarında ve başka imkân bulunmadığı durumlarda, ödeme sıkıntısını gidermek ve bunalımı atlatmak için iç hazine dış hazineye ikrazda bulunabiliyordu (Tabakoğlu, 1985:35).

Dirlik de denilen bu askeri ve idari yapılanmada elde edilen gelirin büyük kısmı az önce de ifade edildiği gibi eyalet askerlerine ve yönetici sınıfa tahsil edilmekte, kalan kısım ise hazineye aktarılmaktaydı. Hazinenin diğer gelirleri cizye, maktu vergiler, gümrükler, tekel gelirleri (tuz), savaştaki ganimetlerin beşte biri, ağnam vergisi ve avarız türü vergi gelirlerinden oluşmaktaydı. Dış hazinenin gelirleri esas itibarıyla Kapıkulu Ocakları adı verilen merkezdeki ordunun maaşlarının ödenmesi, iaşesi, barınması ve donanımında kullanılırdı. Bu giderler, gelirlerin yaklaşık %70'i dolayındaydı. Gelirlerin geri kalanı ise sarayın giderlerine tahsis edilirdi (Gökbunar, 2007:8).

Osmanlı mali sisteminde mükellefler; vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar-göçer olarak ifade edilen göçebe aşiretlerdir. Vergi veren halk (reayalık) dışında kalanlar (idare edenler/devlet hizmetlileri) reaya sayılmadıkları için vergi mükellefiyeti dışında tutulmuşlardır. Bu kesim dışında kalanlar ise "köylü (raiyet)" ve "şehirli" olmak üzere iki bölüme ayrılmışlardır. Mali sistemde emek ve para da vergilemeye tabi değildi. Örneğin; gündelik çalışan işçiler, yıllık ücretle çobanlık/çıraklık edenler, nakit para itibarıyla zengin olanlar, ne menkul mülkleri ne de gayrimenkullerinin olmayışı nedeniyle her zaman vergileme dışında kalmışlardır. Faizcilik yapan büyük miktarda para sahibi "ribahorlar (faiz

kazancı elde edenler)" vergileme konusu dışında kalma yönünden işçilerle aynı tutulmuşlardır (Gökbunar, 2006:182).

2.1.1.2. Klasik Dönem Mali Yapısının Toplumsal Tabakalaşmaya Etkisi

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı maliye organizasyonu, geniş anlamda devlet, özel anlamda ordu ve savaş finansmanının gereklerine göre şekillenmiş ve zaman içerisinde hem devlet hem savaş organizasyonunda meydana gelen değişmelere paralel olarak değişime uğramıştır. On yedinci yüzyılın ortalarına doğru yaşanan birtakım iç ve dış kaynaklı etkilerle Osmanlı mali yapısında ve buna bağlı olarak toplumsal yapısında bazı değişmeler olmaya başladı. Özellikle 1683'teki Viyana bozgunu ile birlikte bu değişim önemli bir ivme kazanmıştır.

Bu dönemin belirgin özelliği 17 ve 18. yüzyıllar boyunca varlığını koruyacak iki yeni eğilimin ortaya çıkışıydı: (i)Toprakta tımar sistemin çözülmesi, vergi gelirlerinin toplanmasında iltizam usulünün daha çok kullanılması, varlıklı yerel ayanların türemesi, ekonomik fazlanın denetiminin adem-i merkezileşmesi ve (ii)Devletin mali bunalımının başlayışı (Kıray, 1995:53).

Bu duruma yol açan unsurlara bakıldığında Osmanlı maliye tarihi açısından bazılarının daha ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı maliye tarihi açısından iki büyük savaş organizasyonu vardır. Bunlardan birisi Girit muhasarası, diğeri II. Viyana kuşatmasıdır. Özellikle bu savaşlar sırasında alınan mali tedbirler ve uygulamalar, etkilerini sonraki yüzyıllara taşıyacak ölçüde kalıcı olmuştur. Şüphesiz bütün savaşların maliye açısından önem arz eder. Ancak bu savaşların diğerlerinden en önemli farkı, harcanan ciddi ölçüdeki insani ve mali kaynaklar idi. Girit muhasarası 25 yıl sürmüş ve başarı ile sonuçlanmıştı. Viyana seferi 16 yıl sürmüş ve Karlofça Anlaşmasıyla neticelenmişti. Fakat özellikle Girit muhasarası sırasında alınan tedbirler ve uygulanan politikalar, Osmanlı vergi kaynaklarının tahrip olmasına, Celali İsyanları vb. sorunların doğmasına yol açmıştır (Özvar, 2003:13-14).

Uzayan savaşlar XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı maliyesini uğraştıran en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Sefer ve askeri harcamaların gittikçe artması ve buna bağlı olarak oluşan nakit ihtiyacı, vergi kaynaklarından azami ölçüde faydalanmayı gündeme getirmiş ve

iltizam sistemi daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.[2] Özellikle iltizam sistemi içindeki peşin uygulama, yaygınlık kazanmıştır. İltizamlar öncelikle merkezden atanan kişilere verilmiştir. İltizam verilen kişiler (mültezim) devlete tahsil edecekleri vergileri (3 yıllık süre için) peşin olarak ödemede bulunurdu. İltizam ihalesini alan mültezim, devletin verdiği yetkiyle donatılmış bir şekilde kendisine tahsis edilen bölgeye gider ve vergileri toplardı. Mültezim aldığı ihaleyi mekân temelinde bölüp, ortaya çıkan hisseleri bu tür gelirleri daha iyi toplayabilmek için kendisine karşı sorumlu olacak yerel alt-mültezimlere satabiliyordu. Eski tımar sahipleri, din adamları ve küçük mültezimler bu hiyerarşiyi tamamlıyor ve büyük mültezimlerin gelir kaynaklarının küçük bir bölümünü alıyorlardı. Ancak artan nakit ihtiyacı ile birlikte iltizam sürelerinin 3 yıldan 1 yıla inmesi vergi kaynaklarında ciddi tahribata yol açmıştır (Özvar, 2003:13-14; Gökbunar, 2006:185-186).

Vergi kaynakları tahrip oldukça vergi gelirleri düşüyor, vergi gelirleri azaldıkça hazinenin gelir ihtiyacı ve talebi yükseliyordu. Özellikle iltizam sisteminde tahvil sürelerinin kısalmasıyla vergilendirme ile üretim kapasitesi arasında birbirini engeller bir kısır döngü ortaya çıkıyordu. İşte bu kısır döngüyü kırmak üzere "malikane" sistemi uygulamaya konulmuştur. Malikane uygulamasına Ocak 1695 tarihli bir fermanla geçilmiştir. Malikâne sistemini iltizam sistemi ile devlet bir gelir kaynağından (mukatâa) vergi toplama hakkını, vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaktaydı[3] (Özvar, 2003:20). Kamu maliyesi alanında iltizam sisteminden malikane sistemine yöneliş, öncelikle devletin daha uzun vadeli borçlanabilmesini hedefliyordu (Gökbunar, 2006:186).

Diğer bir iç etken de tımarlı sipahilerin ordudaki önemlerini kaybetmeleridir. Uzayan savaşlar neticesinde tımarlı sipahilerin yerine maaşlı ordu ikame edilmesi ihtiyacı bir yandan tımarlı sipahilere olan ihtiyacı azaltırken diğer yandan mali sistem açısından tımar sisteminden iltizam sistemine doğru kaymaya da yol açıyordu. Çünkü devamlı maaş alan

[2] İltizam, daha çok para ekonomisinin yaygınlaşmadığı dönemlerde uygulanmış bir vergi toplama yönetimidir. Bu sistemde vergilerin tahsil yetkisi belirli ve götürü bir bedel karşılığında devlet tarafından anlaşma ile adına "mültezim" denen üçüncü bir şahsa verilmektedir. İltizam sisteminde, iltizama verilecek vergiler, bölgelere göre arttırmaya çıkarılır ve bu iş en yüksek bedeli teklif eden şahıs veya şirketlere bırakılır. Bu şahıs ya da şirketlerin devlete ödediği bedel ile topladığı vergiler arasındaki fark, mültezimlerin kazancını teşkil etmektedir.

[3] Osmanlıda Malikane sistemine ilişkin detaylı bilgi için Bknz: Özvar, E. (2003), Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

bir ordu için, nakit ihtiyacı vardı. Bu para ise tımar ve diğer gelir kaynaklarının iltizama verilmesi suretiyle temin edilebilirdi (Aktan, Dileyici ve Saraç, 2002:101). Sipahiler etkinliklerinin azalmasına tepki olarak zaman zaman isyan etmişlerdir. Ancak vergilerin toplanmasında iltizam sistemine geçiş, toplumsal yapı içerisinde önemli bir sınıfı oluşturan sipahilerin etkinsiz hale gelmesine neden olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren sipahiler ve onların çocukları ile diğer yerel veya merkezi yöneticiler âyanlar olarak adlandırılan yeni bir toplumsal sınıfın alt yapısını oluşturmuşlardır (Gökbunar, 2006:184-185).

İç etkenler kadar birtakım dış etkenler de Osmanlı maliyesindeki bozulmalara yol açan unsurlar olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticarette yaşanan üç değişiklik en önemli dış etkenlerdir. Bunlardan birincisi, Avrupalıların, Afrika kıyılarından dolanması sonucu, Avrupa'nın Doğu'yla lüks mallar (baharat, ipek, kahve vb.) ticaretinde Akdeniz'in önemi azaldı. Bu durum Osmanlı gümrük gelirlerini ve ticaret kârlarını önemli ölçüde azalttı. İkinci olarak, Amerika kıtasından Avrupa'ya akan çok miktardaki İspanyol gümüşü, gümüşün altına göre nisbi değerini düşürdü. Avrupa'da bollaşan bu gümüş ipek ve altın karşılığında Osmanlı ve İran'a doğru aktı ve gümüş fiyatlarında enflasyonist baskı yaptı. Üçüncü ve belki de Avrupa ile en önemli ticari etken ticaretteki dönüşümdür. Bu dönemde Avrupa ile ticaret çoğunlukla temel malların ticaretine dönüşmeye başladı. Avrupa'daki yeni merkantilist ekonomilerin kamçıladığı ekonomik gelişme sonucunda, genişleyen dokuma sanayileri için pamuk, yün, ham ipek ve boya hammaddesi gibi çeşitli tarım ürünlerine, ayrıca artan kentsel nüfusları için tahıl ve besin maddelerine olan talep arttı. Avrupa'da malların fiyatları nisbi olarak artarken Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi altındaki ekonomik ortamda fiyatlar oldukça düşük kaldı. İmparatorluğun batı eyaletlerinden bu malların ihracı arttı ve Osmanlı kentlerinde ciddi darlıklar oluştu (Kıray, 1995:53-54).

Oysa bu durum Osmanlı iktisadi hayatının kendine has yapısıyla çelişen bir durumdu. Osmanlı iktisadi dünya görüşü üç ana ilke üzerine bina edilmişti: (i) İaşe ilkesi, (ii) Fiskalizm İlkesi ve (iii) Gelenekçilik İlkesi. İaşe İlkesi, piyasaya mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz mal arz etme amacına dönük bir ilkeyi ifade ediyordu. Fiskalizm İlkesi ise hazineye ait gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkmasını ve ulaştığı düzeyin altına inmemesini sağlamaya dönük bir ilkeydi. Üçüncü bir ilke olan Gelenekçilik İlkesi, Sosyal ve iktisadi ilişkilerde zamanla yavaş bir biçimde oluşmuş dengeleri ve eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etme,

değişimleri engelleme ve herhangi bir değişim ortaya çıktığı takdirde tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesini ifade eden bir ilkeydi. Gelenekçilik ilkesi vergi sistemlerinde yüzyıllarca değişmeyi engellerken iaşe ilkesi ise miri toprak rejiminin sürekliliği sağlamıştır. Osmanlı bu üç ilkeyi bir arada ve birbirleriyle uyumlu bir biçimde götürebilmek için de üretim ve ticaret hayatında sıkı bir biçimde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiştir. Tüccar ve imalatçılarda kapasite sınırlandırmaları, ihracatta kısıtlama, ithalatın serbest bırakılması, narh uygulaması bu müdahaleci sistemin araçları olmuşlardır (Gökbunar, 2007:4-5).

1780'lere kadar toplumsal yapı askeri ve reaya olarak iki kısma ayrılırken 1780'lerden sonra toplumsal yapısının temel unsurunu oluşturan kalemiyye, ilmiyye ve serfiyye sınıflarının yerini şehrin zenginleri ve tüccarları, bir başka ifade ile yeni bir tabaka olan âyanlar almıştır.

Tablo 1: Osmanlı Toplumsal Yapısı

	1780'lere Kadar Osmanlı Toplumsal Yapısı	1780-1870 Döneminde Osmanlı Toplumsal Yapısı
Askeri (İdari)	1-Kılıç Ehli: Sultan, Eyalet Seçkinleri (Sipahiler); Merkezi Hükümet Seçkinleri: Ordu ve Kullar (Bürokrasi) 2-Kalem Ehli: Şeyhülislam-İlmiye (Ulema), Düşünürler, Şairler, Tarihçiler vs. alt düzey tabakalar	1- Hakim Seçkinler a-Saray b-Bürokrasi 2-Hakim Seçkinler a-Âyanlar b-Küçük Zanaatkarlar, İmalatçılar ve yerel halkla ilişkiler içindeki küçük perakendeci tüccarlar. c-Cemaat Önderleri: Ulema, Toprak Sahibi Aileler, küçük ölçekli ticaretle uğraşan tüccarlar.
Reaya	3-Tüccarlar, Toptancılar, Perakende Alıcılar ve Gıda Satıcıları, Bankerler, Çeşitli Mal İmalatçıları; Loncalarda Örgütlü Zanaatkarlar; Usta İşçiler. 4- Köylüler: Tımar ve Vakıf arazilerindeki tasarruf sahipleri; küçük kişisel çiftlik sahipleri; ortakçı ve topraksız köylüler, göçebeler.	3-Çalışan Gruplar a-Loncalar b- Köylüler 4-Göçebeler

Kaynak: K.H. (2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* (Çev. Boztepe, R.) İmge Yayınları, Ankara, 95-97.

Yukarıda ifade edilen hem iç hem dış kaynaklı olguların mali sistemde meydana getirdiği etkiler sosyolojik açıdan Âyanlık kurumunun ortaya çıkmasında temel etken olmuştur. Özellikle tımar sisteminden iltizam sistemine geçiş, birbirlerine kenetlenmiş varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisinin doğmasına yol açmıştır (Kıray, 1995:60). İltizam sisteminin bir sonraki adımı olan malikane sistemi de yine âyanların gücünü artıran diğer bir unsur olmuştur. Osmanlı maliyesi malikane sisteminden, muccele (peşin ödeme) uygulaması dolayısıyla bir iç borçlanma yöntemi olarak faydalanmıştır. Malikane tarihi boyunca Osmanlı maliyesi, ağırlıklı olarak askeri zümre mensubu yatırımcılardan borçlanmıştı. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren güvenlik kaygılarıyla birlikte, malikane sistemiyle birlikte zenginlik ya da servet askeri zümre ile paylaşılmış oluyordu. Malikane sisteminin ikinci yönü sermaye birikimi ve zenginliğin maliye sektörü içine hapsedilerek, bir tür devlet eliyle bu birikim ve zenginliğin oluşması sağlanıyordu (Özvar, 2003:26).

Avrupa'daki fiyat devriminin de yine ayanların oluşumunda önemli katkısı vardır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Avrupa'ya akan çok miktardaki gümüşün yol açtığı enflasyon ve oluşan merkantalist yapılaşmayla beraber artan hammadde ihtiyacının Osmanlı'dan teminin yönelik oluşumlar özellikle Avrupa'ya sınır bölgelerde büyük servet biriktiren yerel ayan sınıflarını doğurmuştur. Tüm bu gelişmeler âyanları Osmanlı iktisadi, mali, idari, askeri ve sosyal hayatının en önemli unsuru haline getirmiştir. Bir yandan ekonomiden oluşan artık değerinin toplanmasında âyanlardan yararlanılırken diğer yandan hem maliye için bir kredi mekanizması olarak hem de vergi tahsil mekanizması olarak yararlanılmıştır. Özellikle 18. yüzyıl sonrasında tımar sisteminin yozlaşması ve zayıflamasıyla merkezi otoritenin gücünü yitirmesi, nüfus artışı ve işsizlikle birlikte baş gösteren iç ayaklanmalar karşısında âyanlar, devletin de tanımak zorunda kaldığı yerel savunma liderleri konumuna gelmişlerdir (Gökbunar, 2007:41).

2.1.2. Tanzimat Sonrası Dönem

2.1.2.1. İttihat Terakkiye Kadar Olan Dönemde Ekonomik Mali Olaylar ve Toplumsal Yapıya Etkisi

18. yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları gittikçe artan bir biçimde âyan hakimiyeti atına girmiştir. Topraklı ayanlar, özel ordular oluşturarak zora dayalı bir güç haline gelmişler ve yine aynı dönemde özerkliklerini ve topraklarını genişletmeye yönelmişlerdir. Aşırı vergilendirme ya da borç

dolayısıyla terk edilmiş toprakları işgal ederek, otlakları, ormanları ve geleneksel olarak köylülerce kullanılan diğer toprakları gasp ederek, borçlanmak üzere arazilerini ipotekleyen, ama borçlarını ödeyemeyen köylülerin arazilerine el koyarak ya da kaba kuvvet yoluyla pek çok toprağın denetimini ele geçirmişlerdir (Kıray, 1995:61).

Üç farklı âyan tabakası vardır: Birinci tabaka, "Derebeyi" denen, üst düzeyde yer alan, Büyükşehirlerde oturan, siyasi ve idari görevleri olan tabakadır. Orta katmanda yer alan âyanlar ise esas olarak vergi toplamakla meşguldür. Üçüncü tabaka ise tarım ve küçük ticaretle uğraşan ve çoğu kez oradaki topluluğun önderi olan kişilerdir. Çoğunlukla derebeyi denen, üst tabakada yer alan ve yönetimin atadığı idarici konumdaki bazı âyanlar, sonradan isyan etmişlerdir. Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Yanya Âyanı Tepedelenli Ali Paşa bunlardan bazılarıdır (Karpat, 2002:72).

Fakat burada bir noktanın belirtilmesinde fayda vardır: Genellikle âyanlık kurumu ile ortaçağ Avrupa'sındaki feodalite birbirleriyle eş tutulmaktadır. Oysa âyanlar, derebeyleri gibi bağımsızlık istemekten çok özerklik peşinde olmuşlar ve nadiren isyan etmişlerdir. Diğer bir fark da merkezi otorite karşısında önemli bir odağı olmakla birlikte, esasında resmi otoriteyi temsil edici nitelikteki görevler (vergi toplama, asker sağlama vs.) üstlenmişlerdir. Yürüttükleri bu faaliyetleri aşan davranışlara girdiklerinde de yasaklanmışlardır (Gökbunar, 2007:34).

Özetle 18. yüzyıl sonu itibarıyla merkezi bürokrasi hem idari hem de mali açıdan denetimini fiilen yitirmiştir. Bu duruma çözüm olması düşüncesiyle 19. yüzyıl başlarında hem vergi toplamayı hem de başta askeri giderler olmak üzere, harcamaların merkezileştirilmesi konusunda çabalar gösterilmiştir (Kıray, 1995:64). Bu yüzden de 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme çabalarının temel noktasını merkezileşme dürtüsünü oluşturmuştur. Bu modernleşmenin üç ana eksenden biri olan merkezileşmenin dışında diğer iki faktör "batı tipi kurumların açılması" ve "önce ıslahat, daha sonra muasırlaşma ve garplılaşma" olmuştur (Karpat, 2002:78).

19. yüzyıl, 17 ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmış eğilim ve çatışmaların yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle bu yüzyıl bir yandan merkezileşmeye yönelik reform ve girişimlerin, diğer yanda da hızlı ticarileşme ve adem-i merkezileşme çağı olmuştur (Kıray, 1995:65). Merkezileşme çabalarının ilk başlangıcı askeri alanda olmuş ve bunun başlatan da III. Selim olmuştur. Sultan III. Selim 1793'e merkezi yönetim

otoritesini yeniden tesis etmek için ve âyanların itaatini garanti altına almanın bir aracı olmak üzere modern anlamda Batılı bir ordu modeli olan Nizam-ı Cedit-i kurmuştur. Ancak Rumeli âyanlarının isyanı neticesinde III. Selim'in tahttan indirilmesi neticesinde Nizam-ı Cedit ordusu dağıtılmıştır. Kendisi de bir Rumeli âyanı olan Alemdar Mustafa Paşa emrindeki askerleriyle beraber İstanbul'a gelip öldürülmüş padişah Sultan III. Selim yerine II. Mahmut'un çıkması sağlamıştır (Karpat, 2002:83).

II. Mahmut tahta çıktıktan sonra âyanlarla bazı Anayasa tarihçilerine göre mutlak iktidarın ilk kez sınırlandığı, hatta batı tarihindeki Magna Carta'nın Osmanlı versiyonunu imzalamıştır. Ancak bu imza aslında âyanlar için sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü merkezi otorite bu belgenin imzalanmasından sonraki yıllarda, merkezi otorite âyanı siyasi düzeyde olduğu gibi iktisadi düzeyde de büyük ölçüde yenilgiye uğratmayı başarmıştır (Keyder, 2008:25-26). Nitekim II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) âyanlık kurumunun siyasi, idari ve mali önlemlerle, öncelikle etkinliği azaltılmış ve oluşturulan yeni bürokratik yapılanma ile de görev alanlarına son verilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde muhtarlık ve muhassıllık teşkilatları, batı ülkelerine benzer şekilde Dışişleri, İçişleri, Maliye, Evkaf, Ticaret ve Sanayi Bakanlıkları kurulmuştur. Ayrıca eyaletlerin yönetiminde de reformlar yapılmış; bütün valilere merkeze bağlı bir şekilde maaş verilmeye başlanmış, yerel idare yöneticilerinin mali kaynakları merkezî yönetim hazinesine aktarılmıştır (Gökbunar, 2006:188).

Âyanların bertaraf edilmesi, Osmanlı devletinin toplumsal ve ekonomik kaderi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle devlet bu sayede taşradaki ekonomik kaynaklar üzerinde tam bir hakimiyet kurdu ki, bu kaynak bir süre sonra yeniden düzenlemeye tabi tutulacak olan topraktı. İkinci olarak, yönetim sorumluluğunu yerel halkın temsilcileriyle paylaşma gerekliliğini ortadan kaldırdı. Üçüncü olarak, bürokrasiyi politik üstünlüğe veya ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrolüne meydan okuyabilecek herhangi bir toplumsal gruba karşı keskin bir tavır almaya teşvik etti (Karpat, 2002:72).

Askeri modernleşme kuşkusuz Osmanlı modernleşmesinin çekirdeği ve itici öğesi olmuştur; ama gelişmeler ordunun, idarenin, maliyenin yanında, edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sirayet etmiştir (Ortaylı, 2003:44).

Yönetimin merkezi otoriteyi kurma çabasında kritik bir öğe de vergi reformuydu. Vergi reformunun üç yönlü bir amacı vardı: Vergi yükünü

köylülerin sırtından kent ve taşradaki zenginlere kaydırmak, vakıflara ve özerk mülklere tanınmış tüm muafiyetleri kaldırmak, vergileri mültezimler yerine maaşlı tahsildarlar aracılığıyla toplamak. Nitekim bu amaçla 1839'da çıkarılan bir fermanla köylü üzerindeki âşar vergisi, hayvan vergisi ve gayri Müslimlerden alınan cizye dışında geleneksel ve olağandışı vergilerin tümü kaldırıldı. Âşar vergisi ürünün onda biri olarak belirlenmişti ve tarımsal ürün üzerindeki tek vergiydi (Kıray, 1995:61).

II. Mahmut'un 1826-1839 yılları arasında gerçekleştirdiği ıslahatlar bir yanıyla III. Selim'in ıslahatlarının devamı, diğer yanıyla da Tanzimat ıslahatlarının öncüsü olmuştur. II. Mahmut ölüp de yerine Sultan Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra Sadrazam Mustafa Reşit Paşa tarafından Topkapı Sarayı'nın Gülhane Bahçesi'nde okunan ve "Gülhane Hattı Hümayûnu" adını da alan Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilan edilmiş olmasına rağmen, uygulamaları 1840 yılında yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle vergilerin tahsilinin adilane gerçekleştirilebilmesi için nüfus ve mal-mülk sayımına ihtiyaç vardı. Ancak bunun için gerekli kalifiye eleman yeterli değildi. Bunun yanı sıra nasıl bir tablo ile karşılaşılacağı konusu da Tanzimat yöneticilerini düşündürüyordu. Bahsi geçen bu nedenlerden dolayı, Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari ve askeri yenilikler İmparatorluğun tamamında değil, belli eyaletlerinde uygulamaya konulmuştur. Bu eyaletlerin seçiminde daha çok buraların merkeze yakın ve merkezin denetiminde olmasına dikkat edilmiştir (Çakır, 2001:12-13).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Tanzimat reformlarının ana amaçlarından birisi vergi yükünün ekili araziden şehirli üreticiye kaydırılması olmuştur. Ancak Tanzimat'la maliye idaresinde merkezîyetçiliği yeterince gerçekleştirememiş ve modern bir mali sistem ve yapıyı getirilememiş olunması aslında birçok şey değiştirmiştir. Değişen sadece yolsuzluklarda ve öteki usulsüzlüklerde rol alanlar olmuştur. Mültezimin yerine muhassıl ve/veya kaza müdürü, ağnam vergisini tahsil eden sayıcının yerini kabzımal almıştır. Yine yolsuzluklara konu olan vergilerin ad ve içeriklerinde bazı değişiklikler olmuş, ancak reayanın üzerindeki baskılar sürmeye devam etmiştir. Kısaca, Tanzimat vergilerdeki sorunları çözmede yetersiz kalmış ve "memur", "mültezim", "sarraf" üçgeninde ezilen köylülerin durumlarını ve vergi yüklerini azaltamamıştır. Bu durumu, en önemli görevleri vergilerin toplanması olan ve Tanzimat'la birlikte kaldırılan âyanlık kurumuna yeniden dönüş olarak nitelendirebilir (Gökbunar, 2006:188)

1839 yılının Osmanlı tarihindeki diğer önemli bir yönü, Babıâli'nin gerçek hükümet döneminin başladığı tarih olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform çabaları daha önceki dönemlerde başlamış olmasına karşın, sadrazamların otoritelerinin kurulduğu başka dönemler de olmasına karşın, Tanzimat dönemi sadece sadrazamların değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadronun da yönetime egemen olduğu dönem olmuştur (Ortaylı, 2003:89).

Tanzimat devrinin modern Türkiye'nin oluşumundaki payı büyüktür. Ortaylı'ya göre, bir toplumu sadece ekonomik gelişim çizgisiyle değerlendiremeyiz. Bazı Ortadoğu ülkeleri, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile aynı yerden yola çıktıkları halde, sosyal, siyasal, kültürel yönden bugün Türkiye ile aynı tarihi dönemeçte değilseler, siyasal ve kültürel atılımların hızlandırıcı etkisinin kabul edilmesi gerekir. Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir. İç ve dış gelişmeler, hayatının son kırk yılında imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürüklemiştir. İmparatorluk genç Cumhuriyete parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bırakmıştır. Cumhuriyeti kuran kadrolar bir Ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren bir imparatorluk kalıntısı karşılaşmışlardır. Ortaylı'ya göre, Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan öğelerden birisi de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir (Ortaylı, 2003:31-32).

2.1.2.2. İttihat Terakki ve Ekonomide Millileşme Hareketinin Toplumsal Tabakalaşmaya Etkisi

Cumhuriyetin kuruluşundan önce toplumsal değişim açısından iki temel kırılma noktasından birisi Tanzimat ise diğeri de İttihat ve Terakki İktidarının başladığı 1908-1918 dönemine ilişkin değişim dinamikleridir. Toplumsal tabakalaşma açısından ilk dönem olan Tanzimat'la birlikte Müslüman kesim büyük ölçüde iş hayatından el çekerek devlet kademelerinde çalışmaya başlamışlardır. Bu durumun oluşmasının temel nedeni, Müslüman kesime batılı kurumların yeni oluşmaya başlamasıyla cazip iş olanakları sunan modern bir bürokrasinin oluşması olgusudur. Devlet bürokrasisinin parlak bir gelecek sunması yeni bir toplumsal sınıfın oluşmasının zeminini oluşturmuştur. 20. yüzyıl boyunca Müslüman kesimin iş hayatına yeterince nüfuz edememiş olması gerek aydınlar gerekse politikacılar tarafından o dönemde bir sorun olarak vurgulanmış ve bu kaygılar 1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki hükümetinin milliyetçi

söylemlerle yerli bir işadamı grubu yaratılması çabalarının temel noktasını oluşturmuştur (Buğra, 2003:66-67).

Aynı çabalar cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu amaçla 1913'te geçici bir önlem olarak alınan Teşvik-i Sanayi Kanunu, birtakım vergi muafiyetleri ile yerel üretimde kullanılacak girdilerin ithalindeki gümrük muafiyetlerini kapsamaktaydı. Ayrıca, sanayi fabrikalarının kurulmasında devlet arazisinin karşılık alınmaksızın kullanımına olanak verilmesiydi. Yasa ile tanınan ayrıcalıklar 15 yıllık süre ile sınırlı olmasına rağmen, ancak 1927 yılında yeni bir kanunla değiştirilinceye kadar yürürlükte kalmıştır. Söz konusu kanun hükümetin ulusal sanayi geliştirme konusundaki kararlılığın önemli bir göstergesini oluşturmasına karşın, girişimci sınıf oluşturma hedeflerinin en önemli adımını oluşturmamıştır. Bu uygulamadan daha önemlisi, Ticaret Kanunu ve mülkiyet esaslarının özel girişimciliğe uygun hale getirilmesi ve İttihat ve Terakki'nin kimi üyelerinin bizzat iş dünyasına katılmaları oluşturmuştur. Yine bu dönemde diğer önemli bir gelişme de döneme ilişkin olarak, sermaye sıkıntısına çare olarak, sanayi ve bankacılık alanındaki anonim şirketleşme politikalarıdır. Devlet destekli bu politikalar sonucu 1908-1918 yılları arasında 24 banka kurulmuş ve bu bankalardan 6'sı yabancılar, biri Ermeni azınlıklar diğerleri ise Müslüman Türkler tarafından kurulmuştur (Buğra, 2003:69-71).

Müslüman Türk unsurların maddi üretime katılmaları dönemin aydınlarının da görüş birliğinde olduğu bir konudur. Buna Osmanlı devletinin kurtuluşunun Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, ticaret, bankacılık, sanayi faaliyette bulunması gerektiği fikri aydınların önemli bir kesimi tarafından kabul görmesinin etkisini de eklemek gerekir. Nitekim bu döneme ilişkin olarak, Yusuf Akçura'nın Türk Yurdu dergisindeki önerileri dikkat çekicidir. Osmanlı devleti ile Polonya arasındaki benzerliğe dikkati çeken yazar, Osmanlı Türkünün ortaçağa özgü esnaf ve tüccar örgütü, özellikle Tanzimat ertesi Avrupa sermayesinin, Avrupa sanayinin hücum ve istilasına uğrayarak giderek çökmüş, Osmanlı-Türk topluluğu, Polonya'da olduğu gibi, eşraf, memur ve köylüden oluşan "kusurlu ve sakat bir uzviyet"e dönüşmüştür. Yahudi ve Almanlardan oluşan Polonya burjuvazisine karşılık Osmanlı burjuvazisi de batı kapitalizminin komisyonculuk ve acenteliğini üstlenen Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayri Türklerle kökenleri ve uyrukları saptanamayan levantenlerden oluşmuştur. Türkler kendi içlerinden, Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir "sermayedar burjuva sınıfı" çıkarmadığı takdirde, sadece asker, memur ve köylüden güç alan Osmanlı-Türk topluluğu çağdaş bir devlete

dönüşmesi imkânsızdır. Dolayısıyla Osmanlı Devletini ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarabilir (Toprak 1995:151). İttihat ve Terakki politikacısı, yöneticisi ve aydınının temel bakış açısını Akçura'nın ifade ettiği temel değerler oluşturmaktadır. Temel amaç milli iktisat ve milli iktisadin da milli burjuvaziyle gerçekleştirilmesidir. Döneme ilişkin politikalar ve daha sonra Cumhuriyetin kurulmasıyla devam eden uygulamaların ana eksenini aydınların söz konusu bakış açısı oluşturmaktadır.

Bu dönemde benimsenen ekonomi politikalarına bakıldığında benimsenen politik tercihin özel sektöre şekil veren ve yönlendiren yoğun bir devlet müdahaleciliği veya özel sektörün ilgi duymadığı altyapı ve benzeri alanlarda yoğun devlet yatırımlarının belirleyici olduğu bir model değildir. Aksine, varolan, kamu ve özelin ilginç bir ortaklığıdır. Öyle ki, yönetim kurulundaki bir kişinin sıradan bir vatandaş olarak mı yoksa iktidar partisini temsilen mi bulunduğunu saptamak genelde oldukça zordur. Adapazarı'ndaki demir ve tahta aksam imal eden bir fabrika, bu dönemin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Fabrika kamu ve özel sektörün tipik bir kuruluşu olmasının yanında, İttihat ve Terakki Partisinin genel merkez üyeleriyle Harbiye Nezareti'nin ortak bir yatırımıdır. Söz konusu üyeler aynı zamanda bölgenin ileri gelenleridir. Ancak şirkette üstlendikleri rol daha ziyade politik bağlantılarıyla ilgili olup Harbiye Nezareti'nin desteğini sağlamakta olduğuyla ilgili gibi görünmektedir (Buğra 2003:71).

Benzer durum aslında Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Daha sonra inceleneceği üzere, siyaset-ticaret-bürokrasi birlikteliği ve bu birliktelik aracılığıyla toplumsal ve ekonomik dönüşümü gerçekleştirme politikaları her zaman devam etmiştir. Gelişmeye başlamış Türk burjuvazisinin "öncü kolu" olarak adlandırılan İttihatçılar, Buğra'nın da ifade ettiği gibi, Müslüman kesimin oluşum halindeki iş hayatında en ön safta yer almışlardır. Fakat bu alanda oynadıkları rol, ulusal sanayi ve ticareti teşvik eden devlet yetkililerinden çok öte olmuştur. İttihatçılar, yalnız atılgan işadamlarını desteklemekle kalmamışlar, bizzat kendileri iş adamı olmuşlardır. Dolayısıyla, ittihatçıların iktidarda olduğu dönemde, iş adamı ile iktisat politikası yapan kişi ayrımı kalkmış, özel çıkarların alanı ile kamu politikasının alanı birbirine karışmıştır (Buğra, 2003:73-74).

2.2. Cumhuriyet Döneminde Mali Politikalar ve Toplumsal Tabakalaşma

2.2.1. Kuruluş Yılları ve Özel Girişimcilik

Cumhuriyetten önce İttihat ve Terakkiyle birlikte başlayan Özellikle yeni girişimci sınıf yaratma veya burjuva oluşturma çabaları benzer biçimde Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte büyük ölçüde devam etmiştir. Cumhuriyetçilerin üzerinde durdukları en önemli nokta, ulusal kalkınmayı sağlamakta öncü rolü üstlenecek bir burjuvazinin yaratılması olmuştur.

1923-1950 dönemine ilişkin iktisat ve mali politikaların temelini yerli varlıklı sınıfların güçlenmesi ve sanayi burjuvazisinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Cumhuriyetin kurucu kadrolarının kabul ettiği gelişme stratejisinin temel öğesi, ülkenin sanayileştirilmesi işini, devletin ve yabancı sermaye çevrelerinin yardımı ile gerçekleştirebilecek bir işadamları sınıfının ortaya çıkartılması olmuştur. Yönetici kadro, ülkedeki tacirlerin, büyük arazi sahiplerinin, memur ve esnaf kesimleri arasında para kazanma eğilimi yüksek olanların, zamanla, iktisadi gelişme sürecinde dinamik bir rol oynayabilecek bir Türk burjuvazisi oluşturma potansiyeline sahip oldukları umudunu taşımışlardır (Tezel, 2002:463).

Türkiye'de 1923-1950 döneminde ekonomik hayatın gelişimine bakıldığında ortaya çıkan çarpıcı özelliklerinden birisinin, devlet bürokrasisinden gelen insanların, sanayici (iş adamı) olarak ortaya çıkmasıdır. 1970'lerde faal olan büyük işadamlarının iş hayatına başlangıç tarihleriyle birlikte eski çalıştıkları yerlere bakıldığında, çoğunun eski mesleklerinin devlet memurluğu olduğu görülmektedir. Soral tarafından hazırlanmış bir çalışmada yer alan "Firmaların Kuruluş Yılı İtibarıyla Girişimcilerin Mesleki Geçmişlerini (Bir Önceki Meslek)" gösteren Tabloya bakıldığında 1931-1940 yılları arasında kurulmuş 62 firma sahibinin %74,19'nun bir önceki mesleğinin memur olduğu görülmektedir (Buğra, 2003:90-91).

Kemalist kadronun bir yerli sanayi burjuvazisi yaratmaya yönelik gelişme politikası, son derece yoğun bir iktisadi müdahalecilikle iç içe sürdürüldüğü için, devlet örgütleri birçok yerde ekonominin içine girmiş, birçok devlet görevlisi, kendilerini varlıklı kesimlerle samimi olmaya elverişli resmi ilişkilerin içinde bulmuştur. Bu koşullarda, devlet görevlisi olarak, devlet gücünü yasal ve yasadışı yollarla kullanıp, kerim devlet sayesinde özel çıkarları koruma ve doyurma sanatı konusunda kazanılan tecrübe ve becerinin, Türk sanayi burjuvazisinin geliştirilmesine önemli bir

katkısı olmuştur Diğer taraftan 1950 öncesi dönemde büyük arazi sahiplerinin yerli sanayi burjuvazisinin gelişmesine katkısı göreli olarak sınırlı kalmıştır. Büyük arazili ailelerin sanayi sektörüne kaymaları ancak 1950'den sonra belirginlik kazanmaya başlamış ve bu kayış, genellikle, ticaret sektöründeki bir ara tecrübeden geçmiştir (Tezel, 2002:466-467).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik ve mali yapıyı esastan değiştirecek önemli kararlar alınmıştır. Bunlardan ilki İzmir İktisat Kongresidir. Resmi bir niteliği olmamasına rağmen, 17/02/1923 tarihinde çeşitli meslek gruplarının katılımıyla gerçekleşen ve İzmir'de toplanan I.Türkiye İktisat Kongresinin temel amacı yeni Türk toplumunda uygulanacak ekonomi politikasının belirlenmesi ve bunun iç ve dış dünyaya duyurulmasıdır.

I. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ekonomik ve mali yapıyı esastan değiştirecek nitelikte karalar olmuştur. Liberal bir iktisat politikasının benimsendiği ve devletin bu politikanın gerçekleştirilmesinde öncü rol oynayacağına ilişkin temel prensip kararı çerçevesinde milli tüccar ve sanayiciler eliyle ülke kalkınmasının gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Bu çerçevede Kongrede iltizam usulü ve Aşar Vergisinin kaldırılması, Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması, yeni bir Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkartılması kararlaştırılmıştır. Lozan Antlaşmasının imzalanması ile kapitülasyonlar kaldırılmış ve mali bağımsızlığın kazanılmasıyla Düyun-ı Umumiye idaresinin gelir toplama yetkisi sona ermiştir. Kongrede, ticaret kesimini, sanayicileri, işçi ve çiftçileri temsil eden binin üzerinde delege tarafından belirlenen ilkeler, serbest girişimin egemen olduğu bir ekonomi düzeninin kurulması konusunda açık bir uzlaşmanın olduğunu gösterir niteliktedir. Söz konusu ilkeler, hem milli girişimcileri teşvik edici uygulamaları, hem de modern bir piyasa ekonomisinin işlevselleşmesine imkân verecek kurumsal yapılanma ve mülkiyet sisteminin temel esaslarını konu almıştır (Buğra, 2003:143). Devletin bu dönemde önemli iki görevi vardır. Birincisi, milli tüccar ve sanayicileri yaratmak, ikincisi ise bunların gelişimi için gerekli altyapı ve üst yapıyı kurabilmektir.

İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlardan birisi de 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun devamı niteliğinde olan ve 25 yıl yürürlükte kalması öngörülen mali teşviklerdir. Kongre, ulusal ekonominin gelişmesini hızlandırabilmek için, milli sanayinin gümrük duvarlarıyla korunmasını ve yatırım malları ithalatında gümrük muafiyetini içeren bir dizi karar almıştır.

Ancak daha sonra imzalanan Lozan Anlaşması bu kararın uygulanmasına imkân vermemiştir (Buğra, 2003:144-145).

İttihat ve Terakki iktidarı ile başlayan, Cumhuriyetin kuruluşuyla devam eden süreçte özel sektörün devlet desteğine olan mali bağımlılığı benimsenen tüm ekonomik modellerde var olagelmiştir. Özellikle cumhuriyetin ilk dönemlerinde oluşturulmaya çalışılan yeni burjuva sınıfının devlete mali bağımlılığı her açıdan önemli olmuştur. Bu dönemde de her şeyden önce politik güç odaklarıyla olan ilişkisi bağlamında tanımlanan bir girişimci sınıfın oluşumu gözlemlenmektedir. Buğra'ya göre, bu girişimci sınıfın devletle olan ilişkisinin, aleni bir yakınını kayırmadan ziyade, daha ince bir dengeyi yansıttığı söylenebilir. Bu ilişkide iş adamı, hükümet yetkililerini girişimcilik faaliyetleri yoluyla, devlete hizmet edecek istek ve kabiliyeti olduğuna ikna etmek durumundadır. Bununla ilintili olarak girişimci sınıfın toplumsal konumunu tanımlayan da, büyük ölçüde, hükümet yetkililerinin uyguladıkları ulusal kalkınma projesinin niteliğidir. Yeni sınıfın sahip olduğu meşruiyetin ana kaynağını oluşturan da budur. Girişimciliğin hukuksal dayanakları bile pek sağlam değildir. Zira birçok yeni palazlanan girişimci başarılarını gayri-müslimlerin yerlerinden edilmesi hatta mülksüzleştirme çabalarına borçludur. Azınlıkların yerlerine geçecek ulusal bir girişimci topluluğunun yaratılması çabaları cumhuriyet döneminde de (1940'lardaki Varlık Vergisi uygulamasında olduğu gibi) devam etmiştir (Buğra, 2003:81).

Cumhuriyeti kuranların, girişimci sınıfın oluşmasını teşvik ederken neden topraktan kaynaklanan doğal sermaye birikimine değil de daha ziyade ticaret ve sanayi dayanmak istemiş olmalarını, kimi yazarlar ülkenin toprak mülkiyet sisteminin genel yapısına bağlamaktadırlar. Bu görüşe göre, Türkiye'de küçük toprak mülkiyet biçimi geleneksel olarak en yoğun gözlenen mülkiyet biçimi olduğundan tarımsal zenginliğin sermaye birikiminin kaynağını oluşturması söz konusu değildir. Her ne kadar bu bağımsız aile mülkiyetleri hakkında gözlem ülkenin kimi bölgeleri için geçerliyse de, en azından Güney ve Doğu Anadolu'da 20. yüzyıl başlarında geniş toprak mülkiyetinin bulunduğu ve bunun önemli bir ağırlık oluşturduğu bilinmektedir. Konuyla ilgili farklı bir açıklama, yeni devletin kurucularının radikal toplumsal dönüşüm projelerine bir tehlike oluşturabileceği düşüncesiyle, bu alternatif ve politik olmayan güç kaynaklarına karşı bir güvensizlik duymaları olabilir. Buğra'ya göre, 1945 toprak reformu tartışmalarının niteliği bu görüşü desteklemektedir. Bu tartışmaların bazılarında toprak reformunun gerekliliği, büyük toprak

sahipliğinin devlet yetkisine bir tehdit oluşturduğu ve yeni Cumhuriyet devletinin yaklaşımıyla çeliştiği nedeniyle savunulmuştur (Buğra 2003:93-94).

2.2.2. Aşar Vergisinin Kaldırılması ve Arazi Sahipliğinin Güçlendirilmesi

Aşar Vergisinin kaldırılması Cumhuriyetin ilk yıllarında alınan en önemli mali reformlardan birisidir. 1925 yılında o zamana kadar bütçe gelirleri arasında (1924 yılında, 27,5 milyon lira ile bütçenin dörtte biri) en büyük vergi kaynağını oluşturan Aşar Vergisinin kaldırılmasıyla hem büyük toprak sahipleri hem de köylüler ağır bir vergi yükünden kurtarılmıştır. Aşarın kaldırılması, büyük çiftçilerin İzmir İktisat Kongresinde dile getirdikleri en önemli istekleri olmuştur. Aşarın kaldırılması büyük arazili çiftçilerin lehine bir karar olmasının yanında, büyük köylü yığınlarını rahatlatan sosyal adaletçi bir reform olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte 40 bini aşkın köyde mültezim (vergi müteahhitleri) sıfatıyla verginin hükümet adına tahsili müessesinin kaldırılması köylü üstündeki iktisadi ve sosyal baskıların hafiflemesine neden olmuştur. Ancak aşarın kaldırılması dışında küçük köylülerin yararına bir uygulama getirilmemiştir. 1925 yılında devlet arazilerinin köylülere satılmasına yönelik bir karar alındıysa da, söz konusu uygulama 1930'ların ortalarına kadar çok sınırlı kalmıştır. Türkiye dışından gelen ve iskâna tabi tutulan göçmen ailelere dağıtılan arazilerin dışında, 1923-1934 yılları arasında 22.000 kadar yerli kırsal aileye, sadece 73.000 hektar devlet arazisi dağıtılmasıyla yetinilmiştir. Diğer taraftan devlet dağıttığı bu arazilerin yeni sahiplerinin elinde kalmasını sağlamakta yer yer acze düşmüştür. Bunun nedeni olarak yeni kadastronun yapılmamış olması, eski Osmanlı tapu kayıtları ve Medeni Kanunun kabul edilmesidir (Tezel, 2002:374).

Aşar Vergisi, ekonomik, siyasi, teknik vb; her ne gerekçeyle kaldırılırsa kaldırılsın mevcut mali sistem açısından çok radikal bir karardır. Aşarın kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı mali bütçe gelirleri içinde %35,3 (1875 yılı itibarıyla) ve kaldırılmadan önce bütçe vergi gelirleri içinde %23,9'luk (1924 yılı itibarıyla) bir paya sahip olan bu verginin, dönemin koşullarında ikame olanakları da çok sınırlıdır. Böylesine verimli bir verginin kaldırılmasını ekonomik ve teknik nedenlerle açıklamaktan ziyade Türkiye'nin batılılaşma düşüncesinden kaynaklandığını ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla aşarın kaldırılması aslında büyük ekonomik ve mali kayıplar uğruna gerçekleştirilen yeni Türk Devletinin büyük önem

verdiği kalkınmanın finansmanı açısından en etkin bir şekilde kaynak aktarımına yarayacak bir vergi aygıtının kaldırılması çok da rasyonel bir tercih olmamıştır. Söz konusu verginin nüfusunun %80' i köylerde yaşayan ve tarıma dayalı bir ekonomik yapısı olan bir ülke için tamamen kaldırmak yerine günün koşularına bağlı olarak yeniden düzenlenmesi çok daha rasyonel bir politika tercihi olabilirdi. Dolayısıyla "feodal toprak ağalarının kapitalistleşme süreçlerini hızlandırmak amacıyla, aşarın kaldırıldığı" tezi sürekli olarak dile getirilmektedir. Bu durum aynı zamanda vergi yoluyla kaynak yaratma ve arazi mülkiyet dağılımını etkilemede önemli bir politik fırsatın kaçırılmasına neden olmuştur (Palamut 1982:88-91).

Aşar Vergisinin kaldırılması toplumsal tabakalaşma ve sermaye birikiminin değişmesinde önemli bir kırılma noktası meydana getirmiştir. Bir kere her siyasal iktidar dayandığı sosyal tabakalara bazı imkânlar sağlamak ve bu toplumsal tabakaları bazı mükellefiyetlerden kurtarmak eğilimindedir. Siyaset sosyolojisinin bu değişmez kuralı, cumhuriyetin ilanı ile Türkiye'de de doğrulanmıştır. Cumhuriyetin ilanı memleketin idaresine halkın katılması anlamına gelmektedir. Halbuki, halkın büyük bir kısmını köylü sınıfı teşkil ediyor ve ekonomik faaliyetlerin büyük bir kısmı tarım sektörü faaliyetlerinden meydana geliyordu. Buna rağmen bu sektörde çalışan halkın gelir ve refah düzeyi son derece düşüktür. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilanıyla tarım sektöründen alınan vergilerin azaltılması sosyal ve siyasal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır (Türk, 1981:339).

Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal tabakalaşma üzerine etki eden önemli bir başka politika tercihi olarak büyük arazi sahipliğinin güçlendirilmesi olmuştur. Bu konuda 1924 Anayasasının getirdiği en temel yeniliklerden birisi özel mülkleri kamulaştırmaya karşı koruyan hükümlerdir. Özel mülklerin kamulaştırılması ancak devletin arazinin piyasa değerini peşin olarak ödemesi koşuluna bağlanmıştır. 1924'teki Kadastro Kanunu Özel mülkiyet rejimini pekiştiren önemli adımlardan birisidir. Diğer taraftan 1926 tarihli İsviçre'den uyarlanan Medeni Kanunun kabul edilmesiyle, bir yandan özel mülkiyete, liberal, laik, bireyci bir devlet anlayışına dayanan yeni bir hukuk düzeninin en önemli unsuru oluşturulurken diğer yandan geniş tarım alanları üstünde fiili denetim kurmuş olan güçlü ailelerin, bu alanları güçlü malik sıfatıyla tapuya kaydettirmeleri son derece kolaylaştırılmıştır. Buna paralele olarak 1929 yılında büyük arazi sahipleri açısından büyük önem taşıyan bir başka kanun çıkarılmıştır. Buna göre, tımar, iltizam, gibi kurumlarla ilgili olarak Osmanlı hükümetinin geçmiş yüzyıllar içinde çeşitli ailelere vermiş olduğu ve geniş

tarımsal alanlara tasarruf hakkı sağlayan belgeler, bu alanların 1926 Medeni Kanunu çerçevesinde özel mülk olarak tapuya kaydettirilmesi için yeterli sayılmıştır. Osmanlı belgelerinde sözü edilen alanlarla ilgili sınırlar son derece muğlak olduğu, Türkiye'nin kadastrosu bulunmadığı için, elinde bu türden belge bulunan nüfuzlu aileler, çok geniş alanların mülkiyetini kazanmaya başladılar. Bu arada, Ermeni Tehciri ve Lozan Mübadelesi nedeniyle Ermeni ve Rumlardan kalan milyonlarca dekarlık arazi kırsal kesimdeki nüfuzlu aileler tarafından sahiplenilmiştir (Tezel, 2002:371).

Kurtuluş savaşının bitişiyle birlikte Türkiye'de kurulan üç halkadan oluşan mukaddes bir ittifak kendisini göstermiştir. Bu mukaddes ittifak; 1)İstanbul Tüccarı, Anadolu Eşrafı ve Toprak Ağaları, 2)Milli Mücadeleye katılan subaylardan sonraları "memleketi kalkındırmaya" merak saranlar ve 3)Milletvekilleri ve bürokrasinin üst kademelerinde yer alanlardan oluşmaktaydı. Bu üç zümre birbirini desteklemekte, tamamlamakta ve ekonomik faaliyetin kilit noktalarını ellerinde tutmaktaydılar (Cem, 2008:242). Bu dönemde oluşmaya başlayan söz konusu tabakalaşmalar kolaylıkla birbirleriyle anlaşarak, 1923 İzmir İktisat Kongresinde aşarın kaldırılması kararını oy birliği ile sağlamışlardır. Hiçbir ekonomik gerekçesi olmayan bu duruma ilişkin gerekli yasal düzenlemeler yapılarak ekonomik faaliyetler bu kesimlerin tekellerine geçmiştir (Palamut, 1982:88). Dolayısıyla aşarın kaldırılması ekonomik faaliyetlerin, servetlerin (toprak) ve vergisiz bir yapının oluşmasıyla sermayenin belirli ellerde temerküzünün başlangıcını, aynı zamanda da yeni bir toplumsal tabakalaşmanın temel altyapılarını oluşturmuştur.

Savaş sonrası ekonomik-mali yeniden yapılanma büyük ölçüde bu üçlü mukaddes ittifakın tercihleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki söz konusu ittifak ve iktisadi-mali alanda ortaya konulan politik tercihler toplumsal tabakalaşma açısından günümüzü de şekillendiren bir etkiye sahip olmuştur. Sanayileşmiş bir batının vergi sistemiyle tarıma dayalı bir ekonomisi olan ve yüzlerce yıllık toplumsal tabanı ve kültürü, gelişmiş bir vergi sisteminin radikal bir kararla kaldırılması Tanzimat aydının temel düşünce yapısıyla ilgili bir durumdur. Bu durum Türk mali sisteminde en büyük en radikal bir devrim hareketi değil, aksine Türk mali sistemi açısından büyük kayıplar uğruna gerçekleştirilen büyük bir tarihi yanılgı olmuştur (Cem, 2008 ve Tezel, 2002)

Tarıma dayalı ekonomik ve toplumsal yapısına rağmen, Türk toplumunda hiçbir zaman batılı anlamda bir sınıf yapısı mevcut olmamıştır. Batı Ortaçağında var olan feodal yapının belirleyici olduğu derebeylik sistemi sanayileşme ile birlikte tasfiye edilmemiş, aksine derebeyleri sanayi burjuvazisine katılarak onlarla kolayca ortaklığa girmişler ve yeni bir toplumsal tabakalaşmaya dönüşmüşlerdir. Bizde batılı anlamda bir sınıf yapısının olmayışı, tabakalaşmada da klasik mülkiyet ilişkilerini esas alan bir sınıf yapılanmasının olmaması, batıda olandan farklı bir toplumsal yapının oluşmasında etkili olmuştur. Ancak bünyesinde Padişah-Asker-Ülema gruplarının oluşturduğu memur zümresi, halka, bünyesi itibarıyla derebeylikle hiçbir ilgisi bulunmamasına rağmen, milletle ilişkiler bakımından ilk feodaller gibi davranabilmişlerdir. Aynı davranış biçimi Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte devam etmiştir (Tahir, 1992:192).

2.2.3. Devletçilik ve Yeni Sermaye Birikimi

1930'lu yıllar ile birlikte biraz da dünya buhranından dolayı devletçi politikalara yönelme söz konusu olmuştur. Cumhuriyetle birlikte basamak-basamak oluşturulmaya çalışılan Türk devletçiliği bir devlet kapitalizmidir. Çünkü devlet elindeki siyasi iktidarı adeta özel bir sermayedar gibi sermaye biriktirmek için kullanmıştır. Ancak bunu yaparken siyasi kaygılar, toplumsal ve ekonomik amaçlardan önce gelmiştir. Hammadde anlamında fiyatlar düşük tutulmasına rağmen mamul satışlarında fiyatlar maliyetin birkaç katına kadar çıkabilmiştir (Karpat, 1996:90).

1929 krizi sonrası dönemde dünya ekonomisinde ticaret ve uluslararası yatırımlar gerilerken Türkiye'de korumacılığa başvurulması, iç pazara yönelik sanayileşmeye ağırlık verilmesi olumlu sonuçlar vermiştir. Dünyada yaşanan ekonomik bunalım koşullarına rağmen, mali disiplinden vazgeçilmemesi, "denk bütçe-sağlam para" politikasına sıkı sıkıya bağlı kalınması, Türk lirasının tüm dünya para birimleri karşısında değer kazanmasına izin verilmesi çok ilginç ve o dönemde bağımsız ülkelerde az rastlanan bir iktisat politikası tercihi olarak ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyatlı, hatta muhafazakâr politikaların tercih edilmesinde Osmanlı Devletinde son dönemde bütçe açıkları, enflasyon ve borçlarla yaşanan ve cumhuriyetin siyasal kadrolarının hala belleğinde olan olumsuz deneyimler mutlaka önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, dünya bunalımı koşullarında bütçe disiplinine bu denli önem verilebilmesini açıklarken tek parti iktidarı üzerindeki kitle baskılarının sınırlı kalmış olmasını da dikkate almak gerekir (Pamuk, 2003:392).

1930'ların politika belirleme sürecinde, işadamları ile devlet arasındaki ilişkilere bakıldığında iki hususun özellikle aydınlığa kavuşturulması gerekir. İlk olarak dönemin iş adamları, temel makroekonomik değişkenlerdeki istikrarın sağlanabilmesi için devlet müdahalesinin giderek artması gerektiği yolunda bir inancın hâkim olduğu bir ortamda yaşıyorlardı. Devlet müdahalesi ve istikrasızlık arasında kesin bir seçim yapmanın kaçınılmaz olduğuna inanan işadamları, seçimlerini devlet müdahalesinden yana yapmışlardır. İşadamlarının 1930'lardaki şikâyetlerine bakılacak olursak, bu şikâyetlerin devletin rolünü artırıcı politikalardan ziyade, istikrarsızlık yaratıcı müdahalelere yönelik olduğu görülmektedir. İkinci olarak, işadamlarının politika sürecindeki yönelimleri değiştirmede güçleriyle ilgilidir. Devletçi Mustafa Şeref'in yerine liberal Celal Bayar'ın getirilmesi bu tezi doğrular nitelikte görülse de, uygulamalar tamamen günün koşullarına paralel seyretmiştir. Öyle ki, devlet sektöründeki asıl genişleme Bayar zamanında olmuştur. Sovyet uzmanlarının yardımı ve Bayar'ın koordinatörlüğü ile Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde pek çok KİT kurulmuştur. Bu dönemde özel sektörle çok az bağlantılı bulunan kendine yeterli "Koordine Fabrikalar"ın kurulmasına yönelinmiştir. Bu dönemde iş adamları diğer piyasa dışı politikaları da onaylamış, hatta bu tür bazı politikaları bizzat kendileri hükümete önermişlerdir. Mesela, iç talebin daralması karşısında hükümete devlet memurlarını yerli malı kullanmaya zorlayan önlemler uygulaması önerisinde bulunmuşlardır. Böyle bir uygulamanın yol açacağı fiyat yükselmelerine karşı geniş çaplı fiyat denetimlerinin getirilebileceği fikri de, gene özel sektörden gelmiştir. Görüldüğü gibi, çok ilginç bir olguyla, 1930'lardaki uygulamanın en devletçi yanını oluşturan fiyat denetimlerinin işadamları tarafından onaylanması ve hatta desteklenmesi olgusuyla karşı karşıya kalınmıştır (Buğra, 2003:150-153).

1930'larda vergiler izlenen politikalardan kaynaklanan belirsizliğin en yoğun olarak yaşandığı bir alan olmuştur. Bununla birlikte, esas belirsizlik, özel sektör faaliyetinin meşru sayıldığı alanın tanımlanmasında ortaya çıkmıştır. İşadamlarının toplum içindeki konumları ve devlet müdahaleciliğinin sınırları tam olarak belirlenmemiştir (Buğra, 2003:155). 1930'lu yıllarda 1929 krizinin etkisi ve dünyada faşist (İtalya ve Almanya) ve komünist (Sovyetler Birliği) ideolojilerin ön plana çıkması aslında ekonomi politikalarındaki liberalizmden devletçiliğe temel yönelimlerin ideolojik nedenleridir. Ancak Türkiye'nin uygulamaya koyduğu devletçilik,

kapitalizmi tümden ortadan kaldırmak değildir. Türk devletçiliği ihtiyaca binaen uygulamaya konulan bir devletçilik modelidir (Mutlu, 2009:83).

Bu dönemde mali bakımdan devlet bütçesi hem Aşar Vergisinin kaldırılması hem de 1929 krizinin etkisiyle ciddi sorunlar yaşamıştır. Bütçe açık verdikçe yeni vergiler konulmuş ancak vergisel düzenlemelere bakıldığında, daha çok dolaylı vergilerin ön plana çıktığı bir yapının olduğu görülmektedir. Aynı şekilde bu dönemde gelirden alınan vergilerin payı artmıştır. Gelirden alınan vergiler içinde de daha çok işçi ve memur kesiminin vergi yükü artış göstermiştir (Mutlu, 2009:83).

2.2.4. Savaş Yılları ve Varlık Vergisi

Bu dönemin en önemli mali olayı hiç şüphesiz Varlık Vergisi uygulamasıdır. Varlık Vergisi 1942 tarihli 4305 sayılı Kanun ile uygulaya konulmuştur. Varlık Vergisinin temel gerekçesi ilgili kanunun gerekçesinde belirtilmiştir. Buna göre; "vergi, kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyade iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazanç elde ettikleri halde kazançları ile mütenasip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkalade vaziyetin icap ettirdiği fedakarlığı, bunları da kazanç ve kudretleriyle mütenasip bir derecede iştirak ettirmek maksadı gütmektedir" denilmek suretiyle, vergilemenin temel amacının savaş şartları nedeniyle oluşan olağanüstü kazançların olağanüstü vergilendirilmesi oluşturduğu belirtilmiştir (Mutlu 2009:84).

Resmi olarak Varlık Vergisinin üç amacı vardır: Savaş vurgunculuğundan elde edilen karların bir kısmını vergilendirmek; spekülatörleri ellerindeki stokları pazara sürmeye zorlamak suretiyle karaborsacılığın önünü almak; devlet bütçesi üzerindeki baskıyı kaldırmak. Pratikte ise yasa, büyük işadamlarından küçük sanayiciler ve hatta esnafa varıncaya kadar tüm azınlıkların ekonomik konumlarında büyük sarsıntıya ve ileri boyutlarda bir ayrımcılığa yol açmıştır. Her şeyden önce, yasa, vergi yükümlülüklerinin saptanmasında keyfi ve ayrımcı bir düzenleme getirmiş ve mükelleflerinin mahkemeye başvurmalarını engelleyici hükümler içermiştir (Buğra 2003:167).

Varlık Vergisi Kanunu'nda Müslümanlar ve Gayri-Müslimler şeklinde bir mükellef tanımlaması yapılmamıştır. Fakat uygulamada Varlık Vergisi mükellefleri Müslüman Grubu (M) ve Gayrimüslim Grubu (G) şeklinde sınıflandırılmıştır. Daha sonra bu iki gruba azınlıklardan Müslüman olmuşlar dönme (D) şeklinde ve başka bir uyrukta olanlar ecnebi (E) olarak eklenmiştir. Yasanın diğer bir önemli noktası da, mükelleflerinin ödeyeceği

verginin miktarının ya da oranının Kanunda belirtilmemiş olmasıdır. Bu yetki Kanununun 7. Maddesinde, "servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tespit etme yetkisini, her vilayet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyla belediyelerce kendi azaları arasından seçilecek ikişer azadan müteşekkil bir ve icabına göre mütaaddit kurulacak komisyonlara vermiştir" (Aktan vd. 2002:294-296).

Varlık Vergisinin uygulandığı aşağı yukarı bir yıl içinde, tarım dışı kesimlerde yaratılan toplam hasılanın %8'inin, tümüyle orta ve büyük kent büyük şehir burjuvazisinden oluşan 100.000 civarında mükellef tarafından ödenmesi, gelir ve servet dağılımı açısından taraflı bir operasyon olmuştur. Belirli bir kesim mülkünü, servetini, kaybederken diğer bir kesim bunların sahibi olmuşlardır. Bu diğer kesim Anadolu kökenli yeni zenginlerdir (Mutlu, 2009:85).

Varlık Vergisi Kanunu uygulamaları azınlık karşıtı politikaların devamı olarak görülmektedir. Varlık Vergisi uygulaması İttihat ve Terakki döneminde temelleri atılmış ve giderek bir parti politikasından çok devlet politikası haline gelmiş Türkleştirme politikasının bir halkası olarak görülebilir. Vergiyi ödeyebilmek adına gayrimüslim azınlıklar, evlerini, işyerlerini satmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla söz konusu vergi ödeyicilerin ticari hayatı büyük ölçüde sona ermiştir (Mutlu, 2009:87-88).

Aslında getirilen uygulama, büyük-küçük bütün iş adamları üzerinde ekonomik-mali açıdan ciddi bir devlet baskısı meydana getirmiştir. Tüm malları icraya verildiği halde hala vergi borcunu ödemeyenlerin Doğu Anadolu'ya çalışma kamplarına gönderilmesine dair istatistiki verilerin bulunmamasına rağmen, bu kamplarda bazılarının yaşamını yitirdiği bazılarının da ölümcül hastalığa yakalandığı bilinmektedir. Öte yandan Varlık Vergisi uygulaması iş ahlakını da olumsuz yönde etkilemiştir. Müslüman işadamları, gayrimüslimlerin açmazlarını kendi avantajlarına dönüştürebilmişleridir. Ayrıca Müslüman işadamlarının kendi aralarındaki çekişmeleri hükümete birbirlerinin gizli zenginliklerini ispiyonlamak suretiyle çözme yoluna gitmişleridir. Getirilen uygulama sadece ahlakı açıdan değil, aynı zamanda travmatik açıdan da çökertici olmuştur. İlk olarak, azınlıklarla ortalıkları bulunan Müslüman girişimcilerin ciddi sorunları olmuştur. İkincisi, verginin etkisiyle ortaya çıkan piyasa durgunluğu, tüm işadamlarını olumsuz yönde etkilemiş. Sonuncusu ve en önemlisi, şu ya da bu nedenle araları Ankarayla iyi olmayan kimi işadamları

fazla vergiler ödemeye zorlanmış ve bu nedenle maddi sıkıntıya girmişlerdir (Buğra, 2003:168-169). Çünkü Varlık Vergisinin adaletsizliği sadece gayrimüslimleri daha ağır vergilendirmesi değil, bununla birlikte Müslüman mükellefler arasında da bazı kişilere ayrıcalıklı davranılmasına yol açmış olmasıdır.

Tablo 2: Varlık Vergisi Mükelleflerinin Kökenleri İtibarıyla Dağılımı

Mükelleflerin Kökenleri	Mükellef Sayısı	%	Tahakkuk	%
Müslümanlar	4.195	7	25.600.409	7
Gayrimüslimler	54.377	87	289.656.246	83
Diğer	4.003	6	34.226.764	10
Toplam	**62.575**	**100**	**349.483.419**	**100**

Kaynak: Ökte, F. (1951), Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 102-103'den aktaran; Mutlu, A. (2009), Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2009/390, Ankara.

Tablodan da görüldüğü gibi Varlık Vergisi Mükelleflerinin sadece %7'si Müslüman vatandaşlardan oluşurken %87'si gayrimüslim vatandaşlardan meydana gelmiştir. Dolayısıyla kanun konulurken kastedilen amaç ortadadır. 1942'de uygulamaya konulan Varlık Vergisi 16 ay sonra 1943 yılında kaldırılmıştır. Söz konusu uygulamayla hükümet aslında umduğu sonucu elde edememiş olmasına rağmen, uygulama devlet-işadamları ilişkilerini derinden etkilemiştir (Buğra, 2003:170).

Öte yandan Varlık Vergisinin ayrım yapılarak uygulanması bir başka deyişle verginin gayrimüslim azınlık üzerine yükletilmiş olması Türkiye Cumhuriyetini dış ülkeler nazarında da zor durumda bırakmıştır (Aktan vd. 2002:294-317).

Varlık Vergisinin yasada belirtilen gerekçelerinin yanında örtülü bir amacının olduğu da bilinmektedir. Özellikle Birinci Dünya savaşı ile birlikte daralan millet kavramı daha çok Müslüman ve Türkleri kapsar hale gelmiştir. İşte bu noktadan itibaren Müslüman- Türk burjuvazisi oluşturmak milli iktisat politikası haline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında Varlık Vergisi uygulaması azınlıkların ekonomi içindeki payını azaltmak üzere bir araç olarak kullanılmıştır. Varlık Vergisi uygulamasında, birçok siyasi, idari keyfi durumlar meydana gelmiştir. Öncelikle baskı grupları tam anlamıyla kurumsallaşmadığı için hükümete karşı istekler ferdi olarak ulaştırılmıştır.

Savaş ortamı ile tek parti iktidarı birleşince siyasi ve bürokratik sahada bir dizi kayırmacı davranışlar meydana gelmesi ve uygulamada eşitlik ilkesinin ihlal edilmesiyle, kişisel çıkarın ve siyasi çıkarın ön plana çıkması verginin uygulamadaki objektifliğini büyük ölçüde etkilemiştir (Mutlu, 2003:89).

Sonuç ve Değerlendirme

Toplumsal açıdan bakıldığında o toplumu oluşturan bireyler arasındaki eşitsizliklerden kaynaklanan bir hiyerarşiyi ifade etmekte kullanılan "sosyal tabakalaşma" kavramı, batı dünyasında Avrupa'daki sanayileşmeyle birlikte "sınıf" kavramı ile çoğu kez aynı anlamlarda kullanılır hale gelmiştir. Günümüz sosyal sınıf yapısına bakıldığında, genel görünümün alt ve orta kesimde yığılmanın daha fazla olduğu ve üste çıkıldıkça ise bu yığılmanın azaldığı bir piramit şeklinde olduğu görülmektedir.

Hiç kuşkusuz sosyal olayların en belirgin yapısı, toplumların yapısında var olan sayısız olgu ve kurumların belirli dinamiklerle birleşerek o toplumda meydana getirdiği sürekli değişim halidir. Hiçbir toplum yoktur ki; değişimden az ya da çok etkilenmesin. Toplumun hayatını etkileyen ve toplumsal değişimlerde en ön plana çıkan unsurlardan birisi de mali olaylardır. Özellikle batı dünyasında demokrasi hareketlerinin kökenlerinin vergisel konulardaki isyan ve gelişmeler olduğu dikkate alındığında konunun önemi daha fazla ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'de ise mali olaylarla toplumsal yapı arasındaki değişim ilişkisi Cumhuriyet dönemi ile başlamış ya da bu dönemle sınırlı değildir. Kökenleri itibarıyla Osmanlı Dönemine dayanan gelişmeler, yeni cumhuriyetin de bu konudaki davranış modlarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devletindeki toplumsal tabakalaşma dönemsel açıdan farklı evrelerde farklı dinamiklerle şekillenmiştir. Özellikle toplumsal tabakalaşmanın Klasik dönem ve Tanzimat sonrası dönemde birbirinden farklı dinamiklerle gerçekleştiği görülmektedir. Tanzimat dönemi, batılı değerlerin, normların devreye girdiği dönem olması dolayısıyla Cumhuriyet dönemini etkileyen daha fazla unsuru bünyesinde barındırmıştır.

Aslında tarıma dayalı ekonomik ve toplumsal yapısına rağmen, Türk toplumunda hiçbir zaman batılı anlamda bir sınıf yapısı mevcut olmamıştır. Batılı anlamda bir sınıf yapısının olmayışı, tabakalaşmada da klasik mülkiyet

ilişkilerini esas alan bir sınıf yapılanmasının olmamasına ve batıda olandan farklı bir toplumsal yapının oluşmasına yol aşmıştır.

Osmanlı döneminde batılı anlamda tabakalaşma eğilimleri Ayanlık müessesesinin etkinlik kazandığı 18 ve 19. yüzyıllarda başlamıştır. Ancak sınıfsal bir yapının oluşumuna özellikle etki eden temel devlet politikaları, özellikle yeni girişimci sınıf yaratma veya burjuva oluşturma çabaları çerçevesinde Cumhuriyetten önce İttihat ve Terakki döneminde başlamıştır. Bu durum yönetici elitler ve toprağa bağlı tabakalaşmanın yanında yeni bir toplumsal tabakalaşmanın ilk çekirdeğini oluşturmuştur.

İttihat Terakki döneminde başlayan batı tipi sermaye sınıfı oluşturma veya milli sermaye burjuvazi oluşturma çabaları, Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte çok daha sistematik olarak devam etmiştir. 1923-1950 dönemindeki iktisadi-mali politikalar, siyaset-ticaret-bürokrasi birlikteliğini doğurmuş ve bu birliktelik aracılığıyla da toplumsal yapıya etkileyen sosyo-ekonomik dönüşümler gerçekleşmiştir.

Etkileri itibarıyla günümüz toplumsal yapısını da derinden etkileyen özellikler taşıyan bu gelişmelerin önemli kırılma noktalarına bakıldığında; Aşar Vergisinin kaldırılmasının, devletçilik uygulamasının ve Varlık Vergisi uygulamasının olduğu görülmektedir. Aşar Vergisinin kaldırılmasıyla tarım kesiminin vergi yükünün sıfırlanması ve mülkiyet yapısındaki değişimin büyük arazi sahipliğiyle güçlenmesiyle birlikte bu alanda belirli bir kesim göz ardı edilemeyecek bir sermaye birikimi sağlamıştır. Daha sonra uygulamaya konulan devletçilik sermaye birikiminin devlet eliyle oluşturulması biçimi olmuştur. Bunun en önemli göstergesi devlet bürokrasindeki yönetici elitlerin daha sonra sermayedar-işadamı olarak ortaya çıkmalarıdır. 1950 öncesi toplumsal tabakalaşmaya etkisi bakımından en önemli mali-iktisadi olay Varlık Vergisi uygulamasıdır. Uygulama ile Cumhuriyet tarihi boyunca en büyük varlık transferi ve sermayede millileştirme hareketi gerçekleştirilmiştir. Söz konusu uygulama ile İttihat ve Terakkiden beri desteklenen milli sermaye-milli burjuvazi tezi yeni bir aşamaya geçmiştir. Buna göre sermaye artık büyük ölçüde millileşmiş veya milli anlamda daha güçlü bir sermaye burjuvazisi ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde toplumun biçimlenmesinde devletin uyguladığı iktisadi-mali politikalar temel değişim dinamiklerinin ana eksenini oluşturmuştur. Sermaye birikimi ve sermayedar burjuvazinin oluşturulması eksenindeki politikalarda iktisadi-mali teşvikler-uygulamaları daima aynı kesime yönelik olarak devam

etmiştir. Ancak her şeye rağmen batılı anlamda bir sınıf yapısının ve sosyo-kültürel temellerin olmaması nedeniyle, uygulanan bütün politikalara rağmen batılı anlamda bir toplumsal tabakalaşma biçiminin oluşması mümkün olmamıştır.

Kaynakça

Aktan, C.C., Dileyici, D. ve Saraç, Ö. (2002), *Vergi, Zulüm ve İsyan,* Phoenix Yayınevi, Ankara.

Arslantürk, Z. ve Amman, M.T. (2000), *Sosyoloji,* Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Bahar, H.İ. (2009), *Sosyoloji,* 3. Baskı, Ulusal Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara.

Buğra, A. (1997), *Devlet ve İşadamları,* 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cem, İ. (2008), Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Cezar, Y. (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih,* Alan Yayıncılık, İstanbul.

Çakır, Ç. (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi,* Küre Yayınları, İstanbul.

Çuha, Ö. (2000), *Aşkın Devletten Sivil Topluma,* Gentaş Kültür Yayınları, İstanbul.

Gökbunar, A.R. (2007), *Türk Maliye Tarihinde Âyanlık Kurumu: Bir Rantiyer Sınıfın Oluşum Mücadelesi,* Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

Kalaycıoğlu, S. (2003), "Toplumsal Tabakalaşma", *Sosyolojiye Giriş,* (Editör: Sezal, İ.), İkinci Basım, Martı Yayınevi, Ankara.

Karpat K.H. (2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk,* (Çev. R. Boztepe) İmge Yayınları, Ankara.

Karpat, K. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi,* Afa Yayınları, İstanbul.

Karpat, K.H. (2002), *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus* (Çev. A.Z. Durukan ve K. Durukan) İmge Kitabevi, Ankara.

Kayaarslan, S. (2008), Sosyal Tabakalarda Eğitim Anlayışları-Kırıkkale Örneği, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.

Keyder, Ç. (2008), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 13.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kıray, E. (1995), *Osmanlı'da Ekonomik Yap ve Dış Borçlar,* II. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Lundberg, G.A., Schrang, C.C. ve Larsen, O.N. (1970), *Sosyoloji,* Cilt I (Çev. Ozankaya, Ö.), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını No:19, Ankara.

Mutlu, A. (2009), *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi,* Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2009/390, Ankara.

Ortaylı, İ. (2003), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* 16. Baskı, İletişim Yayınları**,** İstanbul.

Ökte, F. (1951), *Varlık Vergisi Faciası,* Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

Özvar, E. (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması,* Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Palamut, M. (1982), *Tarım ve Vergileme*, Uludağ Üniversitesi Yayınları No:3-028-0076, Bursa.

Pamuk, Ş. (2003), "Karşılaştırmalı Açıdan Türkiye'de İktisadi Büyüme; 1880-2000", *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar,* Derl. A.H. Köse-F.Şenses-E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul.

Tabakoğlu, A. (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* Dergah Yayınları, İstanbul.

Tahir, K. (1992), Notlar/Batılılaşma, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tezel, Y.S. (2002), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Toprak, Z. (1995), Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Türk, İ. (1981), "Cumhuriyet Döneminde Vergi Sistemimizin Gelişmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi (Atatürk Özel Sayısı),* XXXVI, No: 1-4, Ankara.

TÜRKİYE'DE VARLIK VERGİSİ UYGULAMASININ SOSYO-POLİTİK VE EKONOMİK SONUÇLARI

Birol KOVANCILAR*

Gül KAYALIDERE**

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye sosyal ve ekonomik olarak pek çok güçlüklerle karşılaşmıştır. İşgücünün büyük bir bölümünü kaybeden ve sermaye birikimi olmayan bir ortamda, alınan kararlar sonucunda makroekonomik dengeler düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak ikinci bir savaşın, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni içine almasa da etkilerini yansıtması kaçınılmaz olmuştur. Ülke ekonomisinde enflasyonun yaşanması, üretimin eksikliği, para arzındaki artışlar mali önlemler alınması yönünde yönetimi tetiklemiştir. Dolayısıyla, temel kamusal finansman aracı olan vergilemeye başvurularak gelir elde etme yolunda bir karar alınmış ve Varlık Vergisi yürürlüğe koyulmuştur.

Varlık Vergisinin uygulanmaya başlanmasından önceki durum ve uygulamanın nasıl gerçekleştiğinin aktarılmaya çalışıldığı araştırmada Varlık Vergisi sonucunda ekonomik ve sosyal yaşamdaki değişikliklere değinilecektir.

1. Varlık Vergisi Öncesi Mali Durum

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile beraber, ülkenin gündeminde temel tartışılan konu ekonomidir. Bu dönemde "Birinci İktisat Kongresi"nin toplanması ekonomiye verilen önemin derecesini gösterir niteliktedir. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, siyasal bağımsızlığın kazanıldığını bundan sonra ekonomik bağımsızlığın önemli olduğunu vurgulamıştır. Kongrede 1100 çiftçi, tüccar, işçi ve sanayici temsilcisi ekonomi politikalarını tartışmıştır. Söz konusu tartışmaların çoğu, savaş öncesi dönemde Jön Türkleri ikiye bölmüş olan aynı soruna odaklanmıştır. Diğer bir ifadeyle, ekonomi politikası olarak liberalizmin mi yoksa devlet müdahaleciliğinin mi tercih edileceğinin kararı tartışılmıştır. Kongre, yerel

* Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü
** Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü

sanayinin korunmasını istemiş, bununla beraber, yabancılara ayrıcalıklı muamele gösterilmemesi şartıyla yabancı yatırımların yapılması yönünde karar almıştır. Bu dönemde devlet mali altyapıyı da iyileştirmeye çalışmıştır. Dönemin en büyük bankası olarak Osmanlı Bankası bilinmekle beraber, 1924-1925 yıllarında eski Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş ve iki yeni banka daha kurulmuştur. Bunlar; İş Bankası ve Sanayi Bankasıdır.

Türk sanayisi'nin söz konusu yıllarda hala güçsüz olduğu görülmektedir. 1927'de 65 binden biraz fazla sanayi şirketinin olduğu ve buralarda toplam 250 bin işçinin istihdam edildiği ifade edilmektedir. Ancak, bu kuruluşlardan sadece 2822 tanesinde makine gücü kullanılmaktadır. Başka bir değişle, büyük çoğunluk zanaatkar atölyesi olarak çalışmaktadır. Dolayısıyla, 1927'de "Teşvik-i Sanayi Kanunu" kabul edilerek, ilgili yasa ile yeni ve büyümekte olan sanayi şirketleri için vergi muafiyeti sağlanmıştır. Ancak, girişimciliğin, kalifiye eleman eksikliğinin ve piyasa yapısının gelişmemiş olması nedeniyle sanayinin hızla büyümesi beklentisinin gerçekleşmesi zor olmuştur. Bu yıllarda, Türkiye'de, hala en büyük kesim tarımdır. Savaş sonrası aşarın kaldırılıp yerine "satış vergisi"nin yürürlüğe girmesi tarım kesimine kolaylık getirmiştir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde nüfusun %80'ini hala kırsal kesim oluşturmaktadır ve halkın yaşam standartlarında, sağlıkta, eğitimde ya da iletişim olanaklarında hiçbir önemli değişim saptanmamıştır (Zurcher, 2009:287-300).

Ekonomik açıdan sermaye birikimindeki yetersizlikler sürmektedir. Dolayısıyla, mali kaynak arayışları söz konusu yıllardan itibaren ülkenin önemli sorunlarından biri olmuştur. İkinci Dünya savaşına katılmamış bir ülke olarak değerlendirilen Türkiye'nin ordusunun yine de hazırlıklı olması gereği, bunun yanında, kıtlık, fiyatlardaki artışlar ve vurgunculuk ile başa çıkma çabası dönem özellikleri olarak sıralanabilir.

Savaş yıllarında ordunun hububat ihtiyacındaki artış, çiftçi nüfusunun savaşa dahil olması, tarımda kullanılan hayvanların bir kısmına devlet tarafından el konması üretim düzeyini giderek azaltmış, buğday üretiminde önemli düşüşler saptanmıştır (Duru, 2009:160).

Tablo 1: Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim

Yıllar	Ekilen Topraklar (Bin Hektar)	Çekim Hayvanları (Bin Çift)	Buğday üretimi (Bin Ton)
1938-1939	8611	2277	3814
1940	9610	2591	3661
1941	9602	2657	3135
1942	9555	2563	3837
1943	7854	2423	3159
1944	8170	2228	2834
1945	8044	2287	1970
1946	8413	2284	3284
1949-1950	9429	2503	3194

Kaynak: Pamuk, Ş. (1999), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük", *75. Yılda Köylerden Şehirlere, Tarih* Vakfı, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 59'dan aktaran Duru, B. "1941: Kıtlık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları", ErişimTarihi: 02/03/2010,http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/duru1941TIDATA.pdf

1938-1939 döneminde ekilen topraklar 8 milyon 611 bin hektarken 1942 yılında 9 milyon 555 bin hektara ulaşmıştır. Ancak 1943 yılında 7 milyon 854 bin hektara gerilemiştir. Dolayısıyla, aynı dönemde buğday üretiminde de düşüşler yaşanmıştır. Bu gelişme, ilgili dönemde uygulanan mali politikalar sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Ancak 1945 yılında yürürlüğe giren 4753 sayılı "Çiftçiyi Topraklandırma" Yasasıyla devlete ait toprakların bir bölümü 432 bin aileye, aile başına 51,6 dekar olarak dağıtılmıştır (Dernek, 2006:4). Dolayısıyla 1946 yılında ekilen topraklarda 370 bin hektara yakın bir genişleme sağlanmıştır.

Savaş sonrası yıllarda, yiyecek maddelerindeki kıtlığın yanında, kağıt, benzin gibi ihtiyaçlarda da sıkıntılar yaşanmış, hatta ulaşımda tek–çift plaka uygulaması başlatılmış, ticari taksilerde benzin tüketimine sınır getirilmiş, yakıt yokluğu nedeniyle bazı otobüs seferleri iptal edilmiştir. Gazetelerin sayfa sayılarında da sınırlamaya gidilmiştir (Duru, 2009:161).

Tablo 2: 1938-1946 Dönemi GSMH, Savunma Harcamaları ve Askeri Yük

Yıllar	GSMH (Milyon TL)	Genel Bütçe Toplamı (Milyon TL)	Savunma Harcamaları (Milyon TL)	Askeri Yük (kişi başına askeri harcama oranı)
1938	1 895	311	94	5
1939	2 054	398	172	9
1940	1 927	545	290	16
1941	1 753	581	322	17
1942	1 831	913	497	27
1943	1 662	1 033	542	29
1944	1 571	1 084	554	29
1945	1 375	606	247	13
1946	1 775	1 032	365	19

Kaynak: Çolak, Ö.F. (1992), *Savaş Ekonomisi ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi Türkiye Ekonomisi,* Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 279.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber GSMH verilerinin 2054 milyon TL'ndan 1945 yılına gelindiğinde 1375 milyon TL'na kadar gerilediği görülür. Bunun tersine, savunma harcamalarında sürekli artan bir trend gözlenir. Dolayısı ile kişi başına düşen askeri harcamaların oranı 1939 yılında %9 oranından 1940 yılında %16'ya yükselmiş ve 1944'te %29 düzeyine ulaşmıştır. Türkiye savaşın içinde olmasa da önlemler almak zorunda kalmıştır.

O yıllarda, ihtiyaçların giderilmesi ve mali kaynakların bulunması için çözüm yolu arayışları sürmüştür. Bütçenin finansmanında vergiler önemli yer tutmaktadır, ancak esnek bir yapıları yoktur. Dolayısıyla ihtiyaçlar karşılanamamıştır. Söz konusu dönemde, iç ve dış borç kaynakları da kısıtlıdır. Para politikası gevşetilmiştir ve 1930'lu yıllardaki sıkı para politikası terk edilmiş ve para arzı arttırılmıştır. 1941'de %24,5 olan emisyon oranı, 1942'de %42,8'e yükselmiştir. Enflasyon oranı 1941 yılında %24,5'iken 1942'de %66,7 gerçekleşmiştir (Önder, 2005:109). Üretimde artış olmaması da enflasyonu giderek yükseltmiştir. İthalat düşüşü, ihtiyaçların karşılanamaması ve mal dağıtımlarındaki aksaklıklar ekonomiyi giderek kötüleştirmiştir (Coşar, 2003:4). Ekonomideki söz konusu gelişmeler karaborsacılık ve vurgunculuğu tetiklemiştir.

Vurgunculuk konusu basında da sık sık yer almış ve 1942 yılında vurguncular için 10 yıla kadar hapis ve on bin lira para cezası getirilmiştir. Ayrıca, memurlara ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinde çalışanlara yönelik,

"Fevkalade Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakkında Kanun" ve çeşitli vergileri arttıran Fevkalade Zam Kanunu çıkarılmıştır; Kazanç Vergisi, Hayvanlar Vergisi, Bina Vergisi, İç İstihlak ve Muamele Vergisi ve İthalattan alınan muamele vergisine zam yapılmıştır. Bazı vergilere "Müdafaa Vergisi" adı altında ek zamlar getirilmiştir. Sık aralıklarla yapılan bu düzenlemeler vergi sistemindeki karmaşayı arttırmış, enflasyon, karaborsa ve spekülasyon ekonomiyi ve siyasi koşulları giderek ağırlaştırmıştır (Coşar, 2003:5). Ayrıca bu dönemde, yolsuzlukları önlemek için Ticaret Bakanlığı kurulmuştur (Coşar, 2004:96).

Vergi sisteminin modern tarh ve tahsil mekanizmasıyla işlememesi, hala gayrisafi kazanca dayanması, verginin çoğunlukla sabit gelirli ve aylıklılar üzerinde kalması tacirlere ve çiftçilere savaş zamanı elde ettikleri kazanımlarını vergi dışı tutma imkânı vermiştir. Özellikle, İstanbul'da tacirler, simsarlar ve acenteler bu yolla büyük servetler kazanmışlardır. Savaş döneminde en büyük kazancı; tarım fiyatlarının yükselmesinden olağanüstü gelir sağlayan büyük çiftçiler, ithal mallarındaki kıtlığı ve ihraç mallarının değer yüksekliğini kötüye kullanabilecek mevkide bulunan İstanbullu tüccar ve komisyoncular sağlamışlardır. Çiftçilerin hemen hemen Türklerden, tacirlerin ise büyük çoğunlukla Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluştuğu söylenebilir (Lewis, 1998:2).

Bu dönemde basında çıkan haberlerin pek çoğu vurgunlarla ilgilidir. Ekonominin çöküş yaşadığı bir ortamda benzeri haberlerin yayılması yönetime karşı tepki duyulmasına yol açmıştır. Bu koşullarda, İstanbul'daki gayrimüslim vatandaşların halen dış ticarette de söz sahibi olmaları olumsuz eleştirilere hedef olmalarında etkili olmuştur (Keyder, 2008:143-144).

Ülke yönetimi, savaşın olumsuzluklarını gidermek için çözüm arayışına girmiş ve ABD, İngiltere ve Fransa ile ekonomik işbirliği yapmaya çalışmıştır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye dış ticaretini Almanya dışındaki ülkelere yöneltmekte oldukça zorlanmıştır (Aksanyar-Biçer, 2008:381-382). Savaştan önce, Almanya'nın dış ticaretteki payı %40-%50 civarındadır. Savaş sırasında da bu oran söz konusu düzeylerde kalsa bile bu ticari ilişkinin Türkiye'ye yararının olmadığı vurgulanabilir. Dış ticaretteki dengesiz ilişki, iç tüketim düzeylerini düşürürken stratejik madenler ve buğday satımını zorunlu kılmıştır. Bunların karşılığında ise öncelikli olan ithal malları yerine savaş malzemeleri ve Almanya'nın sanayi üretimi fazlası satın alınmıştır. Söz konusu ticaretin ekonomik anlamda sonuçları faydalı olarak değerlendirilemez. Bu dönemde, ticaret, özel

kişilerin elinde olduğundan belli tüccarların devletin, askeri levazım ihalelerini kazanmaları ve ihracatın bir bölümünden vurgunculuk yapmaları söz konusu olmuştur. Genel kıtlık ve yoksulluk ortamı içinde birilerinin vurgun yaptığının açığa çıkması da yönetime karşı tepkiye yol açmış ve yönetim de sorumlu arayışına girmiştir. Sorumlu olabilecek potansiyel sosyal grup ise Gayrimüslimler olarak tespit edilmiştir. Yönetimin böylesi bir düşünce yapısının oluşmasında İtalya ve Almanya'daki ideolojik fikirlerin de etkisi olduğu ifade edilebilir. Özellikle Türk bürokratların Mussolini'nin partisinin örgütlenme ve fikir yapısından etkilendikleri değerlendirmesi yapılmaktadır (Keyder, 2008:136-142). Jan Zürcher (2009), İtalyan faşist rejimi ile o dönem Türkiye'sinde benimsenen rejim arasında aşırı milliyetçilik ve ona bağlı olarak ortaya çıkan meşrulaştırıcı tarihsel mitoloji ve ırkçı söylem, rejimin otoriter niteliği ve bu rejimin kendi partisi için siyasal, toplumsal ve kültürel alanda tam bir totaliter tekel kurma çabası, ulusal birlik ve dayanışmanın vurgulanması ve bunun sonucu olarak sınıf çatışmalarının inkar edilişi gibi benzerliklere işaret etmiştir (Zürcher, 2009:275) Savaş yılları boyunca bürokrasi ve burjuvazinin büyük bölümü Mihver Devletlerine sempatikliğiyle anılmış, savaşa girmese de Türkiye'nin, Almanya'nın yayılımının güneydoğu kanadını emniyet altına aldığı ifade edilmiş ve Nazi ordularının Sovyetler Birliği'ne daha rahat müdahale imkânı bulduğu değerlendirmesi yapılmıştır (Keyder, 2008:136-142).

2. Varlık Vergisi Kanunu Hazırlıkları

Gelirler Genel Müdürlüğü'nden İ. Hakkı Ülkümen tarafından 6/11/1941 tarihinde kaleme alınan yazıda, "Kazanç Vergisi Kanunu ile adalet-i teklifiyenin yerine getirilemediği, hizmet erbabını teklif eden muahhar vergiler dolayısıyla mükellefiyet ölçüleri arasında nizam kalmadığı 3821 ve 4040 no'lu kanunlarla yapılan zamların karne üzerine müesses vergideki adaletsizliği derinleştirdiği" ortaya konulmuş ve "İkinci Dünya savaşında harp masraflarının yüksek nispette alınan vergilerle karşılandığı halde memleketimizde bu yola girilmemiş olduğuna işaret edilerek vergi sistemimizde bir değişiklik yapılmasının zaruri olduğu" belirtilmiştir. Yazıda sonuç olarak kazanç vergisi hakkında şikayetleri azaltmak, fevkalade kazançlardan yüksek bir vergi alabilmek için gerekli olan tedbirleri tayin ve tespit etmek üzere bir komisyonun hemen incelemeye başlaması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine bir komisyon oluşturulmuş ve komisyon çalışmaları sonucu iki rapor hazırlanmıştır. Birinci rapor; 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanununun gözden geçirilerek beyannameye tabi mükelleflerin sayısının arttırılmasını önermektedir. Bunlardan Kazanç ve Muamele Defteri

tutması gerekenler tespit edilmiş, yeniden beyannameliler arasına alınması teklif edilenler cetvel halinde gösterilmiştir. Dolayısıyla 250 liradan fazla ücretle çalışanlar, beyannameliler arasına alınmıştır. İkinci rapor ise olağanüstü kazançların vergilendirilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. Raporda: 01/01/1939 tarihinden sonra gayrimenkul satışlarından %50 oranında olağanüstü vergi alınması önerilmektedir. Fakat bu öneri yönetim tarafından benimsenmemiş ve dönemin Defterdarı Faik Ökte, savaş dönemindeki mali sıkıntının bir Varlık Vergisi uygulamasına gerek kalmadan raporlardaki önlemlerle arttırılabileceğini vurgulamıştır (Aktan vd. 2003:5).

Fakat kurulan komisyonlar kazanç elde edenleri kategorize ederek verginin ilk hazırlığını tamamlamışlardır ve Müslümanlar (M), Gayrimüslimler (G), Dönmeler (D), Ecnebiler (E) olmak üzere bir gruplandırma yapılmıştır. M grubunda sadece Müslüman tüccarlar, G grubunda Türkiye'de yaşayan etnik ve dini karakterlerini koruyan ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Ermeni, Rum ve Museviler, D grubunda geçmişte azınlık ya da başka bir grubun vatandaşları arasında olup Müslümanlığı kabul etmiş olanlar, E grubunda ise Türkiye dışındaki başka bir ülkenin uyruğu altında olan ancak ticari ve kültürel faaliyetlerini Türkiye'de yürütenler bulunmaktadır (Ökte, 1951:48).

Maliye Teftiş Heyeti Reisi ve İstanbul defterdarı söz konusu gruplandırmayı genişletmişler ve Müslüman grubu;

- Beyannameli Müslim (BM)
- Fevkalade Müslim (FM)
- İratlı Müslim (İM)

olarak sıralamışlardır. Gayrimüslim grup ise;

- Beyannameli Gayrimüslim (BG)
- Fevkalade Gayrimüslim (FG)
- İratlı Gayrimüslim (İG)
- Hizmet Erbabı (HE)
- Seyyarlar

şeklinde ayrımlanmıştır. Bunların dışında Anonim Şirketler (An.Ş.), Büyük Çiftçiler (BÇ) ve Emlak Sahibi (Eml) olarak kodlanmıştır. Söz

konusu uygulama İstanbul için geçerli bir gruplandırma şekli olmuştur (Aktar, 2002:154).

Tablo 3: İstanbul İçin Saptanan Mükellef Grupları ve Sayıları

	Dini Köken	MükellefSayısı
Fevkalade Mükellefler/Müslüman	M	460
Fevkalade Mükellefler/Gayrimüslim	G	2 563
Beyannameli Mükellefler/Müslüman	M	924
Beyannameli Mükellefler/Gayrimüslim	G	1 259
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	M	2 589
İrat üzerinden Kazanç Vergisi ödeyen esnaf, tüccar vs.	G	24 151
Gündelik brüt kazanç sahibi seyyar/evde çalışanlar	G	15 413
Hizmet erbabı İşçi-Memur/ Gayrimüslim	G	10 991
Anonim Şirketler	G-M-E	159
Büyük Çiftlikler	M	222
Müteahhitler	G-M	376
Emlak Sahipleri	G-M	2 258
İstanbul şehir sınırları dışındaki kazalar toplamı	G-M	1 210
TOPLAM		**62 575**

Kaynak: Ökte, a.g.e.,s.49.

İstanbul'daki Varlık Vergisi uygulamasında vergi alınacak mükelleflerin sınıflandırmasının yukarıda verilen Tabloda ne şekilde yapıldığı daha açık izlenmektedir. Özellikle İstanbul'un verilerinin incelenmesi önemlidir. Bu durum, dönemin en çok ticaret yapılan ayrıca tacir ve esnafların çoğunluğunun bulunduğu il olma özelliği olarak da açıklanabilir. Fevkalade Gayrimüslim Mükellefler'in sayısı, 2563 kişidir. İrat üzerinden kazanç vergisi ödeyen Gayrimüslim Mükellefler, Müslüman mükelleflere göre oldukça fazla sayıdadır.

Varlık Vergisinin bu teknik ve siyasi hazırlıklarına ek olarak, toplumsal hazırlık ve propaganda çalışmalarının da yapıldığı söylenebilir. 1942 yaz ayları boyunca İstanbul gazetelerinde, gayrimüslimleri genellikle hırsızlık, karaborsacılık, soygunculuk, vurgunculuk ve ihtikar fiilleri ile ilişkilendiren haberler, mizah dergilerinde ise azınlık karşıtı karikatürler sıkça yayınlanmıştır (Aktar, 2002:143).

3. Varlık Vergisi Kanunu Gerekçesi

11/11/1942 sabahı toplanan TBMM'de ekonominin ayrıntılarıyla ele alındığı konuşmasında Başbakan, dokuz başlık altında alınacak tedbirleri açıklamış ve ilk başlık memurlara ve eşlerine birer kat elbiselik kumaş ve ayakkabı dağıtılması olmuştur. Diğer başlıklar ise; hububat, bulgur, pirinç, yağ, şeker, kumaş, kömür ve son olarak "Varlık Vergisi" dir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1942:5).

4305 sayılı Varlık Vergisi Kanun teklifi, 11/11/1942 Çarşamba günü TBMM'nde tartışmaya açılmıştır. Sabah saat 10:00 itibarıyla açılan Birinci Celse, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun ülkenin iktisadi durumu ve alınacak tedbirler konusundaki beyanatı ile başlamıştır:

"Arkadaşlar, Sizler Ankara'dan ayrılırken her tarafta ve her malda bir kıpırtı başladı. Fiyat kıpırtısı. Bu kıpırtı, dar bir zaman içinde, yürüyüşe inkılâp etti ve bu yürüyüş çok süratle bir koşuya ve bir koşuşmaya tahavvül etti ve böylece fiyatlar aldı, yürüdü. Öylesine yürüdü ki, her sabah yatağından kalkan her vatandaş, eşi ile dostu ile konuşarak ve gazetelerde okuyarak, yeni fiyat artışları ile karşı karşıya kalıyor ve kendi kendisine soruyordu : — Nereye gidiyoruz ? Diğer bir kısım halkta, Hükümetin hiçbir şey yapmadığını ve seyirci kaldığını görerek soruyor: — Hükümet nerede? Nihayet bazıları da, Hükümeti şu veya bu iktisat mezhebine malederek, hâdiseleri kendi akıllarınca izaha çalışıyordu. Her şeyden evvel, bu son mütalâaya cevap vereceğim. Biz, ne Adam Smith'in talebesi, ne de Karl Marks'ın çırağıyız. Biz sadece, içtimai dini, Halkçılık ve iktisadi mezhebi Devletçilik olan, siyasi bir fırkanın çocuklarıyız. (Alkışlar, bravo sesleri)."

Saraçoğlu, fiyat artışlarına ve bu konudan duyduğu rahatsızlığa dikkat çekerek, ne Adam Smith ne de Karl Marks'ın düşüncelerine bağlı olmadıklarını, bu açıdan çizgilerinin- kendi ifadesiyle- içtimai dininin "halkçılık", iktisadi mezhebinin "devletçilik" olduğuna dikkati çekmiştir.

Konuşmasına savaşın gerektirdiği şekilde birçok vatandaşın silah altına alınması ve silah altında bulundurulması zaruretinin sonucunda devlet bütçesinin bozulmaya başladığına tüketim ihtiyacının artmasına rağmen üretimin düşmesi ve tüketimi karşılayamaması sonucunda fiyat artışlarının engellenemediğine değinmiştir. Alınacak tedbirlerde özellikle kararlardan doğan yükün vatandaşlar arasında adil dağıtımına bundan sonra birincil önem verileceğini eklemiştir.

“Arkadaşlar; Görüyorsunuz ki, Hükümetimizin, herhangi bir kararı alırken üstünde en çok durduğu, en çok hassasiyetle tetkik ettiği cihet, alınacak kararların âdil olması ve tatbik kabiliyetini haiz bulunmasıdır. Tekrar ediyorum, biz bu yolda, fiyat kontrolü kararları alırken çok mühim bir keyfiyeti, daima göz önünde tuttuk ve bundan sonra da daima göz önünde bulunduracağız. O keyfiyet de, bu kararlardan doğan yükün, müstehlik ve müstahsillerden terekküp eden vatandaşlar arasında âdilâne taksimidir. Bugüne kadar, maalesef, dövizli-dövizsiz, takaslı, takassız, memlekete gelen ithaât mallarının fiyatları üzerinde hâkim olamadık. Kezalik, bin bir çeşit yollarla yapılan, alışverişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların da önüne geçemedik. Böylece, fiyat kararlarımızın yükünü, daha ziyade çiftçiye yükletmeğe devam ettik. Bu yolda devam etseydik, yalnız haksızlıkları yığın haline getirmiş olmakla kalmayacak, istihsalin azalması gibi, büyük bir tehlike ile de karşı karşıya kalmış olacaktık. Onun için, bundan sonra da, terlemeden para kazanan müstehliklerin, alın terinin yarattığı mahsullere, mübalâğaya kapılmaksızın, değer fiyat vermeleri imkânını daima yaşatmaya çalışacağız (Bravo sesleri).”

11/11/1942 tarihli konuşmasında, dar ve sabit gelirlilerin durumuna değinen Başbakan Saraçoğlu, bunların yardıma muhtaç durumda olduklarını belirterek gerek bu yardımları temin ve gerekse iktisadi buhranı karşılamak için, üzerinde bir karara varılan konulardan birinin “Varlık Vergisi” olduğunu söylemiştir. Varlık Vergisine başvurulmasının gerekçesini şöyle açıklamıştır:

“Arkadaşlar, Alelûmum eşya fiyatlarının bugünkü delice artışında filvaki istihsal azlığının, ithalât noksanının, yanlış tedbirlerin bilhassa doymak bilmeyen hırsın ve ihtikârın geniş hisseleri vardır. Fakat bütün bunların tesiri kadar diğer bir vakıa vardır ki o da tedavüldeki Türk parasının mütemadiyen artması ve 700 milyona çok yaklaşmış olmasıdır. Nispeten ufak dertlere ilâç aranırken bu büyük yarayı ihmal etmek bittabi doğru olmazdı. Onun için diğer işlerle beraber bütün dikkat ve ihtimamımızı bu yara üstünde toplamağı ve bir ilâç bulmayı en önde gelen bir vazife saydık. Bu iş için tek yol tedavüle çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibarettir ve bu geri alış başlıca harb yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmalıdır ve yalnız bir defaya mahsus olarak alınmalıdır. Bu mülâhazalara binaen bu iş için bir kanun lâyihası hazırlamak zaruretini duyduk. Uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lâyihası başlıca üç matrahtan para toplayacaktır. Bu matrahlar ehemmiyet sırasıyla şunlardır: Tüccarlar, emlâk ve akar sahipleri ve büyük çiftçilerdir.”

Fiyatların kontrolsüz artışını engellemenin tek yolu 700 milyona yaklaşmış olan tedavüldeki Türk parasının bir kısmının vergileme yoluyla geri çekilmesidir. Mükellefler ise tüccarlar, emlak ve akar sahipleri ve büyük çiftçiler olarak sayılmıştır.

4. Varlık Vergisinde Mükellef ve Matrah Tesbiti

Defterdarlıklarca oluşturulan listelere dahil olan mükelleflere Maliye Bakanlığı tarafından gönderilen vergi oranları nispetinde vergi borcu çıkarılmıştır. Kimden ne miktarda vergi alınacağına ilişkin listelerin kriterleri dikkat çekicidir. Gayrimüslim ve Müslümanlara ait anonim şirketlerden ayrım yapılmadan 1941 yılı vergi ve zamları çıkarıldıktan sonra toplam net kazancın yarısının Varlık Vergisi olarak alınması karara bağlanmıştır (Ökte, 1951:49).

Meclis konuşmasında Başbakan Saraçoğlu kimlerden ne şekilde vergi tahsil edileceğini ise şu ifadelerle özetlemiştir:

"Harb yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır. Esasen nevilere, sınıflara ve zümrelere ayrılmış bulunan ve verdikleri vergi ve yaptıkları iş malûm olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemekte tereddüt duymuyoruz.(Alkışlar). Beş yüz liradan aşağı bir mükellefiyet teklif etmemiş olduğumuza göre fakirleri ve zayıfları bu vergiden tamamen muaf tutmaktayız. Bu vergi münasebetiyle yaptığımız tetkiklerde büyük tüccarların ve bazı zümrelerin vergiden kaçmak yolunu nasıl bulmuş olduklarını görerek hayret ettik ve istikbalde bu gibi vergi kaçakçılıklarına meydan vermemek için tedbirler araştırıyoruz. (Bravo sesleri)."

"Bu vergi için ikinci matrahımız hanlar, hamamlar, apartmanlardır. Bunların sahipleri bu vergi ile mükellef kılınmıştır. Yalnız aldıkları senelik kira yekûnu 2 500 lirayı tecavüz etmezse bunlar için bir mükellefiyet yoktur. Fakat bu miktarı geçiyorsa bunlar komisyonlarca tâyin edilen parayı ödemeğe mecburdurlar. Üçüncü matrah büyük çiftçilerdir, büyük çiftçiden kasıt 500 lirayı hiçbir işine halel getirmeden verebilecek çiftçidir. Bunlar mükelleftir ve bu mükellefiyet hiç bir zaman bir çiftçinin varlığının yüzde beşini tecavüz etmeyecektir."

Verginin ne şekilde uygulanacağını da konuşmasının devamında değerlendiren Saraçoğlu'nun uygulamaya konulacak kanunun özellikle tüccarları muhatap aldığını vurgulaması dikkat çekicidir. Verginin

muafiyetlerinden de söz ederken 500 liradan az gelirlilerin vergi dışı olacağını vurgulamıştır. Gayrimenkul gelirlerinde de muafiyetin var olduğunu ve 2500 lira ve yukarısında elde edilecek kiraların vergiye tabi olacağını belirtmiştir.

Fevkalade Müslim, Fevkalade Gayrimüslim, Beyannameli Müslim ve Beyannameli Gayrimüslim grupların vergilerini Maliye Müfettişi olan Estimatörler, İratlı Müslim, İratlı Gayrimüslim, Anonim Şirket ve Emlak Sahibi gruplarının vergilerini Kazanç Hesap Mütehassısları, Müteahhitlerin vergilerini Taahhüt Servisi, Çiftçilerin vergisini ise doğrudan doğruya Varlık Vergisi Komisyonu tespit etmiştir. Dolayısıyla verginin bütünüyle takdire dayalı bir yöntemle tarh edildiği ifade edilebilecektir. Takdir erki kullanılırken CHP'den, Emniyet Müdürlüğünden, milli bankalardan, güvenilir tüccarlardan bilgi alınmaya çalışılmıştır. Ancak bankalar çoğunlukla yükümlüleri tanımamış hatta farklı bankalarca aynı mükelleflere ilişkin bilgilerde uyumsuzluklarla karşılaşılmıştır.

Estimatörlerin verileri sınırlı olduğundan mükelleflere tarh edilecek vergi miktarının tespitinde uyguladıkları bir sistem yoktur. Estimatörler İstanbul'un tanınmış mükelleflerine vergi tarh ederken tamamen kişisel görüşlerini şube şeflerinden, tebliğ memurlarına kimi uygun görürlerse ona danışarak ya da ticarethanenin önünden kendini belli etmeden geçip görerek, tanıdıklarından bilgi alarak tamamen kendi çabalarıyla tespit etmişlerdir (Ökte, 1951:71-76)

Varlık Vergisi uygulanırken İstanbul ilinde mükelleflerin %43'ünü oluşturan Gayrimüslim ve Müslüman Grup; işyerlerinin yıllık brüt gelirleri üzerinden vergi ödeyen dükkân sahibi, esnaf, zanaatkar ve doktor, eczacı, avukat, dişçi gibi serbest meslek sahibi olan mükelleflerdir. Söz konusu mükellefler "İratlı" olarak adlandırılmaktadır. 2395 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu gereği, bir dükkânın emlak/bina vergisinde gösterilen değerinin %10'u o dükkânın "yıllık gayrisafi/brüt iradı" olarak kabul edilir, ilgili dükkânda faaliyet gösteren esnaf, zanaatkâr ve serbest meslek erbabının ödeyeceği kazanç vergisinin matrahı da bu şekilde belirlenmektedir. Mükellefler içinde çalıştıkları binanın emlak/bina vergisini verirken ne kadar Kazanç Vergisi ödeyeceklerinin matrahı da ortaya çıkmış olmaktadır. Esas kriter bu şekilde belirlendikten sonra, 2395 sayılı Kanun gereği bütün meslek grupları da sıralanarak her meslek grubuna ve işyerine değişik oranlarda vergi salınmaktadır. Bu şekilde salınan vergi, Aktar (2002) tarafından, ekonomik hayatı son derece durağan ve mekanik faaliyetler bütünü olarak

gören kanun koyucunun temel mantık olarak "iyi yerde olan dükkândan yüksek bina vergisi tahsil edilir ve böylece içindeki girişimcinin daha çok geliri olduğu varsayılır" ilkesinin benimsenmesinin bir sonucu olarak yorumlanır. Esas itibarıyla, mülk sahiplerini vergilendiren kanun koyucu, yaratılan sermayenin miktarı, sermayenin dolaşımı, realizasyon süreci ve karlılık gibi kritik değişkenleri hesaba katmamıştır. Toplam itibarıyla Gayrimüslim ve Müslüman mükelleflerin vergilerinin belirlenmesinde bir yıl önceki kazançları da göz önüne alınmış ve bu kazançlarla orantılı vergi hesaplaması yapılmıştır. Oluşturulan "barem formülü" Faik Ökte'nin anılarında şu şekilde anlatılmaktadır (Aktar, 2002:167-169):

"Adalan'la ben, irat üzerinden kazanç vergisi veren … kalabalık kitlenin teklifi için bir formül arıyorduk. Bu formül M ve G Grupları için ayrı ayrı olacaktı. Fakat sabit bir barem olmalı idi. İki gün çalıştıktan sonra bu baremi tespit ettik… M Grubu mükelleflerin vergisi basitti; bunlardan kazanç vergisi nispetlerine göre (bir yıl önce ödedikleri) kazanç vergilerinin 1-3 misli nisbetinde Varlık Vergisi alınacaktı. G Grubu'nun vergisi asgari hadlerde M'lerin 2, azami hadlerde 3 misli olacaktı."

İki günlük bir çalışma sonunda Türkiye maliye tarihinde önemli bir uygulama olan Varlık Vergisinin hesaplama yöntemi ortaya çıkmıştır. Barem formülüne göre, Kanunun 34. Maddesine bağlı cetvellerde her derece içinde bir sınıflama yapılmış, her derecenin kalburüstü olanlar bu derece içinde ayrı bir seri ad ve itibar olunmuştur. Bu şekilde derecesi ayrılanlara o derecenin birinci grubu, geri kalanlarına ikinci grubu adı verilmiştir. Her nispet derecesi içinde olanlar da ticari iratlarına göre 4 sınıfa ayrılmıştır. Bu şekilde 34. Maddedeki 10 nispet derecesi üzerinden önce 20 derece belirlenmiş, her derecedekiler de 4 kısma ayrılmış olduğundan barem 80 dereceli bir hal almıştır. Kısaca barem formülü, Kazanç Vergisi Kanunu'nun 34. Maddesinde yer alan meslekleri, daha yüksek gelir elde ettiklerine inanılanları birinci grupta (altın, mücevherat satanlar, antikacılar vb.), geri kalanları (barlar vb.) da ikinci grupta sınıflandırılmıştır. Her iki gruptakiler, ödedikleri kazanç vergisi veya iratlarına göre 4'er sınıfa ayrılmış ve her sınıf için maktu bir vergi belirlenmiştir. Barem ile kazanç vergisi matrahına dayalı olarak sabit bir formül oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece fevkalade grubundaki mükellefler dışında kalan G ve M gruplarının Varlık Vergisi miktarlarının belirlenmesinde biraz olsun takdiri uygulamanın azaltılması amaçlanmıştır. Bu formül hükümete götürüldüğünde genel olarak kabul edildiği, ancak, G grubunun vergisi 5-10 katı ağırlaştırılarak uygulamaya konulduğu görülmüştür (Aktan vd. 2003:12). Verginin tespit ve tahsil

aşamalarının ne kadar sürede gerçekleştirileceği ise Meclis tutanaklarına şu ifadelerle geçmiştir:

"Bu verginin tespiti ve tahsili için zaman geniş olarak bırakılmamıştır. Çünkü bu işi, para kuvvetiyle suiistimallere yol açılmasından ve her çeşit tezvirattan korumak yolunu tutmayı hayırlı bulduk. Onun için zamanı dar tuttuk. Bu sebeplerle vergilerin tespit ve ilânı için 15 gün koyduk. Bunu takibeden 15 gün içinde tahsili şart koyduk. Bu müddeti takibeden birinci haftada %1 fazlasıyla, ikinci haftada ise %2 fazlasıyla tahsili şart koştuk. Parayı vermeyenler için bir taraftan Tahsili emval kanununu harekete geçirmekle beraber diğer taraftan mükellefleri amele teşkilâtına göndermeyi hem işçi tedarikini hem de para tahsilini kolaylaştırıcı müeyyideler addettik. (Alkışlar)."

Verginin tespiti ve tahsili için 15 günlük oldukça kısıtlı bir zaman bırakılmış, gecikme durumunda bu süreyi takiben ilk hafta için %1 ikinci hafta için %2 gecikme zammı kararlaştırılmıştır. Bu süreler içerisinde vergilerini ödemeyen mükelleflerin ise ev ve işyerlerine haciz getirilecektir. Haciz karşılığı vergi tahsil edilecektir. Bir ay içinde vergisini ödemeyen mükellefler ise bedenen çalışarak vergi borçlarını ödeyeceklerdir.

5. Varlık Vergisi Uygulamasının Ekonomik ve Sosyal Yansımaları

Türkiye çapında uygulanan Varlık Vergisinin özellikle İstanbul ili için sonuçları çarpıcıdır. Daha önce de değinildiği üzere İstanbul, dönemin ticaret merkezi olması nedeniyle Varlık Vergisinin en çok etkilediği ildir. Bu durum tablo ile de desteklenmektedir. Daha açık bir ifadeyle, tüm Türkiye'nin Vergi mükelleflerinin %54'ü İstanbul'dadır. Dolayısıyla, tahakkuk eden Varlık Vergisinin %68'i de İstanbul'a aittir. Tahsilat oranı incelendiğinde, tahakkuk eden verginin %69,7'sinin tahsil edildiği görülür. Türkiye genelinde bu oran %74,3 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4: İstanbul ve Türkiye Genelinde Varlık Vergisinin Tahakkuk ve Tahsilâtı

	İSTANBUL		TÜRKİYE	
Toplam Mükellef Sayısı	62 575	(%54)	114 368	(%100)
Tahakkuk Eden Varlık Vergisi (TL)	317 275 642	(%68)	465 384 820	(%100)
Tahsil Edilen Varlık Vergisi (TL)	221 307 508	(%70)	314 920 940	(%100)
Tahsilatın Tahakkuka Oranı	%69.7		%74.3	

Kaynak: Aktar, a.g.e., 221.

Ayrıca, Varlık Vergisi tahsilatı, 1943 yılının, kamu harcamalarının %38'ini, milli gelirin %3,5'ini, sanayi ve hizmetler kesimlerinde yaratılan hasılatın da yaklaşık %8'ini oluşturmaktadır (Boratav, 2003:85).

Azınlıklar bu vergiyi ödemek için evlerini ve işyerlerini satmışlardır. Piyasanın azınlıklardan arındırılması amacı gerçekleşmiş gözükmektedir. Ancak Müslüman-Türk unsurun piyasaya girişi amacının gerçekleşmediği ifade edilebilir (Aktar, 2002:241). Varlık Vergisinin geçerli olduğu dönemde, Tahakkuk eden toplam vergi miktarı 465 384 820 TL olarak belirlenmiştir. 1944 Şubat ayı sonu itibarıyla tahsilat 314 920 940 TL gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Türkiye toplamında tahakkuk eden verginin %74'ü tahsil edilmiştir (Ökte, 1951:237). Ülke ekonomisinin ihtiyacı olan kamusal finansman ihtiyacının büyük ölçüde karşılandığı söylenebilecektir.

Vergisini bir ay içinde ödeyemeyen mükelleflerin vergilerini ödemeleri amacıyla çalışma yerlerine sevke başlama uygulaması doğrultusunda, bütünü 32 kişiden oluşan İstanbullu Gayrimüslimlerden ilk kafile 27/01/1943'de Aşkale'ye gönderilmiştir (Aktar, 2002:149).

Gazeteler "Varlık Vergisini ödemeyenlerin ilk kafilesi dün Ankara'dan geçti" haberiyle olayı Türk kamuoyuna duyurmuşlardır. Basın sık sık Varlık Vergisi borcunu ödemeyenlerin listesini yayınlamıştır. Dolayısıyla, bu kişiler önce şehirdeki toplanma yerine getirilmiş sonra da Aşkale'ye gönderilmişlerdir.

Başbakan Saraçoğlu'nun 16/01/1943 tarihinde Times gazetesine verdiği beyanatta söylediği gibi "Bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçan kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecekti (Aksanyar ve Biçer, 2008:389)".

Varlık Vergisi Kanunu uygulamaları sürerken kanun metninin içerisinde vergiye itiraz ve temyiz haklarını düzenleyen hükümlerin yer almaması nedeniyle itiraz ve isteklerin bireysel ve siyasî yakınlık kullanma yoluyla yürütülmeye çalışıldığı görülmüştür. Vergiyi erteleme, bekletme ve tarh edilen vergi oranını indirmede hem siyasî hem de bürokratik yakınlıklar kullanılmıştır. Adana, İzmir ve İstanbul'dan vergiyi ödemeden önce Ankara ile irtibata geçildiği görülmüştür. Varlık Vergisinin tahakkuk sürecinde en çok karşılaşılan keyfilik biçimi kollama ve adam kayırma şeklinde olmuştur. Örneğin, Vali Lütfi Kırdar'ın terzisi olan İzzet Ünver'in vergisi azaltılmıştı. Ankara ve İstanbul'da garajı olan bir milyonerin vergisinde Maliye Bakanı Fuat Ağralı'nın bir emriyle indirim yapılmıştır (Coşar, 2003:17).

Varlık Vergisi Kanunu ile asıl olarak tarım ürünleri üzerinden ticaret yaparak zenginleşmiş Anadolu kökenli insanlar vergilendirilmeye çalışılırken uygulamada çoğunlukla dışa dönük İstanbul tüccarlarının muhatap alındığı görülmektedir (Boratav, 2003:88). Varlık Vergisinde ayrımın en net yapıldığı mükellef sınıfının çalışanlar sınıfı olduğu görülmektedir. Müslüman çalışanlar vergiden muaf tutulurken gayrimüslim çalışanlar Varlık Vergisini ödemek zorunda kalmışlardır. Varlık Vergisi belli bir işyeri olmaksızın, seyyar çalışan şoför, manav, küçük komisyoncu, tellal, kabzımal gibi ticaret erbabı ile özel sektörde çalışan memur, sekreter ve müstahdem gibi hizmetlilere de uygulanmıştır. Varlık Vergisiyle çalışan sınıfın da vergilendirmesi, verginin hedefi ve sınıfsal yapısı açılarından da bir gösterge olarak kabul edilebilir(Ergeç,2005:40). Verginin bu özelliğiyle ilk bakışta verdiği görüntünün aksine etnik bir özellik değil sınıfsal bir temel taşıdığı söylenebilir. Ancak verginin ekonomik alandaki büyük etkisi varlıklı sınıf üzerinde olmuştur ve mülkiyet değişikliği bu sayede yaşanmıştır. Varlıklı sınıf içerisinde de gayrimüslimlerin çoğunlukta olması mülkiyette etnik yapının değişimini vurgulayıcı olabilir.

Tablo 5: Varlık Vergisini Ödemek İçin Gayrimenkul Satanların Dağılımı (İstanbul)

	Satılan Gayrimenkullerin Toplam Değeri	Toplam Satışlara Oranı (%)	Satılan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri(TL)
Yahudiler	4 404 820	39	151	29 170
Ermeniler	3 275 747	29	211	15 523
Rumlar	1 370 440	12	124	11 051
Azınlık Şirketleri	1 110 375	10	4	--
Yabancılar	605 700	5	27	22 433
G ve M Ortaklıkları	189 500	2	2	94 750
Diğer Azınlıklar (Bulgar, Rus vs.)	37 700	0,3	7	5 385
Müslümanlar	92 642	1,8	10	9 264
Ortakları Müslüman olan şirket	1 025	0,1	1	1 025
Toplam	**11 077 949**	**100**	**543**	**20 401**

Kaynak: Aktar, a.g.e.,203.

Yahudilere ait olan taşınmazların değer itibarıyla en yüksek meblağda olduğu görülür. İkinci sırada Ermenilerin sahip oldukları taşınmazlar,

üçüncü sırada da Rumların taşınmazları yer alır. Yahudi, Ermeni ve Rumların ellerindeki taşınmazların satışları toplam satışların %80'ini bulmaktadır. Dolayısıyla satılan malların ekonomik olarak el değiştirmesi yanında mal sahiplerinin sosyal kimlikleri de değişime uğramıştır.

Tablo 6: Gayrimenkulleri Satın Alan Grupların Dağılımı (İstanbul)

	Satın Alınan Gayrimenkullerin Toplam Değeri (TL)	Toplam Alımlara Oranı (%)	Satın Alınan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri (TL)
Müslüman Türkler	7 434 593	67,1	450	16 521
Müslüman Türklerin Şirketleri	65 500	0,6	2	32 750
Ara Toplam		67,7		
KİT'ler Milli Bankalar ve Milli Sigorta Şirketleri	1 693 584	15,3	23	73 634
İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü	1 624 530	14,7	11	147 684
Ara Toplam		30		
Ermeniler	109 867	1	24	4 577
Rumlar	82 900	0,7	20	4 145
Yahudiler ve Diğer Gayrimüslimler	66 975	0,6	13	5 151
Toplam	11 077 949	100	543	20 401

Kaynak: Aktar, a.g.e., 204.

Varlık Vergisini ödemek için satılan gayrimenkullerin %67,7'sini Müslüman/Türk grubu satın almıştır. Ortalama değeri 16 521 lira olan söz konusu gayrimenkuller dönemin en değerli taşınmazları olarak nitelendirilmektedir. Satılan gayrimenkullerin çok küçük bir bölümü ise (%2,3) azınlık gruplarınca satın alınmışlardır. Bu alışlar genelde sahibi olduğu taşınmazı elden çıkarıp vergisini ödedikten sonra kalan meblağ ile yeniden gayrimenkul alanlara aittir. Yukarıdaki Tabloda görüldüğü üzere, kamu kurumları da gayrimenkul almışlardır. Varlık Vergisi sonucu gerçekleşen servet transferlerinin önemli bir boyutunu da kamunun kontrolüne giren taşınmazlar oluşturmuştur (Aktar, 2002:205). Dikkat çekici olan bu noktada vurgulanması gereken; Müslüman sınıfın 16 ila 32 milyon liralık paritede olan malları satın aldıklarıdır. Daha yüksek meblağdaki, diğer bir ifade ile 73 milyon lira ortalama değere sahip taşınmaz mal malikliği ise kamu kurumlarınca olmuştur. Müslüman Türk sınıfın ekonomik olarak gücünün boyutları bu açıdan tartışılabilir. Gayrimenkullerin devlet eline

geçmesi, dönemin yönetim anlayışı ve savaş sonrası toplumun ekonomik yetersizliği olarak da açıklanabilir.

Bu dönemde, azınlıklara yönelik uygulanan politikanın sonucunda Türkiye'nin nüfus yapısında da değişimler gözlemlenmiştir.

Tablo 7: Türkiye'de Gayrimüslim Nüfusun Dağılımı

Dini Gruplar	1927	1935	1945	1955
Müslümanlar	13 269 936	15 838 763	18 497 801	23 804 048
Katolikler	39 511	21 950	21 950	21 784
Ortodokslar	109 905	125 046	103 839	86 655
Protestanlar	6 658	8 486	5 213	8 952
Gregoryenler	-	44 526	60 260	60 071
Yahudiler	81 872	78 730	76 965	45 995
Diğer dinler	140 718	30 402	24 146	37 258
Gayrimüslimlerin toplamı	378 664	309 140	292 373	260 715
Gayrimüslimlerin nüfusa oranı	2,78	1,98	1,56	1,08

Kaynak: Aktar, a.g.e.,207.

Gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki payının, Cumhuriyetin ilk yıllarından 1955 yılına gelininceye kadarki süreçte, üçte bire yakın oranda azaldığı yukarıdaki Tabloda görülmektedir. Gayrimüslimlerin toplam Türkiye nüfusu içi payı 1927'de %2,78 iken bu oran sürekli bir azalma eğilimiyle birlikte 1955'de %1,08'e gerilemiştir. Türkiye'den göç edenlerin sadece Yahudiler olmadığı, diğer din mensuplarının da azaldığı görülmektedir. Varlık Vergisi sonucu ortaya çıkan "güvensizlik" bireysel göç kararlarını etkilemiştir.

6. Varlık Vergisinin Yürürlükten Kaldırılması

Varlık Vergisi borcunu ödemeyenlerin mallarının haczedilerek satılması ile Varlık Vergisinin tahsilâtı 1943 yılında yaz ayları boyunca devam etmiştir. Aynı dönemde Aşkale'de çalışan 900 kişi 8 Ağustos'ta Eskişehir–Sivrihisar'a nakledilmiştir.

Uygulama ile ilgili eleştirel yazı dizisinin 9-13/09/1943 tarihleri arasında New York Times gazetesinde yer alması Ankara yönetimini etkilemiş (Aktar, 2002:151) ve 17 Eylül'de toplanan TBMM tarafından, 4501 sayılı Kanunla geriye kalan vergi borçlarının silinmesi hakkında hükümete yetki verilmiştir. 02/12/1943 günlü Kanunla da borçluların ailelerinin yanında çalışarak borçlarını ödemelerine izin verilmiştir. Bütün

bu gelişmelerden sonra artık bu verginin yasal olarak kaldırılması gündeme gelmiş ve Varlık Vergisinin tasfiye süreci ile ilgili ilk yasal girişim, 28/12/1943 tarihinde Manisa Milletvekili Celal Bayar'ın önergesi ile olmuştur.

Varlık Vergisinin hukuken tasfiyesinde son aşama ise 15/03/1944 tarihli ve 4305 sayılı Kanunla verginin tamamen kaldırılmasıyla gerçekleşmiştir. Böylece Varlık Vergisi 16 aylık bir uygulamadan sonra kaldırılmıştır (Aksanyar, 2008:391).

7. Genel Bir Değerlendirme

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ekonomik yetersizliklerin yaşanması mali bir kısım düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Söz konusu düzenlemelerden biri de maliye tarihi sayfalarına sosyolojik etkileri açısından da değerlendirmelere yol açan Varlık Vergisi uygulamasıdır. Böyle bir vergi uygulamasının temel amacı, özet olarak, artan talebin önlenmesi, dolayısıyla enflasyonun giderilmesi olarak açıklanmıştır. Ancak vergileme tekniği ve ulaştığı sosyo-ekonomik sonuçlar itibarıyla farklı yorumlara neden olmuştur:

Vergileme tekniği açısından Varlık Vergisi; Varlık Vergisinin uygulamaya konması, vergileme ilkeleri açısından değerlendirildiğinde adalet ve belirlilik ilkelerine aykırılığı dikkat çekicidir. Kanunda mükellefler net olarak ifade edilmediği gibi vergi miktarının tespitinde takdir komisyonlarına verginin kanunilik ilkesi ile bağdaşmayacak oranda fazla yetki verildiği görülmektedir (Mutlu, 2009:84-86). Örneğin Adana'da 1057 mükellefe 8.024.462 lira vergi konulmuş tahsilât %80 olarak gerçekleşmiş, bu ilden kimse çalışma kampına gönderilmemişken İzmir'de 4597 mükellefe toplam 26.755.250 lira vergi konmuş tahsilât %90 olarak gerçekleşmiş 93 kişi çalışma kampına sevk edilmiştir. Bu şekilde kentler arasında farklı uygulamalar olduğu gibi yakınlıklar kullanılarak ek süreler de alınmıştır. Böylece, bir yandan ek süre alanlar, ödemesini geciktirilenler, diğer yandan da çalışma kamplarına gönderilenler arasında ayrımcılık yapıldığı ifade edilmektedir (Akar, 1999:108). Komisyonların oluşturulmasının da vergileme tekniği açısından uygunluğu tartışılabilir. Mülki idare amirlerinin komisyonda önemli roller aldıkları görülmektedir (Mutlu, 2009:84-86).

Takdir komisyonlarının yapısı ve çalışma usulleri Varlık Vergisinin ne tür bir vergi olduğu, ne amaçla ve ne şekilde toplandığı, adaleti temin edip etmediği, evrensel vergileme ilkelerine uygun olup olmadığına ilişkin bilgi vericidir. Akar (2006)'ın belirttiğine göre, komisyonlara hiç bir gayrimüslim

işadamı alınmamıştır. Bu uygulama nedeniyle uygulamayı protesto etmek üzere İzmir Ticaret Odasından atanan iki Müslüman işadamı buna vicdanları el vermeyeceği gerekçesiyle takdir komisyonlarından çekilmişledir. Komisyonların çalışma yöntemi ve vergilemeye esas teşkil edecek karine tespit usulleri olabildiğince keyfiyet içermektedir. Sözgelimi dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte anılarında komisyonlardan birinde;

"Simon efendi kaç paralık adamdır, 1 milyon liralık adamdır. Yo canım o kadar parası olamaz. 500 binlik adamdır. Tamam tamam hadi ortasını bulalım, 750 binlik diyelim" şeklinde karine tesbit edilerek vergi tutarının belirlendiğine işaret eder. Bir diğer örnekte İstanbul'daki komisyon üyesi İttihatçi Feridun Hamal'ın her gayri müslümle ilgili vergi oranının belirlendiği süreçte "milyonluktur, milyonluktur" diye atılması üzerine İstanbul Valisi Lütfü Kırdar'ın "Aman Feridun Bey herkes mi milyonluktur, bu adamların arasında hiç 500 binlik yokmu?" diye itiraz ettiği ifade edilir (Akar, 2006:31-35).

Akar (2006)'ın aktardığına göre; komisyonların -keyfi bir tutum içerisinde- belirlediği Varlık Vergisi tutarları açıklandıktan sonra yaklaşık 6000 kişi, "bizden bu parayı isteyemezsiniz, bunlar bizim mal varlıklarımız ve servetlerimizi çok üzerinde" diyerek dilekçe vermiş olmasına rağmen, bu dilekçelerin hiçbiri kabul edilmemiş ve hemen tahsilata başlanmıştır (Akar, 2006:33). Varlık Vergisi Kanununa hiçbir şekilde itiraz edilememesi ve ödenmesinin zorunluluğunun bulunması vergiye karşı toplumu savunmasız bırakmıştır. Böylesi bir uygulamanın yapılmış olması sonraki dönemlerde toplumun vergilemeye karşı tepkisini etkileyebilecektir.

Sosyo-ekonomik ve politik etkileri bakımından Varlık Vergisi; Varlık Vergisi Kanunu, 1942 yılında kabul edilen ve esas olarak ticaret burjuvazisini tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarh edilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergi olarak Türk maliye tarihine girmiş bir uygulamadır. 1944 yılında yürürlükten kaldırıldığında tahsil edilen 315 milyon liralık tutarın yanında toplam 1400 mükellef Aşkale'ye gönderilmiştir (Boratav, 2003:85)

Varlık Vergisi uygulamasının köklerini İttihat ve Telakki'nin izlediği ekonomi politikalarının temelindeki milliyetçi ve devletçi bakış açısına dayandırmak tutarlı olabilecektir. Beriş (2009)'a göre: "İttihat ve Telakki "devletçi burjuvazi sistemi"ne dayalı bir politika yürütmüş, gelir bölüşümü ekseninde temellenen yeni bir toplumsal katman ve geçmişe göre farklı bir

zihniyet doğmuştur… İttihatçıların "milli iktisat" politikalarının en önemli adımı, ülke içinde servet dağılımını yeniden düzenlemeye çalışmak olmuştur… Gayri Müslim işadamlarına kesilen Varlık Vergisi gibi cezaların asıl amacı, ülke çıkarlarına hareket etmeyecek, daha doğrusu etmesine fırsat verilmeyecek, batılı devletlerin destek ve himayelerinden yararlanması da mümkün olmayacak bir sınıfın yaratılmasıdır."

Gerek Varlık Vergisi gerekse diğer otoriter ve anti demokratik uygulamalarda üzerine vurgu yapılan (Başbakan Saraçoğlu'nun da Varlık Vergisi ile ilgili Meclis konuşmasında değindiği gibi) temel ilke "devletçilik" olmuştur. Beriş (2009:29-32)'in belirttiği gibi devletçilik ilkesi prensipte ve pratikte yalnızca ekonomik unsurlarla sınırlı kalmamış, siyasal ve toplumsal boyutları da içermiştir. Tek Parti yıllarının "İkinci Adamı" ya da "Milli Şef" İsmet İnönü'ye göre de devletçilik yalnızca ekonomik kalkınmanın bir aracı değil, aynı zamanda toplumsal ilerlemenin gerçekleştirilmesi için izlenmesi gereken bir stratejidir. Bu bağlamda devletçilik, aslında rejimin toplum tasavvuru ve toplumsal alanın düzenlenmesi çabalarıyla ilgili bir ilke olarak görülmelidir.[1]

Aktar (2002:144)'ın belirttiğine göre Milli Şef iktidarının özellikle gayrimüslimleri vergilendirmeyi hedefleyen bir kanun hazırladığı İstanbul'da duyulur duyulmaz Gayrimüslimlerin cemaat temsilcilerinden bir grup, Ankara'ya Başbakan Saraçoğlu'nu ziyarete giderler. Azınlık temsilcileri, Varlık Vergisi Kanununun hazırlıklarından haberdar olduklarını belirterek, bir öneri getirirler: "Efendim, siz ne kadar vergi toplamayı düşünüyorsunuz?... 300 milyon mu toplamak istiyorsunuz, (yoksa) 200 milyon mu toplamak istiyorsunuz? Siz bunu bize bırakın, biz bunu (kendi aramızda) toplayalım ve hükümetimize verelim!" Başbakan Saraçoğlu şöyle cevaplar: " Biz bu teklifi nasıl kabul ederiz? Biz modern bir devletiz!" Saraçoğlu, Osmanlı milletler sistemi içerisindeki vergi salınmasına benzeyeceği kaygısıyla bu başvuruyu reddetmiştir. Akar (2006:31-32)'a göre "Eğer gerçekten bir Türk milli burjuvazisi oluşturmak istiyorsanız ve Varlık Vergisi gibi önemli bir iktisat politikası aracı bu amaçla kullanacaksanız, bu durumda gayrimüslimlerin kendi aralarında toplayacakları paranın alınması onların ekonomik olarak yıkımına neden olmayacaktı. İşyerleri ve ekonomik güçlerini koruyabilecekleri gibi kendilerini yeniden üretme şansları

[1] Açıklamalar için Bknz: Beriş, H.E. (2009), *Tek Parti Döneminde Devletçilik-Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, Liberte* Yayınları:151, Ankara, 29-32.

olabilirdi. Dolayısıyla bu red de önemli etkenlerden birinin bu olduğu düşünülür."

Varlık Vergisi uygulamasının gayrimüslim mülkiyetine fiilen el koyarak sermayenin belli kesimlere transferine yönelik uygulamalar bütünün bir parçası olarak görülmesi doğru olacaktır. Oran (2006:25-26)'a göre; "Osmanlı İmparatorluğu döneminden-Cumhuriyet dönemine, 1915 sonrası devletin gerek gayrimüslim bireysel mülkiyete, gerekse kolektif mülkiyete fiili saldırı dönemidir. Bu dönemlerde gayrimüslimden müslümana yapılan yedi adet fiili sermaye transferi uygulamasından bahsedilebilir:

1- 1915 Ermeni Tehciri

2- 1923 Yunanistanla zorunlu mübadele

3- 1927 Bozcaada ve İmroz'da insanların topraklarını bırakıp gitmeleri

4- 1934'te Trakya'daki Musevilerin taciz edilmesi sonucu bunların evlerini ve işyerlerini bırakıp İstanbul'a göç etmek zorunda kalmaları

5- 1942 Varlık Vergisi (En büyük sermaye transferidir)

6- 1955'te tipik bir pogrom olan 6-7 Eylül olayları (Pognom; çoğunluğun devlet desteğiyle azınlığa saldırmasıdır)

7- 1964'te Türkiye'de Yunan pasaportuyla yaşayan Rumların sınırdışı edilmesi ve bunların mallarının ve paralarının "1964 Kararnamesi"yle bloke edilmesi olayı.

Oran (2006: 25-26)'a göre: "İttihat ve Telakki'nin 'milli ekonomi' prensiplerine uygun olarak 7 aşamada 1915'den günümüze sermaye, gayrimüslimden müslümana transfer edilmiştir. Bu dönem bir fiili saldırı sonucu transfer dönemidir, fakat arada hukuk da kullanılmıştır: 2, 3, 5 ve 7'de olduğu gibi." Dolayısıyla bu uygulamalar içinde 5. sıradaki Varlık Vergisi uygulaması "hukuk kullanılarak gayrimüslim bireysel mülkiyete saldırılan en büyük sermaye transferi" olarak nitelenmektedir.

Verginin uygulanması gayrimüslimler aleyhine ayrımcılığa işaret ettiği gibi gayrimüslimler arasında da açıkça telaffuz edilmemiş bazı kriterlere göre ayırımcılık yapıldığını göstermektedir. Vergi miktarları hesaplanırken diğer kriterlerle birlikte mükellefin "hayat tarzı" ve benimsediği "tüketim kalıbı"nın da dikkate alındığı ve gösterişçi tüketimin alabildiğine cezalandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Yaklaşık aynı servet

seviyesine ve aynı mesleğe sahip olan fakat bu zenginliğin dışa vurulması ve tüketim yolu ile sergilenmesinde bireysel olarak farklı yaşam tarzlarına sahip mükelleflere çok farklı miktarda vergi tahakkuk ettirildiği görülmektedir. Aktar (2002:158) bu durumu belirttikten sonra bunun "tüketim faaliyetleri üzerinde yükselen toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkardığı farklı yaşam tarzları konusunda Milli Şef Rejiminin ve solidarist korporatist dünya görüşünün oldukça hassas ve rahatsız olmasından" kaynaklandığını belirtmektedir. Aktar (2002:153-160)'a göre: "Başbakan Saraçoğlu'nun 5/08/1942'de TBMM'de yaptığı konuşmada vurgulamış olduğu;

Bizde imtiyazlar ve sınıflar asla mevcut olmadı… Biz halkçı idik, halkçıyız ve daima halkçı kalağız… Biz ne sarayın, ne sermayenin, ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İstediğimiz sadece Türk milletinin hakimiyetidir." Sözleri, üretim faaliyeti üzerinde yükselen toplumsal sınıfların varlığına karşı çıkmayan; fakat üst tabakaların gösterişçi tüketim yolu ile sergiledikleri statü farklılıklarının varlığına eleştirel yaklaşan bir anlayışın dışavurumundan ibarettir."

ifadeleriyle, sınıfsal farklılıkların olmaması gerektiği, ancak, bazı sınıfların ekonomik üstünlüklerinden dolayı gösterişçi bir yapıya bürünmelerinin kabul edilemez olduğunu belirtir. Üst tabaka olarak nitelendirilen sınıfın söz konusu dönem şartlarında, Gayrimüslim çoğunluğundan oluşması, sermayenin Müslüman Türk sınıfa geçmesinin gereği ve sermayenin Türkleştirilmesi politikalarının düşünüldüğü yorumu yapılabilecektir.

Aktar (2002:58)'ın belirttiği üzere, Türkleştirme politikalarının anlamı; toplumsal ve ekonomik hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğinin ve ağırlığının konulmasıdır. İngiliz elçisi Sir Ronald C. Lindsay, Londra'ya yolladığı raporların birinde uygulanan Türkleştirme politikalarının ardındaki psikolojik faktörlerin altını şöyle çizmektedir (Aktar, 2002:59):

"(Türkiye) Cumhuriyeti, Türk olmayan tüm unsurlara karşı derin bir güvensizlikle dolu olarak -ki bu güvensizliğin nedeni, yüz seneden beri (Avrupa) devletlerinin Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu politikadır!- kendi etrafına bir Çin Seddi inşa etmek (ve bunun içinde) kuracağı devlette -şahıslardan ve hatta tüccarlardan gelse bile- yabancı nüfusunun etkisine hiç yer bırakmamak konusunda azimli görünüyor. Nüfusun tümü tarafından gönülden desteklenen bu politika acımasız bir kararlılıkla uygulanmaya devam ediliyor."

Bu dönemde uygulanan Türkleştirme politikaları içinde, yabancı firmaların bütün yazışmalarını Türkçe yapmak konusunda zorlanmaları, bazı mesleklere ve özellikle devlet memuriyetine alınacak kişilerin Müslüman-Türk kesiminden seçilmesi ve yabancı firmalarda çalışanların %75'inin Müslüman-Türk kesiminden olmasının mecburi tutulması gibi uygulamalar sayılabilir (Aktar, 2002:58) .

Sonuç

Varlık Vergisi uygulaması ekonomik ve sosyal etkileri bakımından pek çok yoruma neden olmuştur. Savaştan çıkan bir ekonomi için finansman kaynaklarının yetersizliği ve nüfusun üretime yönelik faaliyetlerden yoksun yapısı enflasyona neden olmuştur. Makroekonomik parametrelerdeki kötüleşme ikinci bir savaşın patlak vermesiyle giderek artmış ve mali kaynak arayışları sürmüştür.

Dönemin yönetimi mali kaynak sıkıntısını giderici bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Bu önlemlerden en önemlisi ve ekonomik olduğu kadar sosyolojik etkilerinin de tartışmalara yol açtığı Varlık Vergisidir. Böyle bir vergi uygulamasının gerekçesine bakıldığında genel olarak mali kaynak yaratma çabası göze çarpmaktadır. Ancak, kanun yürürlüğe girdikten ve uygulamaya konduktan sonra genel olarak azınlıkları ilgilendiren bir yapıya büründüğü gözlemlenmiştir. Savaş sonrası yıllarda Müslüman-Türk halkın ekonomik açıdan durumu düşünüldüğünde Gayri Müslim halkın refah içinde yaşadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, Varlık Vergisinin uygulanma aşamasında, aslında tüm toplumu ilgilendiren bir yapısı olmasına rağmen, azınlıkların muhatap alındığı bir yapıya büründüğü görülmüştür.

Varlık Vergisi uygulamasının, ekonomik anlamda, sermayenin el değiştirmesi sonucunu verdiği söylenebilir. Sosyal olarak da etkileri yadsınamayacaktır ve azınlıkların nüfus yoğunluğunun yıllar itibarıyla azaldığı ifade edilebilir. Böyle bir vergi uygulamasının vergileme tekniği açısından sakatlıklarının hem Türk hem azınlık olmak üzere tüm halkta psikolojik etkiler bırakmaması düşünülemeyecektir.

Varlık Vergisi uygulaması sonucu enflasyonda beklenen sonuçlara ulaşılamamıştır. Müslüman Türk ve Gayri Müslim halklar arasında taşınmaz mallar açısından bir el değiştirme yaşansa da değer olarak en büyük malları kamu kurumları almışlardır. Dolayısıyla bir çeşit kamulaştırma işlemi gerçekleşmiş gibidir. Oluşturulmak istenen Müslüman Türk orta sınıfının, hem ekonomik yetersizlikler hem de yeterli kişisel donanıma sahip olmaması dolayısıyla yaratılmasının pek mümkün olmadığı da ifade edilebilir. Kısa bir

süre için uygulanan ve genel anlamda azınlıkların etkilendiği bir Kanun olarak uygulamaya konan Varlık Vergisi, dönemin Defterdarı tarafından da "facia" olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

Akar, R. (2005), *"Tek Parti Dönemi: Varlık Vergisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasi Boyutları", Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım-* Uluslararası Konferans Tebliğleri 9-10/12/2005, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006.

Akar R. (1999), Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları, Belge Yayınları, İstanbul.

Aksanyar, N. ve Biçer, M. (2008), "*II. Dünya Savaşında Çıkarılan Varlık Vergisinin Türk Basınında ve Kamu Oyunda Yansımaları*", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.21.

Aktan, C.C., Dileyici D. ve Saraç, Ö. (2003), "*Vergi Zulüm ve Facia: Türkiye Cumhuriyeti'nde Varlık Vergisi Gerçeği*", Erişim Tarihi: 12/02/2010, www.canaktan.org.

Aktar, A. (2002), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Beriş, H.E. (2009), *Tek Parti Döneminde Devletçilik- Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Kökenleri,* Liberte Yayınları:151, Ankara.

Lewıs, B. (1998), *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Boratav, K. (2003), *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002),* İmge Yayınevi, Ankara.

Coşar, N. (2003), "*Varlık Vergisi Konusundaki Yolsuzluk Söylentileri*", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 58-2.

Coşar, N. (2004), *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950),* Bağlam Yayınları.

Çolak, Ö.F. (1992), *Savaş Ekonomisi ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi Türkiye Ekonomisi,* Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara.

Dernek, Z. (2006), "*Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler*", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,* 1(1), Isparta.

Duru, B. (2009), "*1941: Kıtlık Yılında Milli Korunma Kanunu Uygulamaları*", *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini:1940-1949,* Ankara Üniversitesi SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi:3, Ankara, ErişimTarihi:2/03/2010,http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/duru1941TIDATA.pdf.

Ergeç, D. (2005), *Milli Burjuvazi Yaratılma Sürecinde Varlık Vergisinin Rolü,* Maltepe Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Keyder, Ç. (2008), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* İletişim Yayınları, 13.Baskı, İstanbul.

Mutlu, A. (2009), *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi,* Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Dairesi Bşk., Yayın No:2009/390, Ankara.

Oran, B. (2005), "*Osmanlıdan Cumhuriyete Mülkiyet Politikaları ve Gayrimüslimler:1936 Beyannamesi*", *Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım*-Uluslararası Konferans Tebliğleri, İstanbul, TESEV Yayınları, 2006.

Ökte, F. (1951), *Varlık Vergisi Faciası,* Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

Önder, T. (2005), *Para Politikası: Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması,* TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi.

Pamuk, Ş. (1999), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası Ve Köylülük", *75. Yılda Köylerden Şehirlere,* Tarih Vakfı, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

TBMM Zabıt Ceridesi, 11/11/1942.

Zurcher, E.J. (2009), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* İletişim Yayınları.

BATI'DA BÜTÇE HAKKININ GELİŞİMİNİN TOPLUMSAL YAPININ DEĞİŞİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tülin CANBAY*

Güneş ÇETİN GERGER**

« Nullum tribitum sine lege scripta »
(Yasada yazılı olmadan vergi alınmaz)

Giriş

Toplum halinde yaşamanın bir gereği sonucu ortaya çıkan devletin varlığının temeli toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına dayanır. Devletin ve dolayısıyla toplumun devamlılığının sağlanması devlet ve onun vatandaşları arasındaki hizmet-fedakârlık ilişkisinin sürekliliğini gerektirir. Devlet, vatandaşlarının can ve mal güvenliğini korumak, temel hak ve özgürlüklerini sağlamak vb. görevlerle yükümlüyken vatandaşlar da bu hizmetlerin finansmanını sağlama fedakârlığına katlanmaktadır.

Tarihsel gelişim sürecinde, devletler belirli kamusal harcamaları yapmak ve bireylerin bu harcamaların finansmanına katılmalarını sağlamak konusunda farklı yöntemler uygulamıştır. Baskıcı tutumlarla başlayan ve karar verici organın tek taraflı olarak devletin olduğu bu süreç, zamanla yerini vatandaşların kararına ve onayına dayanan bir yönteme bırakmıştır. Günümüzde, temsili demokrasilerde vatandaşların kendilerini temsil eden parlamenterlere yetkilerini devrettikleri bu oluşumda, devlet kamu giderlerini yapma ve bunun için gerekli finansmanı sağlama konusunda parlamento aracılığıyla, bu konudaki yetki ve izni vatandaşlarından almaktadır. Parlamentoların kamu gelirleri ile giderleri üzerindeki yetkilerinin tanınması ile meydana çıkan ve bu hakları kavrayan bir şekilde yerleşmiş ve gelişmiş olan bu oluşum bütçe hakkı olarak kavramlaşmıştır.

Mali alanda gelir ve giderlerin belirlenmesi konusunda yaşanan bu değişim, etkilerini sadece mali alanda değil, toplumsal alanda da göstermiştir. Bilimsel veriler, bütün siyasal sistemler, aile sistemleri,

* Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü
** Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, UBYO Bankacılık ve Finans Bölümü

endüstriyel örgütler ya da bütün diğer toplumsal örgüt ve kurumların, toplumsal yapılanmanın her unsuru ile karşılıklı etki-tepki ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, bütçe hakkının gelişimine paralel olarak toplumsal yapıda da önemli değişimler meydana gelmiştir.

Bütçe hakkı öncelikle parlamenter demokrasinin gelişimine yol açarken bireyin hak ve özgürlükleri de ön plana çıkarmıştır. Katılımcı demokrasinin bütçe anlayışındaki yansıması olan katılımcı bütçe süreci, bireyi pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlık statüsüne taşımıştır. Aktif vatandaşlıkla, demokratik toplumun gelişmesinin bir sonucu olarak vatandaşlar siyasi süreçlere katılan ve söz sahibi olan vatandaş statüsüne gelmişlerdir. Bütçe hakkının gelişimi, aktif vatandaşların kendi hak ve çıkarlarını korumak için gerekli mekanizmaya sahip bir yönetime sahip olma durumunu da ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda, "Bütçe Hakkı"nın kurumsal olarak varlığı, iyi yönetişimi sağlayan önemli bir araç da olmuştur. Demokratik toplumlarda kamu bütçelerinin kaynak dağılımında optimaliteyi sağlaması ve daha verimli hale gelmesi mümkün olmakta, bu da toplumun kalkınma ve refah düzeyini arttırmaktadır. Dolayısıyla bütçe hakkının elde edilmesi mücadelesi ve bu kavramın kurumsal evrimi, sadece mali yapı ve kurumlarda değil aynı zamanda toplumsal yapıda da önemli değişimlere yol açmıştır. Bu çalışmada, bütçe hakkı kavramı batı toplumlarındaki tarihsel gelişimi kapsamında incelenerek, toplumsal yapı üzerinde nasıl bir değişim meydana getirdiği ele alınacaktır.

1. Bütçe Hakkı Kavramı

Bütçe kavram olarak, Batı ülkelerinde ortaya çıkıp gelişen ve Latince kökenli "bulga" kelimesinden türemiş bir kavramdır. Bu kavramın karşılığı Fransızca'da "Bouge", "Bougette", İngilizce'de "Budget", Almanca'da "Der Haushaltplan"dır. Kelime anlamıyla para kesesi, küçük deri çanta, kamu kesesi karşılıkları bulunan bu kelime, günümüzdeki anlamıyla ilk kez 17. yy.'da İngiltere'de kullanılmaya başlanmış ve deri çanta anlamından sıyrılarak, devletin gelir ve giderlerinin gösterildiği belge ve cetvellerin kendisini ifade eden bir anlam kazanmıştır (Tüğen, 2006:1).

Kamu bütçeleri, devletin bir mali yıl içinde yapacağı harcama ve gelir tahminlerini gösteren bir belge olmasının ötesinde, tahsis (kamusal malların temini), istikrar (fiyat istikrarı vb.) ve bölüşüm (gelir transferleri, destekleme fiyatları, sosyal güvenlik ve faiz ödemeleri vb.) gibi temel fonksiyonları da gerçekleştirme aracıdır. Dolayısıyla bütçenin uygulanması; iktisadi, mali, toplumsal, hukuksal ve hatta kültürel boyutu olan birçok sonucun ortaya

çıkmasını sağlamaktadır (Canbay, 2001:125). Devlet bütçelerinin bu sosyolojik niteliği, ona özel kurum bütçelerinde görülmeyen bir toplumsal nitelik kazandırmakta ve günümüz bütçeleri bu farkı betimlemek üzere **"**insancıl bütçeler**"** olarak tanımlanmaktadır.

Bütçe fikrinin temelinde, insana özgü bir akılcı düşünce ve davranış vardır. Bütçe yapmak demek, neler yapmak istediğini ve bu yapacağı işlerde kendisine destek olacak imkânların neler olduğunu bir arada düşünmek, hesaplamak demektir. Amaç ile aracı karıştırmamak ise insan aklının işleyiş kurallarının bir gereğidir. İstediği amaca aklını kullanarak varma gibi bir yaradılış özelliği olan insanoğlunun, başarmak istediği işle eldeki imkânları karşılaştırılması onun tabii davranış biçimidir. Bütçe fikir ve kavram olarak buradan kaynaklanmıştır (Gürsoy, 1981:2).

Bütçenin bir hak olarak görülmesi ve bir kurum olarak gelişmesinde, insan ve toplumun akılcı, sorgulayıcı davranışları kendini göstermektedir. Hükümdarlar kişisel gelir kaynaklarının yetersizliğiyle beraber, yaptıkları işler için, vatandaşlarından vergi istemeye başladıkları zaman, bu vergiyi ödeyenler zamanla paranın ne için istendiğini soruşturmaya başlamışlardır. Hükümdarlar kamu harcamalarını karşılamada halkından katılma payı istemekte ve halkı buna zorunlu tutmaktadır. Ancak, halk bu harcamaların yapılmasına ve bunun için fedakârlıkta bulunmaya razı mıdır? Toplanan vergiler keyfi midir, hangi alanlara harcanacaktır, devlet hazinesinin bu kaynaklara ihtiyacı var mıdır? Bu sorular toplumun genelinde yaygınlaştıkça bütçe kavramının bir hak olarak görülmesi de kabul görmeye başlamıştır. Ancak bu hakkın kazanılması kolay olmamış, yüzyıllarca süren mücadeleler sonucunda bütçe hakkı elde edilebilmiştir.

Mutlak monarşiye karşı, halkın ve halk temsilcilerinin, uzun mücadeleleri sonucunda elde edilebilen "Bütçe hakkı"; vergi ve benzeri kamu gelir kaynakları ile bu kaynakların kullanılması sonucu yapılan kamu harcamalarının miktar ve bileşimini belirleme ve onaylama hakkıdır (Ataç vd. 2004:17). Bir diğer ifadeyle, "Bütçe hakkı", çeşitli kaynaklardan elde edilecek gelirlerin ve yapılacak harcamaların miktarlarının egemenlik hakkının bir ifadesi olarak millet tarafından belirlenmesidir. Halk temsilcilerinin millet adına hangi faaliyetlerin ne kadar harcamada bulunularak yapılacağını ve ne kadar gelir elde edileceğini karar vermeleri bütçe hakkını oluşturur (Dileyici ve Özkıvrak, 2005).

Bütçe hakkı ile ilgili çabalar devlet işlerinin yürütülmesinde halkın söz sahibi olmasını sağlamış, bütçenin kurumlaşmasıyla demokratik yönetim

biçiminin yerleşmesine yol açmıştır (Mutluer vd. 2004:53). Ülkeler tarihsel gelişim içerisinde mali kurumları geliştikçe güçlenmişler, bu güçlenme ile de bütçe hakkı önem kazanmış ve demokrasinin bir göstergesi olmuştur. Bütçe hakkı, demokrasilerin tarihi oluşum ve gelişim sürecinde, ulusların egemenliklerini, kamu gider ve gelirleri üzerindeki yetkilerini parlamentonun kullanımına devretmesiyle sistemleşmiş ve mali bir müessese olarak Anayasalarla düzenlenmiştir. Bu düzenleme çerçevesinde nerelere hangi kamu hizmetleri için ne miktarda harcama yapılması gerekeceğine ve bu harcamalar nedeniyle halka ne gibi mali yükümlülükler yükleneceğine millet adına karar verilmekte, meclisler ön izinle yürütme organına bütçe ile öngörülmüş gelirleri toplama, masrafları yapma ve borçlanma iznini vermektedir (Karaaslan, 2006).

Bu hak, egemenlik hakkının ulus temsilcilerine tanınmadığı, yasama, yürütme ve hatta yargı erklerinin tümüyle krala ait olduğu dönemlerde, keyfi ve adaletsiz biçimde özellikle vergi hakkının belli kesimlere aşırı yük getirecek, kimi toplum kesimlerini ise kayıracak biçimde keyfi ve adaletsizce kullanılabilmekteydi. Bütçe hakkının kazanılması ile "yasasız ve temsilsiz vergi olmaz" ilkeleri hayata geçirilmiş ve bütçeyi yasayla onaylama hakkını ulus temsilcileri elde etmiştir.

Bütçe hakkının kazanılması mücadelesinde milletler önce, milletin rızası olmadan vergi alınmaz ilkesine dayalı olarak, vergi hakkını sonra da harcama yapılmasına ilişkin yetkiyi elde etmiş, gelirlerin ve giderlerin her sene yeni baştan tasdiki yani bütçenin yıllık onanması sisteminin kabulüyle de bütçe hakkı kavramı tamamlanmıştır. Bu kapsamda tarihsel gelişim sürecinde bütçe hakkının üç temel soruna cevap bulduğu görülmektedir.

- Toplum içinde toplumsal ihtiyaç sayılan ihtiyaçlar ve bunların kamu hizmetine konu yapılma sorunu,

- Toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında kullanılacak kamu gelirlerinin çeşidi ve bunların toplanma sorunu,

- Karar verme yetkisinin kimin nasıl ne zaman kullanacağı sorunu.

Bu üç sorunun ortak yanı, tercih ve karar ile ilgilidir. Bu kararın toplum hayatını ilgilendireceği, toplum içinde bulunan üyelerin yaşayışını etkileyeceği ve onları bazı konularda zorlayacağı için siyasi bir nitelik taşımaktadır. Bu siyasi niteliği nedeniyle bütçe hakkının kullanılması, tarihin her döneminde hükümranlık hakkının ayrılmaz bir unsuru olmuştur (Edizdoğan, 1998:18-19).

Bütçe hakkı sadece bütçe yapımını düzenleyen demokratik yönetimi ve ona esas olan kamu hukuku kurallarını kapsamakla kalmaz, uygulanan bütçe politikalarının doğurduğu hukuki sonuçları da kapsar (Gürsoy, 1981:72).

2. Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi

Bütçe hakkı, ülke yöneticileri tarafından cebre dayalı olarak salınan ağır vergi ve vergi benzeri mali yüklere karşı gelişen tepkiler ve bunun sonucunda ortaya çıkan isyanlar sonucunda elde edilen bir haktır. Devletin, halkın ya da halk meclislerinin (temsilcilerinin) onayına dayandırılan vergi alma hakkına ve bütçe hakkına hükümdarların riayet etmemek için harcadıkları sonsuz çabaya rağmen, toplumların bu onay yetkisini tarih boyunca savundukları izlenmektedir (Güneş, G. 1992:48-49).

Bütçe hakkının çeşitli ülkelerde geçirdiği gelişme, siyasi karar yetkilerinin alınması ve denetimi ile yakından ilgisi nedeniyle, toplum içinde siyasi mücadelenin geçirdiği gelişmeye koşut bir şekilde olmuştur. Bütçe hakkı ile ilgili gelişmeler ilk önce İngiltere'de başlamış, oradan Kıta Avrupasına ve Amerika'ya geçmiş ve bütün dünyaya yayılmıştır Coşkun, 1994:14). Özellikle Batı Avrupa'da otokratik yönetimlerin, insanlar üzerindeki mutlak güçlerinin sınırlandırılması ve bu yönetimler tarafından koyulan ağır vergilere karşı, insanların özellikle mülkiyet ve yaşama hakkı gibi temel hak ve özgürlüklerini koruma isteği bütçe hakkı düşüncesinin gelişiminde etkili olmuştur. Batı toplumlarında bütçe hakkının tarihsel gelişimine bakıldığında, demokrasinin gelişimiyle paralellik taşıdığı görülür. Ortaçağın sonlarına doğru kabul edilen 1215 tarihli Manga Carta (Büyük Ferman) sadece insan hakları ve demokratik idareye doğru atılan bir ilk adım olmayıp, bütçe hakkının da orijini durumundadır.

Magna Carta'ya kadar bütçe hakkı kapsamına giren tüm kararlar hükümdarlar tarafından verilmiştir. Bu yüzden idarede kamu hizmetleri ile ilgili kararları alma yetkisinin paylaşımı söz konusu olmayacağı için bütçe hakkından söz etmek de olanaksızdır. Tüm yetkiler gibi bütçe hakkını kullanma yetkisi de hükümdarlara ait olmuştur. Öyle ki, devlet ile hükümdarların şahsına ait gelir ve giderler arasında bir ayırım yapma ihtiyacı duyulmamıştır. Gerek bu ayırımın yapılmaması, gerekse bütçe hakkının tanınması tarihi gelişimin bir sonucudur (Edizdoğan, 1998:19).

Bütçe hakkının doğup geliştiği Batı toplumları örneği olarak çalışmada incelenecek olan İngiltere, Fransa ve Amerika'da bütçe hakkının

gelişimi ile ilgili açıklamalara geçmeden önce o dönemlerin toplumsal ve ekonomik yapısı hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Bütçe hakkının doğumuna beşiklik eden Kıta Avrupasının Ortaçağ'daki toplumsal yapısı cemaatçi olarak nitelendirilebilir**.** Ortaçağ'ın insanı toprağa bağlıdır. Toprak büyük ve açık sahalar üzerinde serpili bulunan, ince uzun hisselere bölünmüş bulunuyordu. Hisselerin büyük bir kısmı Lord'a aitti ve köylüler senenin belirli zamanlarında lord hesabına, onun topraklarında ve onun kâhyasının emirleri altında çalışmaya mecburdular. Ticari ve küçük sanayi faaliyetlerinin sınırı anane ve örflerle tayin edilmiştir (Kurktan, 1968:34).

15. yüzyılda, feodal üretim biçiminin çözülüşü ve kapitalizmin doğuşu ile burjuvazi ve proletarya olarak adlandırılan iki yeni sosyal sınıf oluşmaya başlamıştır. Üretimin sosyal ilişkilerinde kesin ilerlemelerin yanı sıra, siyasal üst yapıda, feodal devlette ve onun ideolojisinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu anlamda, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde yerleşmiş olan mutlak monarşi bu ilerlemelerin mantıksal sonucudur; nasıl kapitalist üretim biçiminin doğuşu ve burjuvazinin sınıf olarak ortaya çıkışı mutlakiyetin gelişinin kaynağında bulunuyorsa, mutlakiyet de kapitalizmin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur (Tanilli, 1987:13).

Komünlerin ortadan kalkmasının ardından 16. yüzyıl modern devletin siyasal kuramının oluştuğu ve kurulmaya başlandığı dönemdir. Modern devletlerin kurulması sürecinde, kentlerde de ortaçağ komün yönetiminden sanayi kentine doğru bir dönüşüm süreci yaşanmaktaydı. Dolayısıyla yeniçağın başlarında merkezi devletlerin ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa'da özellikle merkantalizm ve fizyokrasi akımlarının etkisinde, iktisadi ve siyasi yapı önemli ölçüde değişime uğramıştır. Yeni Dünya'dan akan altın ve gümüş sayesinde zenginleşen Avrupalı devletlerin iktisadi gücü artmıştır.

Yeniçağ döneminin temel karakteristiği ise federal egemenliklerin yerini ulus devlete bırakması ve ortaçağ komün yönetiminden sanayi kentine doğru bir dönüşümün yaşanmış olmasıdır. Bu dönemde Batılı ülkelerde oluşan kurum ve olgularda bilimsel alanda pozitivizm, ekonomik alanda kapitalizm, dinsel alanda laisizm ve kültürel alanda da liberalizm hakim olmuş (Torun, 2003:185) ve ortaçağın hıristiyan etiği yerini yeniçağın ticaret etiğine bırakmıştır. Yakın çağla birlikte Aydınlanma Çağı, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Devrimi ile öne geçen halk istenci ve halkın

genel gücü kavramları demokrasilerin çağdaş anlamda gelişme süreçlerini başlatmıştır. Böylece kutsal mülkiyetten vergilendirilmiş kazanç kutsaldır düşüncesine doğru bir geçiş yaşanmıştır (Canbay, 2009:43-44).

2.1. İngiltere'de Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi

İngiltere bütçe hakkının gelişimi konusunda örnek olmuş bir ülkedir. Batı dünyasında "Bütçe hakkı"na ilişkin ilk yazılı vesika olan ve yönetim ile halk arasındaki vergilemeye ilişkin mücadelelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı) ile başlayan bütçe hakkının elde edilmesinde yönelik gelişmeler daha sonra Batı Avrupa ülkelerinde de kabul görmüştür.

İngiltere'de 1215 yılında Kral Yurtsuz John zamanında ilan edilen Magna Carta sadece İngiltere için değil tüm dünya için vergileme ve bütçe hakkının elde edilmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Otokratik bir yapıya sahip olan ve kraliyet sisteminin hâkim olduğu, kralın istediği gibi vergi salabildiği ülkede, bu belge siyasi iktidarın vergileme yetkisinin hukuki açıdan sınırlandırılması sağlayan içeriğiyle, dünyada vergilemenin yasal altyapısının oluşturulmasının öncülüğünü yapmış ve "Kanunsuz vergi olmaz" (no taxation without representation) ilkesi benimsenmiştir.

İngiltere'de demokrasinin, insan haklarının, parlamentonun oluşumunun, anayasacılığın ilk aşaması olan ve kralın yetkilerini sınırlandıran Magna Carta'nın vergileme alanında getirdiği en önemli maddesi; "Kral'ın, uyruğunun rızası olmadan halktan vergi alamayacağını" hüküm altına alan maddesidir. Kralla uyrukları arasındaki bu sözleşme, karşılıklı hakları saptayan bir anayasa niteliğindedir Magna Carta sayesinde 13. yüzyıl ortaçağında parlamentoya sahip ilk ülke olan İngiltere'de parlamento Lordlar ve Avam Kamarası (Common Council-Halk Meclisi) olarak ikiye ayrılmıştır. Önceleri doğrudan halkın toplanıp onaylayarak verdiği vergiler daha sonra Avam Kamarası (Halk Meclisi) tarafından onaylanarak halktan toplanmaya başlamış ve daha açık, daha hukuki bir yapıya ulaşmıştır (Canbay, 2009:39). Bu ferman sayesinde Britanya halkı 14. asırdan itibaren bir millet olma şuuruna kavuşmuştur. Hepsi fakir, hepsi toprağa bağlı ve kapalı bir ekonomiye sahip bulanan 13. yüzyılın serfler cemaati artık servet farklılıklarının, işbölümünün ve paralı ekonominin cari olduğu bir köy cemiyeti haline gelmiştir (Kurktan, 1968:35).

Taşıdığı fikirler bakımından Magna Carta'ya gerçek değerini kazandıran iki önemli özellik bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, diğer ortaçağ fermanlarında olduğu gibi krallığın kilise baronlar veya tüccarlar

gibi belli sınıfların değil, bütün hür kişilerin hak ve özgürlüklerini tanımasıdır. Bu hak ve özgürlükler çok geniş tutulmuş ve İngiliz ortaçağ hukukunun büyük bir bölümünü kapsamıştır. İkinci önemli özellik ise fermanın kralın da bu hak ve özgürlükler çerçevesinde bağlı bulunduğunu teyit etmesidir. Böylece Magna Carta "hukukun üstünlüğü" fikrinin yerleşmesini sağlayan ilk temel taşı olarak büyük bir değer kazanmış ve tüm dünyada "hukuk devleti" fikrinin tarihi önderi konumuna yükselmiştir (Aktan vd. 2003:1).

Ferman 63 kısımdan oluşmakta olup, topraklara tasarruf edenler ile işleyenler arasındaki feodal ilişkileri ve krala halk tarafından yapılacak yardımları düzenlemiştir. Kralın vergileme yetkisinin sınırlanması ile ilgili 12. maddesinde bahsedilen meclis parlamentoya dönüşerek Magnum Concilium halini almıştır. 14' üncü madde de ise kralın Magna Carta'ya riayetini denetlemek için 25 kişilik bir komite kurulmuştur. Komitenin krala silahla karşı koyma kararı alma yetkisi olduğu vurgulanmış, meşru bir isyan hakkının örneğini oluşturmuştur. 15. maddede ise feodal düzende yerel vergileme yetkisine sahip baronların da aynen kralın vergileme yetkisini kullanmada olduğu gibi, emirlerindeki adamlarından belli konularda ve ancak makul seviyelerde para isteyebileceklerini düzenlemektedir. Magna Carta'nın özellikle krala karşı ayaklanan baronlar tarafından hazırlanan bir belge olması dikkate alınacak olursa, bu madde ile baronların kendi yetkilerini de sınırlandırma özverisinde bulundukları sonucu çıkarılabilmektedir.

İngiltere'de kabul edilen bu ferman sonrası, kralların meclis izni olmadan vergileme yapma girişimleri, 1629 yılında Kral I. Charles'ın yetki alamadığı parlamentoyu dağıtmasına kadar uzanmıştır. Kralın bu tavrı parlamento üyelerinin krala 07/06/1628 tarihli Haklar Dilekçesi adını taşıyan yeni bir vergi hakkı uyarısı yapmasına yol açmıştır. Bu yazılı uyarıda kralın zorunlu borçlanmasına karşı çıkılmakta ve vergi alma hakkının ihlal edildiği ifade edilmektedir (Ataç vd: 2004:18).

Haklar Dilekçesi ile kralın yetkilerini sınırlamayı amaçlayan anlayış gelenekselleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca temel hak ve özgürlükler alanında da önemli katkılar sağlayan bu belge, daha sonraki dönemlerde İngiliz siyasi hayatında yeni gelişmelere zemin hazırlamıştır. Kısa bir hitap ve vergileme yetkisinin kullanımı konusundaki geleneği hatırlatıcı nitelik taşıyan bölümle başlayan Haklar Dilekçesi, toplam 11 maddeden oluşmakta ve içerik olarak parlamento yetkilerinden adli yargılamaya, sürekli bir

ordunun kurulmasından meşru direnme hakkına kadar birçok önemli konuyu kapsamaktadır. Bu konular içinde belgenin ortaya çıkışı bakımından önemli bir rol oynayan, kralın vergileme yetkisinin sınırlandırılması ise ayrıcalıklı bir yer tutmaktadır. (Aktan vd. 2003:5).

Haklar Dilekçesi'nde vergileme yetkisinin sınırlandırılmasına yönelik olarak yer alan hükümlerin o dönemde meydana getirdiği etki ise şu şekilde değerlendirilebilir. Belge hükümlerine göre kral, parlamentonun onayı olmaksızın vergi tarh edemeyeceği gibi, istikraz da akdedemeyecek, hatta bağış, hibe, ihtiyari yardımlar da kabul edemeyecektir. Dolayısıyla bu hüküm ile özgür kişilerin mal ve can güvenliğinin kralların keyfi eylem ve işlemlerine karşı korunması sağlanmıştır. Ayrıca parlamento vergileme yetkisinin kullanımında onay makamı sıfatıyla yasama iktidarına ortak bir konuma yükselmiştir. Haklar Dilekçesi'nin vergileme yetkisinin sınırlandırılması konusunda getirdiği bir diğer yenilik ise kralın her ne gerekçeyle olursa olsun, parlamentonun onayını almadan uygulamaya koyduğu vergilerin geçersiz olacağı ve kralın bu tür girişimleri karşısında direnişe geçileceği belirtilmiştir. Yasal olamayan durumlar için direniş meşruluk kazanmıştır.

Demokrasinin beşiği olarak nitelendirilen İngiltere, Manga Carta'nın ilan edilmesinden sonra vergiye karşı gerçekleştirilen isyan hareketleriyle dikkati çekmektedir. İngiltere'de 1381 yılında yaşanan Wat Tyler İsyanı ile 1629 yılında yaşanan Hampden Hareketi vergiye başkaldırının önemli örnekleridir (Canbay, 2009:41).

16 ve 17. yüzyıllarda Kıta Avrupası ülkelerinde kralların gücü artarken İngiltere'deki gelişmeler 1688'de parlamento kontrolü altında anayasal bir monarşinin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Ortaçağın sonlarına doğru İngiltere'de sürekli vergilemeye yönelik izlenen bir politika olmamasına rağmen, ortaçağın sonlarına doğru son ortaçağ monarşisinde yaygın olmamakla birlikte vergilere kanuni yetki kazandırılmıştır. Örneğin, İngiltere'den yerli ve yabancı tüccarlar tarafından ithal edilen tüm mallar tüketim resmine tabi olmuştur. Bu tüketim resmi İngiliz Parlamentosu'nda kanuni nitelik kazanmıştır (Canbay, 2009:42).

1688'de Kral II. James'in devam eden aykırı uygulamaları sonucunda 1628'de Haklar Dilekçesi yerine Haklar Bildirgesi ilan edilmiştir. Haklar Bildirgesi'nin vergilendirmeye ilişkin üç maddesi vardır. Buna göre belgede yer alan birinci madde ile iktidar gücünün bir parçası olan yasama iktidarı bütünüyle parlamentonun eline geçmiş ve parlamento yasama alanında

mutlak otorite konumuna yükselmiştir. Böylelikle temelde ilgili bir yasayla gerçekleşen vergileme, yasa yapma yetkisini eline geçiren parlamento tarafından yapılacaktır. Sonuç olarak, bu alanda hiçbir tasarruf yetkisi bulunmayan kralın bu yetkiyi keyfi ve kötüye kullanması engellenmiş olmaktadır. Ayrıca parlamento tarafından kabul edilen vergilemeye ilişkin bir yasanın kral tarafından iptal edilmesi yasadışı sayılmış ve kralın yetkisi alınmıştır. İkinci madde ile vergileme ile ilgili bir yasa karşısında unvanı ne olursa olsun hiç kimse eğer vergi ödemekle görevli ise bu görevini herhangi bir yetkiye dayanarak savsaklayamayacak, kendisini ilgili vergiden muaf olmayacaktır. Haklar Bildirgesi'nin en önemli özelliği, İngiliz siyasi rejiminde parlamentonun mutlak üstünlüğünü temellendiren belge olmasıdır.

Parlamentonun giderlere ilişkin denetimi, gelirlere ilişkin denetiminden daha yavaş bir gelişme göstermiştir. Giderler üzerindeki denetim öncelikle savaş giderlerine yönelik olmuş, savunma harcamalarını onaylama ile başlayan kamu harcamalarının miktar ve bileşimini belirleme hakkı, kral ailesinin harcamaları ile diğer kamu giderlerinin ayrılması yoluna gidilerek genişletilmiş ve ilk kez yürütme oranı olan kralın ulus temsilcilerine verilen ödenek sonrası hesap vermesi ve bütçe denetimi esası getirilmiştir.

Parlamentonun hükümdar üzerindeki tüm mali denetimi, ancak 1760 yılından sonra tamamlanmıştır. Bu dönemde kralın harcamaları üzerinde belirlenen yıl içinde sağlanan denetim ile kral üzerinde tam bir mali denetim sağlanarak bütçe sistemi kurulmuş ve bütçe hakkı tümüyle parlamentoya verilmiştir. 1787 yılında parlamento tarafından Fon Konsolide Yasası'nın kabul edilmesiyle İngiltere'de bütçeler, kaynaklarına bakılmaksızın tüm devlet gelir ve giderlerini kapsayacak şekilde hazırlanmıştır (Edizdoğan, 1998:21). 18. yüzyılda tüm kamu gelirleri ve giderlerini parlamentonun onayından geçmesi prensibi İngiltere'de tamamen yerleşmiştir. 19. yüzyılda Başbakan Gladstone döneminde bütçeler sadece devletin gelir ve gider tahminlerini içeren mali dokümanlar olmaktan çıkarılarak, toplumun milli bütçesi olma özelliğini kazanmışlardır (Tüğen, 2006:6).

2.2. Fransa'da Bütçe Hakkının Gelişimi

Fransa'da da İngiltere gibi, halklar uzun yıllar vergi koyma hakkını elde etmek için mücadele vermişlerdir. Kralın vergi koyabilmesi için, soylu kişiler ve kilise temsilcilerinden oluşan ve Etats Generaux denilen Halk Meclislerinden izin alması gerekse de kralların meclis üzerindeki etkisinin oldukça geniş olması ve vergileme hakkının Tanrı tarafından kendilerine

verilmiş bir hak olarak görülmesi nedeniyle bu yetkilerini istedikleri gibi ve keyfi olarak kullanabilmişlerdir. Vergi ve diğer yükümlülüklerin ancak milletin gerçek temsilcilerinin izni ile konulabileceği düşüncesi ancak, 1789 Fransız Büyük İhtilali ile yerleşebilmiştir.

Fransız toplumu 1789 öncesi üç "odere" düzen ya da sınıf denilen bölümden oluşmaktadır. Bunlar "soylular sınıfı", "din adamları (ruhbanlar) sınıfı" ve "halk (üçüncü sınıf) sınıfı" idi. Yüksek memuriyetlerde bulunanlar ve ordudaki büyük rütbeleri asiller devlete vergi vermedikleri gibi köylünün işlediği topraklarda bu sınıfa aitti. Köylü bu topraklardan yeterince faydalanamazdı. Aynı şekilde ruhban sınıfı da geniş ayrıcalıklara sahipti. Halk sınıfı ise bankacılar, tüccarlar ve sanayicilerden oluşan Büyük Burjuvazi, memur, doktor vb. aydınlardan oluşan Küçük Burjuvazi ve köylülerden oluşmaktaydı. Bu sınıf tüm vergileri ödemekle yükümlüydü. Bu eşitsizlikler ve J.J. Rousseaux, Motesquie gibi dönemin ünlü düşünürlerin etkisinde gelişen özgürlük düşünceleri Fransa'da bir ihtilal patlak vermesini kolaylaştırmıştır (Canbay, 2009:38).

İhtilal sonrasında ilan edilen Fransız İnsan Hakları Bildirisi'nde vergi koyma hakkının sadece Millet Meclisine ait olduğu açık ifadesini bulmuştur. Bildiri'de vergilendirmeyle ilgili iki madde bütçe hakkının hukuki nitelik kazanması açısından önemlidir: 13. madde "vergide genellik ve eşitlik", 14. madde ise "vergilerin belirliliği ve kanuniliği" ilkelerini içeriyordu. İhtilalden sonra da çıkarılan tüm anayasalarda bu hükümler açık bir şekilde yer almıştır. 1789 devrimi ile elde edilen bütçe hakkı sonucu, 31/10/1790 kararnamesiyle, ticaretin gelişimini engelleyen feodal düzenden kalma ve eyaletlerarası tüm vergi, resim ve harç gibi yükümlülükler kaldırılmıştır. Böylece Fransız Devrimi ile burjuvazi, sanayici ve tüccarlar yararına önemli değişiklikler yapılmıştır. (Giray, 2001:62) Fakat tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, düzenlemeler devlet gelirleri ile sınırlı kalmış, harcamalar konusundaki parlamento denetimi Napolyon'dan sonra "Yenilenme Dönemi"nde gerçekleştirilebilmiştir (Canbay, 2009:48-49).

Fransa'da hatta Fransız Büyük İhtilali'nden sonra bile bütçe hakkı tam anlamıyla sağlanmıştır denilemez. Sadece mali konularda meclis egemenliği ve üstünlüğü sağlamak amacıyla, bütçe teklif hakkı hükümetten alınarak Meclise verilmek istenmiştir. Bütçe kanununda hükümet teklifi kaldırılarak onun yerine parlamento teşebbüsü konulmuştur. Bu teşebbüs Napolyon'un imparator olması ve ihtilal anayasalarının yürürlükten kaldırılması ile sona ermiştir. Fransa'da bütçenin masraf kalemleri üzerinde parlamento denetimi;

Napolyon çağından sonraki yenileme ve onarım döneminde yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Önceleri meclis masrafları kabul eder, ama yürütmenin işine karışmazdı. Hükümet yürütme sorumluluğunun gerektirdiği biçimde, paraları istediği gibi sarf etmekte serbest tutulmuştur.

Bakanlıkların kendilerine verilmiş ödenekler içinde harcama yapmaları ilkesi 1817 tarihinde konulmuş, 1827 ve 1831'de yapılan değişikliklerle, hizmet türlerine göre tasnif edilmiş her hizmet bölümünde ayrı programlara göre ayrımlar yapılmış, masraf cetvelleri bütçelere eklenmiştir. Giderek masraflar üzerindeki parlamento denetimi de genişlemiştir. III. Napolyon döneminde 1862 tarihinde çıkarılan Genel Muhasebe Kararnamesi ile bütçe hakkı çağdaş maliyenin anladığı niteliklere ulaşmıştır (Galip ve Halıcı, 1998:18). 1875 Anayasası ile meclis bütçenin bütün ayrıntılarına müdahale etmeye yetkili kılınmıştır.

Fransa'da 1946 Anayasası'na kadar bütçe hakkı konusunda bazen istisnai sapmalar görülmüştür. Ancak, 1946 Anayasası'nın belirttiği üzere "bütçeyi meclis onaylar" hükmü ile bütçe hakkı bakımından oluşan zaaftan, tekrar modern bütçe anlayışına geri dönülmüştür.

Yakınçağda Fransa'da vergileme alanında görülen bir diğer önemli oluşum ise 1953 yılında yaşanan Poujade Hareketidir. Bu hareketin temelinde her ne kadar mali neden ön plana çıksa da, o dönemdeki ekonomik, sosyal ve siyasal şartların bir bileşkesi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Poujade hareketinde dikkati çeken iki temel özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, verginin tahsiline fiili bir şekilde engel olmak, ikincisi de meclis ve hükümet üzerinde baskı yapmaktır (Canbay, 2009:51). Fransa'da bütçe sistemi İngiltere'den daha geç gelişmiş olmasına rağmen; Kıta Avrupasını daha geniş ölçüde etkilemiş ve hatta Türk Bütçe Sistemine de örnek olmuştur.

2.3. Amerika

1782 yılına kadar İngiltere'nin bir kolonisi olan ve 1773 yılındaki bir vergi isyanı sayesinde 1787'de bağımsızlığına kavuşan Amerika'nın bağımsızlık mücadelesinin kıvılcımı bütçe hakkının elde edilmesinde yönelik isyanlara dayanmaktadır.

Britanyalılar tarafından Amerikalı kolonistlere konulan vergiler, bağımsızlık mücadelesi için Amerikalıları ikna etmeye yardım etmiştir. 1765 yılında yürürlüğe konulan Pul Vergisi nedeniyle Amerikalı kolonistler, hem Pul Kanunu hem de Şeker Kanunu'na olan tepkilerini ortaya koyarak, İngiliz

mallarına karşı boykot kararı almışlardır. 1766'da Amerika'da "Pul Kanunu Kongre"sinde gazeteler, iş lisansları, kontratlar ve yasal dokümanlar üzerindeki İngiliz vergileri protesto edilmiştir. Çünkü, "temsilsiz vergileme olmaz" (taxation without representation) ilkesi kendilerine uygulanmayan Amerikalı kolonistler Parlamento'da çıkarlarını korumak için hiçbir temsilciye sahip değildi. Dolayısıyla, temsilsiz vergileme, Amerikan devriminin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuş ve federal hükümet üzerindeki vergi sınırlamaları ABD anayasasında yerini almıştır (Canbay, 2009:55).

1766 tarihli Pul vergisi isyanının arkasından altı yıl sonra 1773 yılında İngiltere'nin çay üzerinden aldığı vergiye bir tepki olarak Boston Çay Partisi İsyanı yaşanmış ve isyan 1774 yılında ilk Kıtasal Kongre toplanmasını sağlamıştır. Bu kongrede yayınlanan bildiri ile Amerikan bağımsızlık mücadelesi resmen başlamıştır. Koloniler temsilsiz vergileme olmaz ilkesine dayanarak vergileme hakkının dolayısıyla bütçe hakkının kendi yasama meclislerine ait olduğunu belirtmiş ve Washington yönetimindeki Amerikan kolonileri 1775 yılında bağımsızlıklarını ilan etmiştir.

İngiltere'nin ilk Kıtasal Kongre tarafından alınan kararları tanımadığını açıklaması üzerine, 1776 yılında İkinci Kıtasal Kongre toplanmıştır. Bu kongre sonucu bağımsızlığını ilan eden ve kendi anayasasını hazırlayan Virginia Kolonisi, 12/06/1776'da hazırladığı Virginia Haklar Bildirisi ile vergileme hakkının halkın özgür bir şekilde temsil edildiği parlamentolara ait olduğu belirtilmiştir. Virginia Kolonisi bu bildiri ile diğer kolonilere bağımsızlık yolunda örnek ve önder olmuştur.

İngiltere Parlamentosu 1778'de acele bir kanun çıkararak "müstemleke ve dominyonlarda, oradaki halkın rızası alınmadan vergi salınamayacağı" yönünde bir karar çıkartmış ise de bu karar Amerikan bağımsızlık hareketinin sonucunu değiştirmemiş; 1782 yılında İngiltere Amerika Birleşik Devletleri'ni tanımak zorunda kalmıştır (Canbay, 2009:56). Böylece vergileme ve bütçe hakkı Amerikan koloni meclislerine devredilmiştir.

Amerika'nın bağımsız bir ülke haline gelmesinde önemli bir rol oynayan vergi isyan hareketleri, genellikle ağır ve temsilsiz olduğuna inanılan vergilere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca vergi alanında duyulan hassasiyetin sonucu olarak ortaya çıkan bu eylemler, bağımsızlık mücadelesinden sonra da çeşitli defalar gündeme gelmiştir. 26/08/1789 tarihli İnsan Hakları Bildirgesi'nin 13. Maddesi'nde "Kamusal

gereksinme ve yönetim giderleri için vergi ödeme zorunluluğu olduğu ve verginin bütün yurttaşlar arasında eşit olarak dağıtılması gerektiği"; 14. Maddesi'nde ise "Yurttaşların kamu giderlerine katılmanın zorunluluğunu saptamak ve katılmayı özgür iradeleriyle rıza göstermek, toplanan vergilerin nasıl kullanıldıklarını izlemek... haklarıdır" denilmektedir (Canbay, 2009:58).

Amerika'da bütçe hakkı gelişimini aşağıdaki Tablodan izleyebiliriz (Shulock, 2002).

Genel kural gereği ABD'de de federal ve eyalet bütçeleri her yıl yürütme organınca hazırlanmakta, yasama organınca görüşülüp kabul edilmekte, yıl içinde federal ve eyalet idarelerince uygulanmaktadır.

Tablo 1: Amerika'da Bütçenin Tarihsel Gelişimi

•	**1789 - 1921 – Kongre Hakimiyeti**
–	Yürütme yetkisi yok
–	Bildiğimiz türden "bütçe" yok
•	**1921 - 1974 – Başkanlık Hakimiyeti**
–	Bütçe Yürütme Hareketi
–	Bütçe ve Muhasebe Kanunu 1921
•	Başkan'ın Bütçesi
•	Yönetim ve Bütçe Dairesi (OMB)
•	**1974 – Değişmeyen Şimdiki Kanun**
–	Kongre Bütçe Kanunu 1974
•	Bütçe Komitesi
•	CBO (Kongre Bütçe Dairesi)

Kaynak: Shulock, N., "Public Budgeting and Finance", http://www.csus.edu/indiv/s/shulockn/Spring%2002/ppa_230web02.htm (08/02/2010)

1921 yılına kadar federal bütçeyi Kongre hazırlarken bu tarihten sonra görev başkana verilmiştir. Bütçe görevinin başkana verilmesi ile bütçe ve muhasebe kanunu da oluşturulmuştur. 1921'den önce bütçeler doğrudan kongrelerdeki komitelere gönderilirdi. Bu kanun ile ilk defa federal yönetimin bütçesinin başkan tarafından hazırlanıp kongreye gönderilmesine başlanmıştır. Yönetim ve bütçe dairesinin hazırladığı bütçe tasarısını Başkan her yıl Şubat ayının ilk pazartesi günü Kongreye sunmaktadır.

ABD'nin çok eski ve köklü bir mali yapısı olmaması ve bütçe hakkının gelişiminin Kıta Avrupa'sına göre daha geç olmasına rağmen, bütçe sistemi ve reformları konusunda dünyaya yayılan yeni görüş ve uygulamalara öncülük etmiştir.

3. Bütçe Hakkının Toplumsal Yapı Değişimi Üzerindeki Etkisi

Toplum bireyler arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin oluşturduğu bir bütündür. Toplumun bir gerçeği sürekli bir değişim süreci içinde olduğudur. Gelişmenin en temel öğesi olan değişme toplumsal yapıyı, sosyal örgütlenmeyi, toplumsal ilişkileri tutum ve davranışları, değer sistemini de beraberinde değiştirir. Bu dinamik yapı içinde yaşayan insan değişmenin yarattığı kendisi için olumlu ve bazen olumsuz sarsıntılara maruz kalır. Burada ortaya çıkan uyum sorunu bireyin değişme kapasitesi, yeteneği, arzusu ve istemleri doğrultusunda birey için olumlu ya da olumsuz sonuçlar verir (Kut, 1992:180).

Bir toplumu değişmeye zorlayan toplumun benimsediği ve özümsediği yeni değerlerdir. Bu değerler toplumun kendisince yaratılmış ya da başka toplumlardan alınmış olabilir. Bir değer topluma girdiğinde öteki değerlerle birleşerek yeni biçimlere girer, yeni değerler üretir. Genellikle toplumsal değişim bu yeni değerlerin ürünüdür. Toplumun benimsediği yeni değer olan bütçe hakkı, toplumsal değişime yol açarken aynı zamanda yeni değerler de üretmiştir. Bütçe hakkının toplumsal yapı üzerinde nasıl bir değişim meydana getirdiğini ortaya koymadan önce toplumsal yapı değişimi hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır.

3.1. Toplumsal Yapı Değişimi

Bir toplumun dinsel, ekonomik, siyasal ve diğer kurumlarının onun toplumsal yapısını meydana getirdiği, bu yapının bileşenlerinin de normlar, değerler ve toplumsal rollerden oluştuğu söylenebilir (Marshall, 1999:804). Maurice Duverger'a göre; toplumsal yapı tıpkı bir bedenin yapısında olduğu gibi, bir topluluğun parçalarının kendi aralarındaki düzenleniş tarzıdır. Bu parçalar arasındaki önemli bir yeri örgütler tutarlar. Örgütler ise topluluğun belli bir kategori üyesine ait rollerin, maddi bir dayanağa dayandırılarak düzenlenmiş olan şeklidir. Örgütler toplumsal yapının ancak bir öğesini oluşturur, bu yapıların diğer öğelerini ise iktidar ve hiyerarşiler oluşturur. İktidar normatif bir kavramdır. Toplumsal bir ilişki içerisinde bulunan bir kişinin başkalarının buyruklarına uymalarını talep etme hakkına sahip olduğu durumları yansıtır (Duverger, 1998:121).

Doğadaki diğer olaylar ve olgular gibi toplumda hiçbir vakit olarak durağan kalamaz. Toplumda sürekli bir değişme ve hareketlilik görülür. "Toplumsal davranış örnekleri, toplumsal yapılar, toplumsal sistemler, toplumsal kurallar sürekli olarak değişme süreci içindedirler. Ancak bu değişme her alanda ve her zaman açık ve kesin olmadığı gibi, hız

bakımından da her devirde aynı değildir" (Tezcan, 1981:163). Dolayısıyla, toplumsal yapı, dinamik bir özellik gösterir. Dünyadaki tüm toplumlar, bir değişim süreci içinde olagelmişlerdir. Bu değişim, toplumu oluşturan bütün kurumların zaman içinde değişmesini ve gelişmesini anlatır. Toplumların ekonomik, sosyal ve politik yapılarındaki değişikliklere bağlı olarak diğer yapıları da zaman içinde değişime uğrar. (Haller, 1974:311).

Toplumsal değişim kavramı, ilk olarak tarih felsefecileri tarafından 19. yüzyılda, 18 ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki şiddetli değişim sürecinin tanımlanmasında toplumsal ve siyasal ihtilalleri ve sonrasını açıklarken kullanmıştır. Bu ilk dönemdeki toplumsal bilim teorilerinde değişim, evrim, gelişme, ilerleme kavramları bazen birbirleri ile karışmıştır. (Battomore, 1969:327).

Toplumsal değişme, toplumsal ilişkilerde, ilişkilerin kalıplaşmış biçimi olan kurumlarda ve toplumsal yapıdaki başkalaşma veya farklılaşmadır" (Battomore, 1969:329). Toplumsal değişme, düzenli insan ilişkileri dediğimiz, toplumsal yapının değişmesidir. Diğer bir deyişle toplumsal değişme, toplumsal ilişkilerde, ilişkilerin kalıplaşmış biçimi olan kurumlarda ve toplumsal yapıdaki başkalaşma veya farklılaşmadır (Kocacık, 2000:134).

Günümüzde başka toplumlarla ve kültürlerle etkileşim toplumların değişimini hızlandırmıştır. Toplumlarda değişmeye karşı her zaman direnenler olmuştur. Ne var ki her toplum istemese de değişmek ve gelişmek zorundadır. Toplumlarda köklü değişmeler uzun süre almıştır. Ancak toplumsal değişmeler insanların birbirleri ile ilişkilerini olumlu yönde etkiliyor ve insanların sorunlarına çözüm getiriyorsa daha çabuk yayılma göstermektedir.

Toplumsal değişme, yönetimin üst kademelerinden aşağıya doğru gelebileceği gibi alt kademelerden yukarıya doğruda gidebilir. Toplumsal değişme yukarıdan aşağıya doğru yapıldığında merkezi bir planlama ile daha etkili olabilmekte; çabuk yaygınlaşabilmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru yapılan toplumsal değişme, daha sağlam yerleşebilmekte; fakat daha çok süreye iyi örgütlenmiş eğitime gereklilik göstermektedir.

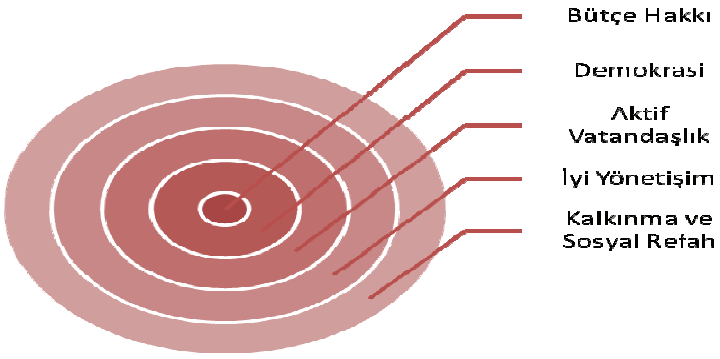
Toplumun herhangi bir kurumunda olan değişiklik toplumun tüm yapısına etkisini yansıtır. Toplumsal yapının bir kurumunda yapılan bir değişme bütün kurumların kurulmuş dengesini bozar, kurumlar arası dengesizlikler toplumda çatışmalara yol açar. Toplumda çatışma yaratmadan

değişiklik yapmak imkânsızdır. Bu yüzden toplumsal değişmeler sancısız olamaz.

3.2. Bütçe Hakkının Toplumsal Değişim Üzerindeki Etkisi

Henry Laufenburger'in da ifade ettiği gibi bütçe, bir çeşit "filtre"dir ve toplumsal politika yönünden kuvvetli bir araçtır (Sönmez, 1994:18). Kamu kesimi faaliyetlerini içeren bütçe ve bütçe hakkının uygulanması süreci, toplumu sosyal, ekonomik, kültürel bakımdan olduğu kadar bölgesel, ulusal, uluslararası kapsamda da etkileyecektir. Özellikle bütçenin toplumsal planda gelir dağılımına yön veren ve kaynak tahsisini belirleyen yapısı, toplumun çeşitli kesimleri arasındaki dengeleri ve ilişkileri etkileme ve değiştirme gücüne sahip bulunmaktadır.

Bütçe hakkının tarihsel süreçteki gelişimi toplumsal kurumlarda, yönetimde ve ilişkilerde (devlet-vatandaş) hissedilir bir değişime yol açmış ve bu değişimler de kendi yeni değerlerini ortaya çıkarmıştır. Çünkü bütçe bir rakamlar yığını olmanın ötesinde, sosyal sınıflar arası ilişkileri düzenleyen, toplumsal ihtiyaçların giderilmesini sağlayan ve dolayısıyla toplumsal refahı etkileyen, devlet-toplum ilişkilerini belirleyen bir dokümandır. Dolayısıyla bütçe hakkının millete ait olması, milletin belirlediği ve arzuladığı yönde tüm bu sayılanları kökten değiştirme ve farklılaştırma gücüne sahip olmasını sağlamaktadır. Bütçe hakkının toplumsal yapıda nasıl bir değişim meydana getirdiği Şekil 1'de sistematize edilmeye çalışılmıştır.

Şekil 1: Bütçe Hakkının Gelişimi- Toplumsal Değişim İlişkisi

Şekil 1'de görüldüğü üzere bütçe hakkı, toplumsal yapı üzerinde birbirini tetikleyen ve aslında birbiriyle iç içe gelişen etkilere yol açmıştır ve açmaktadır. Bütçe hakkı yaşanan bu değişimler üzerinde tek etkili faktör olmasa da en önemli faktördür.

Batı toplumlarında parlamenter demokrasinin gelişmesinin önünü açan ve öncülük eden bütçe hakkının gelişimi ile demokrasinin gelişimi paralel bir şekilde olmuştur. Felsefi temele dayalı bütçe hakkının ve demokrasinin gelişim sürecinde, zamanla, büyük mücadeleler sonucunda önce vergileme hakkı, diğer bir deyişle milletin izni olmadan vergi alınmaması ilkesi, daha sonraları yavaş yavaş kamu harcamalarının ve dolayısı ile kamu hizmetlerinin de parlamento tarafından tespit edilmesi, yani harcama hakkı, prensip olarak benimsenmeye başlanmıştır. Gelecek bir yıl için hükümet tarafından yapılabilecek kamu giderleri için izin verilmesi ve toplanabilecek kamu gelirleri için yetki verilmesi hususunun vatandaşlar tarafından seçilmiş parlamentonun onayına tabi olması ile birlikte egemenlik millete geçerek bütçe hakkı bugünkü anlamına yaklaşırken (Kızıltaş, 2005:5) parlamenter demokrasinin de temelleri atılmıştır.

Demokrasinin gelişimi ile birlikte, vatandaşların devlet yönetiminden haberdar olma düzeyleri artmış ve vatandaşlar, vergi verenler olarak, aktif bir şekilde daha fazla hak talep etmeye başlamışlardır Vatandaşlar katılımcı demokrasi içerisinde pasif birey rolünden sıyrılıp iktidarların karar ve eylemlerimde söz sahibi olan, iktidarların faaliyetlerini belirleyen ve etkileyen aktif vatandaş rolüne bürünmüştür. Hatta kamu hizmetleri taleplerinin karşılanmasında baskı grupları aracılığıyla bütçeler üzerindeki etkilerini arttırma ve haklarını kollama yoluna gitmişlerdir.

Bütçe hakkının gelişimi ile toplumsal yapı değişiklikleri arasındaki ilişki, siyasi iktidarın paylaşımı ile ilgili toplumsal sınıflar arasındaki mücadelelerle de ilişkilendirilebilir. Özellikle çoğulcu işlevci yaklaşım ele alındığında, modern Batı toplumlarında iktidarın, toplumu oluşturan ve birbirleri ile sürekli yarışma içinde olan grup ya da tabakaların elinde olduğunu söyleyebiliriz (Şaylan, 1995:16). Dolayısıyla bütçe hakkı toplumsal tabakalar ve bu tabakaların yapısı üzerinde de değişimler meydana getirmiştir. Bütçe hakkının gelişimi sonucu devletin mali işlerinde şeffaflık, hesap sorma ve hesap verme sorumluluğu, denetim mekanizmalarının iyi yönetişim ekseninde işlerlik kazanması sağlanmıştır. Günümüzün gelişmiş ekonomilerinde yaşanan deneyimler ise kalkınma ve sosyal refahın

sağlanmasının yolunun iyi yönetişim ve katılımcı demokrasinden geçtiğini göstermektedir.

Bütçe hakkının toplumsal yapı değişimi üzerindeki bu etkileri aşağıda daha geniş şekilde ele alınmaktadır.

3.2.1. İnsan Haklarının ve Parlamenter Katılımcı Demokrasinin Gelişimine Katkısı Açısından Bütçe Hakkı

Tarih boyunca mali teşkilat ve sistemler siyasi kurum, sistem ve düşüncelerle paralel olarak doğmuş ve gelişmiştir. Diğer bir ifadeyle, mali teşkilatla siyasi teşkilat arasında yoğun bir ilişki var olmuştur. İnsanlığın, hukuk devletinin, sosyal devletin geçirdiği evrelere bakıldığında mali alandaki özgürlüğün ve bağımsızlığın bireylerin hak ve özgürlüklerinin olmazsa olmazı olduğu görülmektedir. Nitekim, Batı toplumlarında bütçe hakkının kabulü ile bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklerinin sağlanması ve korunması amacıyla ilk aşamada vergilemenin ve ardından da vergileme yolluyla sağlan kaynakların harcanması konusunda belirli ilke ve kuralların oluşturulması sağlanmıştır. Dolayısıyla insanlığın sahip olması gereken temel hak ve özgürlüklerin ve buna bağlı olarak sosyal hakların bir ifadesi olan insan haklarının bir değer olarak benimsenmesi ve önem kazanmasında bütçe hakkının elde edilmesi öncülük rolünü üstlenen bir itici güç olmuştur. Bütçe hakkı düşüncesi, otokratik yönetimlerin insanlar üzerindeki mutlak olan güçlerinin sınırlandırılması ve bu yönetimler tarafından getirilen ağır vergilere karşı insanların özellikle mülkiyet ve yaşama hakkı gibi temel hak ve özgürlüklerini koruma isteği ile ortaya çıkmıştır.

Toplumsal değişim, Magna Carta'nın ilanından sonra bireysel özgürlüklerin ön plana çıkması ile ivme kazanmıştır. Bu değişim özellikle toplumsal norm ve kuralların anlamı ve yapısı üzerinde önemli değişimlere yol açmıştır. Kralın vergilendirme hakkının Magna Carta ile sınırlandırması, daha sonra Haklar Bildirgesi'nin ilan edilmesi, bütçenin parlamentoda kullanılmaya başlaması ile demokratik düzen kurulmaya başlanılmıştır. Fransız İhtilali ile birey hak ve özgürlükleri ortaya çıkmış, ekonomik haklarını elde eden birey, aydınlanma dönemini başlatmış ve pozitif bilimlerin gelişmesinde rol oynamıştır. Aydınlanma döneminden sonra kanun devletinden hukuk devletine daha sonra da sosyal hukuk devletine geçiş sağlanmıştır. Hukuk devletinde ise vatandaşların üzerinde uzlaştıkları ilkelerin resmi ve yazılı bir sözleşmeye dökülmesi sağlanmıştır ki, bu da Anayasal norm ve kurallarla bireylerin hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasını ve devletin güç ve fonksiyonlarının sınırlarının belirlenmesini

sağlamıştır. Sosyal hukuk devleti ise hukuk devletinden de öte, yasaların uygulanmasında milletin üyelerinin refahına, insan hak ve özgürlüklerine, beden ruh ve ekonomik yönden hastalıklardan korunmalarına, yetenekleri içinde kendilerini yetiştirmelerine devletin öbür işlerine bakarak öncelik veren devlet anlayışı kapsamında normlar belirlenmiştir. Sonuç olarak bütçe hakkının elde edilmesi ve gelişimi sadece bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını sağlamamış, toplumsal normları da değiştirmiştir.

Bütçe hakkının elde edilmesi, bireysel hak ve özgürlüklerin gelişmesiyle birlikte, özgürlükçü çoğulcu demokrasinin de yolunu açmıştır. Tarihsel sürece bakıldığında bütçe hakkı ve demokrasi için mücadelenin birbirinin ardı sıra geldiği görülmektedir. Nitekim, Batı toplumlarında, günümüz parlamenter hükümet sistemlerinin oluşup gelişiminde bütçe hakkının elde edilmesi yönündeki çabaların birinci derecede rol oynadığı ifade edilebilir. Bedii Feyzioğlu'nun da ifade ettiği gibi (Feyzioğlu, 1983:3); "Demokratik parlamenter hükümet sistemi, milletlerin bugüne kadar eriştiği en yüce sistemlerden biri olarak kabul edilirse, bütçe hakkının elde edilmesi çabalarının bu sistemin oluşup gelişmesinde birinci derecede rol oynadığı görülür. Bütçe hakkı, bir milletin egemenlik hakkının en açık ve kesin ifadesini bulduğu noktadır."

Demokrasi ile yönetilen ülkelerde egemenlik millete aittir. Millet bu yetkisini vekilleri aracılığıyla yürütür. Dünyada demokrasilerin gelişim süreci içinde halkın egemenliğinin bir göstergesi olan meclislerin kuruluşu esasen hükümdarın mali alandaki ifradına yani şiddet ve baskıları ile israfına karşı halkı koruma endişesine dayanmaktadır (Dikmen, 1964:81). Diğer taraftan, monarşik siyasetin yeni gelir kaynakları bulma zorunluluğu, bu kaynağı bulmak için yönetimleri kilise soylu ve özellikle burjuvazi sınıfına yöneltmiştir. Buna karşılık burjuvaların siyasal süreç içinde yer alma talepleri karşısında, krallar parlamentoların açılmasına izin vermek ve gelişmelere göz yummak zorunda kalmıştır (Ateş, 1997:54).

Parlamenter rejimin gelişmesini sağlayan etmenler arasında ilk olarak seçimle oluşan bir alt meclisin bulunmasını gösterebiliriz. Özellikle vergi koyma hakkının varlığı, egemenliğin halkı temsil eden meclis ile kral arasında bölünmesini ve halk lehine gelişmesini mümkün kılmıştır (Çam,1976:21). İlkin vergi yasalarının halk temsilcileri tarafından onaylanması şeklinde ortaya çıkan politik güç, sonraları bütçenin de halk temsilcileri tarafından onaylanması ile sonuçlanmıştır (Türk,1992:137).

Daha önceleri olağanüstü durumlarda başvurulan vergiler 13. yüzyıldan itibaren düzenli olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. (Varcan, 1988:20). Kamu gelirlerinin düzenli vergilere dayanması ise demokratik ve parlamenter kurumların gelişmesinin temel dayanağı olmuştur (Türk, 1992:136). Parlamentolar düzensiz, çoğu kere uzun zaman aralıklarıyla toplanmak yerine, her sene düzenli toplanmaya başlamıştır. Parlamentolar kralın vergi toplama konusunda talepleri olduğunda kraldan devletin mali durumu hakkında vergi taleplerini haklı çıkaracak açıklayıcı bilgiler istemişlerdir (Güneş, G. 1998:177). Dolayısıyla kralın hükümdarlık hakkına sınırlandırmalar getirilmesinin ötesinde halkın iradesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece ortaçağa damgasını vuran dini inanışların ve kralın mutlak hakimiyeti düşüncesi, yerini halkın idaresi düşüncesine terk etmeye başlamıştır.

Bütçe hakkının varlığı, devlet bütçesini, sadece mali bir plan olmaktan çıkarıp, gelirlerinden bir kısmını kamu hizmetlerinin görülmesi için veren vatandaşların, devletin ortak ihtiyaçlardan hangilerini ve nasıl karşılayacağı konusunda söz hakkına sahip olmalarını da sağlamaktadır. Buna karşılık devletin bu toplumsal talepleri gerçekleştirmek üzere, milli gelirin ne kadarlık bölümüne el koyacağı da asgari düzeyde de olsa demokrasinin var olmasını gerektirmekte ve ancak demokratik ülkelerde hakkaniyetle gerçekleştirilebilmektedir. Bu bağlamda belli bir sınıf veya şahsın hegomanyasına dayalı demokratik olmayan yönetimlerde bu türden siyasi haklardan sözetmek mümkün olmayacaktır.

3.2.2. Bütçe Hakkı ve Toplumsal Tabakalaşma İlişkisi

Toplumsal tabakalar, toplumdaki birtakım farklılıklar, benzerlikler ve eşitsizlikler üzerine kurulur. Toplumsal tabaka, bir toplumda belli ölçütlere göre farklılık gösteren ve bu ölçütler çerçevesinde bir arada düşünülen insanların oluşturduğu kategorilerdir.

Toplumsal tabakalaşma ise "Bireylerin toplum içinde hak ve ödevleri, yetki ve sorumlulukları göz önüne alınarak hiyerarşik (aşamalı) olarak derecelendirilmesidir." Toplumsal tabakalaşma bireyler arasında bir ast-üst ilişkisi oluşturur. Tabakalaşma bu nedenle toplumlarda bir farklılaşmayı ya da eşitsizliği ifade eder. Örneğin; Eski Yunan, Mısır ve Roma toplumlarında, bir kısım insanın köle, bir kısım insanın da bunların sahipleri oldukları görülür. Tarihsel gelişim sürecinde kölelik sistemi ortadan kalkmış bunun yerine toprak sahibi feodal beyler ile bu toprağı işlemek zorunda olan serfler ortaya çıkmıştır. Daha sonra sanayi toplumlarında ise ticaret ve sanayi

alanında zenginleşen kent soylular (burjuvalar) ile onların iş yerlerinde emek gücünü satarak çalışan işçiler ortaya çıkmıştır.

Demokratik yönetimlerin ortaya çıkması, temel hak ve özgürlükler elde etme mücadelesini doğurmuş, bu mücadeleler de toplumsal statülerin ve ayrıcalıkların kökten değişmesine neden olmuştur. Demokratik bir toplum olma özelliği (temel hak ve özgürlüklerin yerleşmesi ile yasalar önünde eşitlik) bireylere, sınıflar ve tabakalar arasında yer değiştirme olanağı sağlar. Bu anlamda açık sınıf tabakalaşması birtakım özgürlüklerin var olduğu demokratik toplumlarda görülür. Bireyler, demokratik toplumlarda meslek ve statülerinde değişiklik yapabilirler ve daha iyi bir yaşam standardına ulaşabilirler. Örneğin; meslek sahipleri oda, baro gibi meslekî birliklerle, işçiler sendikalarla ücretlerini arttırma olanağına sahiptirler.

Toplumsal tabakalaşma toplumu oluşturan nüfusun bir ya da daha fazla ölçütlere göre hiyerarşik (ast-üst) olarak sıralanmasıdır. Bütçe hakkının gelişimi feodal düzende varolan eşitsizliğe dayalı hiyerarşik yapının değişiminde önemli bir rol oynamıştır. Feodal düzenin mutlak güce sahip kralları bu güçlerini milletin iradesine dayalı meclislere bırakmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, Feodal düzenin toprak ağalarının ağır vergilerle vergilendirilmesi, bu sınıfı zayıflatırken ticaret üzerinden alınan vergilerin hafifletilmesi ise ticari burjuvazi sınıfını güçlendirmiştir. Güçlenen sanayi ve ticari burjuvazi sınıfı merkantalizmin aşırı katı kurallarından ve devletin aşırı müdahaleciliğinden kurtulma gereksinimi hisseden en önde gelen toplumsal tabaka olmuştur. Bu değişim, 18. yy. Fransa'sında burjuva sınıfını iktidara taşırken İngiltere'de de Avam Kamarasının ağırlığı önemli ölçüde artmıştır. Dolayısıyla bütçe hakkının elde edilmesinin ortaya çıkardığı bu yapı, bir taraftan sermayenin el değiştirmesine yol açarken aynı zamanda iktisadi yapı da hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim toplumsal yapı üzerinde de aynı hızda etkisini göstermiştir. Ancak, Feodal toplum düzeninden sanayi toplumuna doğru uzanan bu süreç kendi paradigmasını da sınıfsal çatışmalarla yaşamaya başlamıştır. Sanayileşmenin ilk aşamasında işçi sınıfı nicelik olarak büyürken kendisiyle birlikte sosyal ve siyasal sorunları da büyütmüştür. İşçi sınıfının ezilmesi ve sömürülmesi toplumsal olayları tetiklerken işçiler sendika haklarını elde ederek bir baskı grubu olamaya başlamışlardır. Toplumsal olanaklardan pay alma konusunda yaşanan bu çatışma toplumsal tabakalaşma piramidinin şeklini de değiştirmiştir. Eğitim, gelir, sağlık, vb. kamusal hizmet ve olanaklardan yararlanma düzeyi ve bütçeden bunlar için ayrılan payların toplumdaki bireyler arasındaki

dağılımı, bireylerin hangi toplumsal tabaka içinde yer aldığının belirleyici ölçütler olmuştur.

Feodal örgütlenmelerin yıkılıp ulusal pazarların kurulmasıyla millet esasına dayalı toplumsal yapılar oluşmaya başlamıştır. Günümüz sanayi toplumlarında ise toplumsal yapı; genellikle alt, orta ve üst toplumsal tabaka olarak adlandırılan ve gelir durumları, yaşam biçimleri farklı toplumsal tabakaların yer aldığı bir görünümdedir. Toplumsal yapıdaki bu sistem ise hala değişme gösteren bir özelliğe de sahiptir.

3.2.3. Toplumsal Roldeki Değişim; Pasif Vatandaşlıktan Aktif Vatandaşlığa

Vatandaşlığın gelişimi ile hakların gelişimi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Vatandaşların bir tebaa olmaktan çıkıp, haklara sahip birer birey olduğunun farkına varmasında ve vatandaşlık bilincinin gelişmesinde bütçe hakkının elde edilmesine yönelik mücadelelerin önemli etkisi olmuştur. Manga Carta ile başlayan süreçte önce bireysel hak ve özgürlüklerinin iktidarlara tarafından kabulünü sağlamada elde edilen başarı vatandaşlığın sivil görünümünü ortaya koyarken devletin vergileme ve harcama yapma konusundaki kararlarına ulusal parlamento ve yerel yönetimler düzeyinde siyasi güce ve kararlara ortak olma konusunda atılan adımlarla vatandaşlığın siyasi yönü geliştirilmiş ve kamusal kaynakların bölgesel ve bireysel dağılımının, iktisadi refahın sağlanması ve insanca yaşama koşullarının oluşturulmasına yönelik çabalarla sosyal vatandaşlık statüsüne ulaşılmıştır.

Vatandaşlığın sivil görünümü XVIII. yüzyılda burjuvazinin doğuşuyla ortaya çıkmıştır ve bireysel özgürlük için gereken konuşma özgürlüğü, özel mülkiyet hakkı, sözleşme yapma ve adalet hakkı gibi haklardan oluşmaktadır. Ticaretin ve ticari malların gelişmesiyle mülk sahipliği önemli ancak bir o kadar da güvencesiz hale gelmiş; dolayısıyla mülk edinme haklarını koruyacak, ticari anlaşmaları garanti altına alacak ve piyasanın işleyişini yönetecek yeni bir siyasi otorite anlayışına duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu hakların ve garantilerin, günümüz vatandaşlığının tarihsel özünü oluşturan ve Marshall'ın sivil vatandaşlık olarak adlandırdığı vatandaşlık türünü oluşturduğu söylenebilir (Foweraker ve Landman, 1997:6).

Siyasi vatandaşlıktan kastedilen, politik karar vericilerin yatırım yaptığı bir grubun üyesi olarak veya böyle bir gruba dahil bir seçmen olarak

siyasi gücün uygulanmasına katılım hakkıdır. Bu duruma uygun kurumlar ise yerel hükümet konseyleri ve parlamentodur (Sarıipek, 2006:69).

Sosyal vatandaşlık, kavram olarak vatandaşların refaha ilişkin hak ve yükümlülüklerine atıfta bulunur. (Harris, 1999:1). XX. yüzyıldan XXI. yüzyıla geçişte liberalizm ve toplumculuk arasındaki tartışmalar vatandaşlığın sosyal boyutunu geliştirmiştir. Bunlar, kimlik oluşturulması ve korunmasına yönelik mücadelenin öneminin anlaşılmasını mümkün kılmış, sonuçta da vatandaşlık kavramını zenginleştirmiştir.

Vatandaşın toplumsal rolüne yukarıda bahsedilen üç tip vatandaşlığın yanı sıra artık aktif vatandaş rolü de eklenmiştir. Temsili demokrasinin çıkmazları neticesinde gelişen çoğulcu demokrasi anlayışı, yurttaşlardan beklenen rolleri pasif bir konumdan aktif bir konuma taşıma eğilimindedir (Tekeli, 2005:27). Yeni sosyal sistem toplumla çatışma halinde olan, yabancılaşan sorunlu birey tipi yerine, toplumsal yapının işlemesinde önemli roller üstlenen, katılımcı, sorumluluk sahibi yeni bir birey tipi talep etmektedir. Bu anlamda özellikle de son 20 yıldan bu yana Batı'da uygulamaya sokulan sosyal politika tedbirlerinin temel hedeflerinden biri, tarafları toplumla uyumlaştırmaya çalışmaktır. Yeni düzende birey açıkça, sosyo-politik çevresinin niteliğini yükseltmekle sorumlu, hatta yükümlü tutulmuştur (Şenkal, 2005:47). Dolayısıyla vatandaşlar kendilerine iktidarlar tarafından sunulan hizmetleri salt tüketen pasif bireyler olmaktan çıkıp, iktidarların eylem ve işlemlerine ulusal ve özellikle de yerel düzeyde dahil olan, politika oluşumlarına, karar verme süreçlerine kimi zaman gözlemci, kimi zaman katkıda bulunan kimi zamanda aktif olarak müdahale eden üretken ve girişimci aktif vatandaş rolünü üstlenmişlerdir.

"Aktif vatandaşlık bilinçle elde edilebilen, kaynağını kendine bakıştan alan, yaratıcılık, başarı ve öğrenme ile geliştirilebilen bir anlayıştır" (Tekeli, 2005:27). Dolayısıyla aktif vatandaşlık bilinci, çoğulcu ve katılımcı demokrasi anlayışları içinde sivil toplumun gelişimini de destekler niteliktedir. Katılımcı demokrasi ve STK'lar toplumun bütün bireylerine (herhangi bir farklılık gözetmeksizin ve çıkar unsuru taşımadan), siyasal partilere dahil olmadan "kamusal özne" olma yolunu açmaktadır (Tekeli, 2005:29)

Aktif vatandaşlar baskı grupları (interest group) da oluşturarak yönetimler üzerinde ciddi baskılar uygulamakta ve kamu politikalarının şekillendirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Modernleşmenin beraberinde getirdiği, modern toplumdaki örgütlenme biçimine paralel

olarak demokratik yönetimin gereği vatandaşların taleplerinin ihtiyaçlarının ve sorunlarının devlete aktarılmasında öncülük yapan baskı grupları, bütçe hakkının gelişimin ortaya çıkardığı toplumsal yapılardan biridir. Modern demokratik toplumlarda bireyler örgütlenerek (örgütlü güç haline gelerek) baskı grupları oluşturmakta ve bireysel olarak elde etmekte zorlanacakları hakları, kamudan olan taleplerini daha etkin bir şekilde baskı grupları olarak adlandırılan toplumsal gruplar aracılığıyla elde etmektedirler.

Siyasal haklardan yararlanma olanağı genişledikçe, bütçe hakkı sadece demokratik bir hak olmaktan çıkarak devletten hizmet talep etme ve ileri aşamalarda da diğer toplumsal sınıflar aleyhine çıkar sağlama yarışına dönüşmüştür. Özellikle toplumda geliri düşük olan kesimler siyasal baskı grupları ve örgütlenmeler oluşturarak kamu hizmet taleplerini (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi) arttırmışlardır.

Aktif vatandaşlık katılımcı demokrasinin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Çoğulcu demokrasilerde tüm vatandaşlar kendilerini ilgilendiren kararların alınmasına ve uygulanmasına her düzeyde ve gerçek anlamda katılırlar. Bu da Batı demokrasisinin katılımcılık ilkesidir. Demokrasi kuramlarından birisi olan katılımcı demokrasi, en genel anlamda halkın çeşitli hususlarda siyasi karar alma sürecine iştirak etmesi ve görüş bildirmesi şeklinde tanımlanabilir. Bu anlayışın bütçeleme sürecine yansıması ise "katılımcı bütçeleme" şeklinde kendini göstermektedir. Bu anlayış, toplumların bütçelerin hazırlanmasına doğrudan katılmalarını ve kamu harcamalarını izlemelerini sağlayan bir mekanizmadır. Bu anlayış, idare ve vatandaşlar arasındaki iletişimin artmasına katkı sağlamaktadır.

3.2.4. Yönetim Anlayışındaki Değişim; Yönetimden Yönetişime

Bütçe hakkının gelişimi ile birlikte pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlığa geçiş yönünde yaşanan değişim süreci, kamu örgütlerinde de aktif vatandaşın beklentilerini karşılayabilme yönünde bir değişimi zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda ortaya çıkan yeni yönetim anlayışı yetkilerin alt birimlere devredilmesi ve esnekliğin sağlanması, performansın ve hesap verilebilirliğin ve kontrolün arttırılması, rekabet ve tercihin geliştirilmesi yollarını arayan ve yönetimi tek taraflı yapıdan vatandaşın da karar alımlarına dahil edildiği yönetişim eksenine çeken bir yapıya dönüşmüştür. Artık yönetimler sıradan vatandaşa, sadece bütçe hakkından doğan vergi toplama ve harcama yapma hakkının nasıl kullanıldığının hesabını vermekle kalmayacak, vatandaşı da bu süreçlere aktif olarak dahil edecektir.

Tek tip hizmetin ve iletişimin asıl olduğu, vatandaşların daha çok edilgen bir konumda bulunduğu ve dikey örgütlenmeye dayalı klasik yönetim anlayışı (Balcı, 2003:267) yönetişimde farklı bir yapı kazanmaktadır. Yönetimi yönetişimden ayıran temel özellik; yönetimde hakim, tek güç olarak yönetenler (devlet, kamu örgütleri ya da kamu bürokrasisi) varken yönetişimde yönetim hakim güç olmaktan çıkarak, yönetilenlerin de (bireyler, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları) kamusal kararların alınması ve uygulanması sürecinde yönetimle yönetimle eşit haklara sahip olduğu, karşılıklı etkileşim ve katılımcılığın gerçekleştirildiği bir anlayış ve uygulamanın varlığıdır (Canbay, 2003:24). Bu kapsamda yönetişim bütçe hakkının ulus tarafından gerçek anlamda kullanılmasını ve güçlendirilmesini sağlayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde bu yeni yönetim anlayışı doğrultusunda, bireylerin doğrudan siyasi iktidarı etkileyebilme, bilgi alabilme denetleme ve katılımcılığı arttırabilme yönünde sistemler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu bütçe hakkının doğrudan bireyler tarafından kullanımında elde edilen bir aşama olarak görülebilir. Hesap verme sorumluluğu ve saydamlık, kamu kaynaklarını kullanan yönetimin, bu kaynakları sağlayan halka karşı açık olması ve bilgi vermesidir. Bu, bireylere ve topluma hükümet politikalarının sorgulanması, hizmetlerin etkin olup olmadığının görülebilmesi, kaynakların kullanımında rasyonelliğin sağlanıp sağlanamadığı konusunda fikir vermesi ve idareyi değerlendirmesi açısından fayda sağlar.

3.2.5. Hesap Verme Sorumluluğu, Toplumsal Denetim ve Toplumsal Yozlaşma (Bütçe Hakkının Kötüye Kullanımı)

Bütçe hakkının kralların elinden alınıp milletin temsilcisi olan meclislere bırakılması maalesef bu hakkının kötüye kullanımını engelleyememiştir. Bütçe hakkının politik yozlaşma ile birlikte siyasi iktidarların elinde toplumsal çıkarlara değil, bireysel veya grup çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanımı sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. Politik yozlaşmanın bir sonucu olan bu durum, bütçe hakkının nasıl kullanıldığının denetlenmesi ve bu hakkı kendileri adına kullanan temsilci ve uygulayıcılardan hesap sorulmasını gerektirmektedir.

Siyasal iktidarın yetkilerinin belirlenmesi açısından bütçe büyük önem taşımaktadır. İktidarlar siyasi programlarını kamu bütçeleri ile hayata geçirirler ve millete gelecek dönemle ilgili birtakım vaatlerde bulunurlar. Bütçe hakkının doğal bir sonucu gereği bu vaatlerin ve öngörülerin parlamentoların onayından ve denetiminden geçmesi gerekir. (Canbay,

2001:128). Vatandaşlar demokratik sistemin bir biçimi olan temsilciler aracılığıyla devletin faaliyetlerine onay verme ya da vermeme konusunda hak sahibidirler. İktidar toplumun kendisine icazet verme hakkı ve denetlemesi karşısında kamu kaynaklarını daha rasyonel kullanma ve hizmet etkinliğini sağlama konusunda sorumluluk yüklenmek ve dahası bu faaliyetlerinin hesabını vatandaşlarına vermek yükümlüğü altındadır.

Temsili demokrasilerde vatandaşlar bütçe hakkını yetkili temsilcileri aracılığı ile kullanırlar. Dolayısıyla parlamentonun üstlendiği bütçe hakkı kendisinin sahip olduğu bir hak değil vatandaştan aldığı bir yetkidir; hükümetlerde özellikle bütçenin uygulanması aşamasında bütçe yetkisini devralmakta ve üzerine düşen görevleri yerine getirmekle sorumlu bulunmaktadır. Yetkinin ve görevin olduğu her yerde "sorumluluk" da kuşkusuz vardır (Çağan, 2008). Otoriter yönetimlere karşı denge ve kontrol sağlama araçları içerisinde sayılan hesap verilebilirlik, liberal ve anayasal demokrasilerin temel karakteristiklerinden biri olarak nitelendirilmektedir (Barberis, 1998:451).

Hesap sorabilmenin yolu ise toplumsal denetimden geçmektedir. Toplumsal denetim kamusal faaliyet ve işlemlerin saydam olduğu bir ortamda daha etkin olarak sağlanabilecektir. Saydamlık, yönetimin işlem ve eylemlerinin açık ve şeffaf olması, bu eylem ve işlemler hakkında bilgiye erişimin kolay ve denetlenebilir olması anlamına gelmektedir. Vatandaş ödediği vergilerin hangi kamusal hizmetlere ve ne şekilde harcandığını bilmek istemektedir. Saydam olmayan yönetimlerde, kamu gücü kişisel ve grup çıkarları için rahatça kullanılabilmekte, yolsuzlukların oluşumu ve gizlenmesi kolaylaşmaktadır (Canbay, 2003:25).

Parlamentoların bütçe aracılığıyla yürütme organına verdikleri yetkilerin, koydukları ilke ve sınırlar içinde uygulanıp uygulanmadığının, bütçe hakkının hakkıyla kullanılıp kullanılmadığının belirlenmesi etkin bir bütçe denetimini de gerektirir. Bütçe denetimi özellikle demokratik hukuk devletlerinde halka kendilerinden toplanan vergilerin temsilcilerince nasıl kullanıldığını göstermesi, bütçe uygulama sonuçlarının kamuoyunca eleştirilmesinin sağlanması, uygulayıcılardan görevi kötüye kullananların cezalandırılması, doğru işlemlerin onaylanarak yasalarla kendine sorumluluk yüklenen kişilerin aklanması ve kamu vicdanının rahatlatılması yönünden önemlidir (Canbay, 1998:46).

Hükümet faaliyetlerini denetim ihtiyacı parlamento adına görev yapan uzman ve tarafsız kurumların varlığını da zorunlu kılmıştır. Sayıştaylar bu

gelişim ve ihtiyacın bir sonucudur. Sayıştaylar başlangıçta sadece yasama organının yürütmeye devrettiği kaynak kullanma yetkisinin verilen yetki sınırları içinde ve yine parlamentonun çıkardığı yasalara uygun kullanılıp kullanılmadığını denetlemekle yetinirken özellikle hesap verme sorumluluğundaki gelişim ve artan toplumsal bilinç, Sayıştayların yeni görevler üstlenmelerini ve mali denetim yanında performans denetimini uygulamaya başlamalarını zorunlu kılmıştır. Günümüzde, sayıştayların hemen hepsi kamu parasının parlamentonun izin ve kuralları dahilinde harcanıp harcanmadığı yanında, verimli, etkin, tutumlu kullanılıp kullanılmadığını, etik kurallara uyumu, çevreyi gözetimi, kamu hizmetlerinin adil sunumunu denetim sorumlulukları kapsamına almışlardır (Karabeyli, 2006).

Demokratik olmayan ülkelerde bütçe hakkından doğan vergi toplama ve bütçe yapma hakkının kapsamı ve uygulanması toplum ve bireyler için şeffaf olmamaktadır. Saydamlık ilkesinin etkin bir şekilde uygulanmaması toplanan gelirlerin ve bunların kaynaklarının belirlenmesinde ciddi sorunlar yaratmaktadır. Özellikle birtakım gelir kaynaklarının bu hak dışında tutulması ya da kapalı olması siyasal yolsuzluklara neden olmakta, yolsuzluk ve kirlilikler önemli boyutlara varmaktadır. Sınırlı kamu kaynakları belli bir grup ya da zümrenin denetiminde görünüşte yasal ancak, uygulama itibarı ile yasa dışı uygulamalara da zemin hazırlayan bir süreç olmaktadır.

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin ekonomik ve toplumsal hayata müdahalesinin artması, bütçe açıklarında da paralel artışlara neden olmuştur. Bu artışın temelinde ise seçmenlerle politikacılar arasındaki çıkar ilişkisi bulunmaktadır. Çıkar ilişkilerinin yaygınlaşması ise ekonomik ve sosyal hakların kötüye kullanılmasına yol açmıştır. Hakların kötüye kullanılmasında bireylerin oluşturdukları baskı grupları Baskı gruplarının artan gücü ve halkın siyasal katılımına paralel olarak her bir baskı grubunun siyasal iktidardan beklentileri de farklı olmuştur. Kamusal hizmet talebindeki artış, bu grupların bütçe hakkını kendi lehlerine kullanmak istemelerine yol açmıştır. Devletin kamusal hizmet programlarını hazırlarken gözettiği kamu yararı ise baskı gruplarının etkisine ve kuvvetine bağlı olarak grup yararına dönüşebilmektedir. Politikacıların bir tür rüşvet ya da oy karşılığı olarak kamu kaynaklarından bu gruplara verdikleri transferler ve tavizler politik yozlaşmanın toplumda yerleşmesi ve alışkanlık haline dönüşmesine yol açmakta ve kamusal kaynakların israfı, adaletsiz dağılımı ve haksız kullanımı sorunu ortaya çıkmaktadır.

Kamu hizmetlerine ait tüm giderlerin bütçede gösterilmesi ve saydamlığın gerçekleştirilmesiyle kullanılan kamu kaynaklarının hesabının verilebildiği finansal sorumluluğun, aşırı harcama eğiliminin kısıtlanarak ekonomik istikrarın sağlanması için yılı ödeneklerinin aşılmasını önlemek üzere mali sorumluluğun, verilen hizmetlerde verimlilik ve etkinliğin artırılmasına yönelik performans sorumluluğunun sağlanmasının gerekliliği gözden uzak tutulmamalıdır.

3.2.6. Devlet Anlayışındaki Değişim ve Refah Toplumunun Ortaya Çıkışındaki Etkisi

Tarihsel gelişim süreci içerisinde, devlet anlayışındaki değişim ile bütçe anlayışındaki değişimin paralel olduğu ve büyük benzeşme gösterdiği görülmektedir. Günümüzün çağdaş devletleri sadece kişi hak ve özgürlüklerini düzenleyen bir hukuk devleti değil kişilerin insan onuruna yaraşır bir yaşam seviyesine ulaşmaları için gerekli önlemleri aldığı bir sosyal devlettir. Onurlu yaşama, hak ve özgürlükler sahibi birinin yardıma muhtaç olmadan yaşaması demektir (Erdem, Şenyüz ve Tatlıoğlu, 1996:32).

Batıda yaşanan reform hareketlerinin devlet bütçesine ve devletin fonksiyonlarına getirdiği bir yenilik, manastır ve loncaların hayır faaliyetlerinin sona ermesiyle, kentler ve devletlerin yetimlere dullara, işsizlere, hastalara, yaşlılara ve malullere daha fazla dikkat sarfetmeye başlamaları gereksiniminin ortaya çıkmasıdır. Fakirleri ferahlatmak artık vergilerle desteklenen bir kamusal zorunluluk halini almıştır. Diğer taraftan, verginin niteliği hakkında meydana gelen değişimlere paralel olarak, vergiye atfedilen fonksiyonlarda da bir değişme olduğu için, vergi sadece devlet giderlerini karşılama yönündeki temel geleneksel görevinin yanı sıra, ekonomik ve sosyal hayata müdahale etmenin önemli bir aracı olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Turhan, 1998:13). Ekonomik ve sosyal hayatı düzenleyen kanunlarla, kişilerin temel hak ve özgürlükleri alanında yer alan vergiyi doğuran olaylar önlenebilir veya caydırılabilir.

Bu gelişmelerin sonucu olarak devletin, toplumsal eşitsizlikleri yumuşatmak ve insanları özgürleştirmek için toplumsal ve ekonomik yaşama müdahalesi 20. yüzyılda yeni bir devlet tipinin, refah devletlerinin, ortaya çıkmasına yol açmıştır. Refah devletinin temeli ise iki gelişimle yakından ilgilidir; kişi başına düşen reel gelir ve olgun bir ekonominin ortaya çıkardığı ürünlerden haberdar olan insan sayısı. Bu aşamada batı toplumları artan iktisadi kaynakları, siyasi yollarda toplumun refahı ve emniyeti için

kullanma yoluna gitmişlerdir. Refah toplumlarının doğuşu, toplumun teknik olgunlaşmadan daha öteye gidişinin bir sonucudur (Rostow, 1996).

Devletin meşruiyet temellerinde ve işlevlerinde değişim biçiminde ortaya çıkan refah devletinin temel işlevi, mal ve hizmetlerin adil, eşitlikçi bir biçimde paylaşılmasını sağlamak olmuştur. Fakat, bu aşamada, kaynaklar gittikçe üretim mallarına ve kitle halindeki toplumun diğer ihtiyaçları için kullanılmıştır. (Rostow, 1996). Liberal yaklaşımın aksine, sosyo-ekonomik yaşama müdahale eden bu devlet tipi, II. Dünya Savaşı sonrası doğrudan doğruya üretim ve bölüşüm alanına girmiş ve devlet ekonomik ve mali kaynakların büyük bölümünü kullanmaya, denetlemeye ve yönlendirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda kullanılan araç ise devlet bütçesi ve bütçe harcama ve gelirlerinin bu amaçla -yoksulların sosyal koşullarını değiştirmek amacıyla- kullanılması olmuştur (Drucker, 1993:71).

Kamu kesimi faaliyetlerini içeren bütçe ve bütçe hakkı, devletin, kullandığı kaynakları ve yaptıkları harcamaları belirlemektedir. Bütçe hakkı sonucu alınan bu kaynakların kullanımı süreci toplumun sosyal, ekonomik, kültürel, bölgesel, ulusal ve uluslararası bakımdan etkileyecektir. Kaynakların kullanımına karar verme yolu ekonomik büyüme ve kalkınmayı etkileyeceği gibi, demokrasi ile de yakından ilişkilidir ve burada demokrasinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu etkisi olduğu kabul edilebilir (Persson ve Tabbelini, 2006:2).

Bütçe ülke ekonomisi üzerinde, kamu ve özel kesim dahil olmak üzere geniş bir etki alanına sahiptir. Konjonktürel hareketlerle mücadele edilmesi, gelir dağılımında adaletin sağlanması, işsizliğin önlenmesi, ekonomik kalkınma ve büyümenin gerçekleştirilmesi, iktisadi istikrarın sağlanması ve sürekliliği gibi ekonomik ve mali politikaya ilişkin hedeflerin gerçekleştirilmesinde kamu bütçelerinin etkisi ve gücünü görmek mümkündür (Canbay, 2001:128) .

Vatandaşlar, bütçe hakkı aracılığıyla devlet faaliyetlerine, kamu harcamalarının miktar ve bileşimine yön verebilmektedir. Neyin öncelikli olarak üretileceği, ulusal ekonominin öncelikli gereklerinin neler olduğunu belirleyebilmektedir. Bütçe hakkı kullanıldığında (özellikle oylama mekanizması sayesinde) toplumun önceliği de tayin edilmektedir. Toplumsal öncelik ve tercihlerin belirlenmesi, sadece hizmetlerin niteliğini ve niceliğini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal değişmenin yönünü de belirler. Örneğin, savunmaya ağırlık veren bir partinin, eğitime öncelik veren

bir partiye tercih edilmesi halinde toplumsal yapı ve toplumsal refah üzerinde doğuracağı etkiler de farklı olacaktır.

Vatandaşlar, vergi ödedikleri otoritenin her zaman ve her şartta kendilerini koruyan, kollayan, refah içinde yaşamaları için çabalayan ve varlığını vatandaşlarının varlığına borçlu sayan bir varlık olarak görmek isterler (Tosuner ve Demir, 2009:3). Siyasal iktidarın kabulü ise devlete güveni arttırmakta, devlete güven arttıkça vatandaşlar ile devlet arasında sanki doğal bir sosyal sözleşme oluşmaktadır. Bu sosyal sözleşme, ülkedeki sosyal sermaye birikimine önemli katkılar yapmaktadır (Tosuner ve Demir, 2009:6).

Sonuç

Bütçe hakkı toplumların siyasi, ekonomik ve mali gelişme seyrine paralel olarak gelişmiş bir kavramdır. Bütçe hakkının orijini durumundaki batı ülkelerine bakıldığında, bütçe hakkının ulus temsilcilerine tanınması, demokratik parlamenter rejimin kurulması ya da bağımsızlığın kazanılması ile gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla halkın talep ve isteklerinin dikkate alınmadığı vergileme ve harcama yapısına karşı başlayan tepki ve isyanlar sonucu, önce vergilerin alınmasında ve daha sonra da harcamaların yapılmasında halk adına parlamentoların karar vermesi ve nihayetinde bu kararların her yıl parlamentonun onayına sunulmasının yasallaşmasıyla bu hak elde edilmiştir.

İngiltere'de 14. yüzyılda Magna Carta ile başlayan kralın vergilendirme yetkisinin sınırlandırılmasına dayanan özgürlük fermanı ile başlangıç kabul edebileceğimiz bütçeleme hakkının gelişimi, 1688'den sonra Haklar Bildirgesi'nin ilanıyla kesin olarak bütçe hakkının parlamentoca kullanılmaya başlanması ve Fransa'da 1789 Fransız İhtilali ile bütçe hakkının demokrasinin bir parçası olarak ortaya çıkması sonucu toplumsal yapıda da değişimlere neden olmuştur.

Bütçe hakkının toplumsal yapıda meydana getirdiği değişimlerden en önemlisi kuşkusuz, parlamenter demokratik toplum düzenine doğru toplumsal yapıyı evrimleştirmesi ve insan haklarının bir değer olarak toplumda kabul görmesi ve yasallaşmasını sağlamasıdır. İnsanların temel hak ve özgürlüklerinin elde edilmesinde ve demokrasinin gelişmesinde bütçe hakkı düşüncesinin toplumda yaygınlaşması ve bunun elde edilmesine yönelik mücadeleler temel rol oynamıştır.

Bütçe hakkının topluma kazandırdığı önemli katkılardan biri de vatandaşların devleti kontrol etme ve denetleme imkânının elde edebilmesinin yolunu açmasıdır. Toplumlar ödedikleri vergiler karşılığında aldıkları hizmetleri sorgulama bilincine erişmiştir.

Bütçe hakkının elde edilmesi, kamusal hizmetlerin en etkin sunumunu sağlayacak yeni bütçe sistemleri, bütçe ilkeleri ve kurumlarının geliştirilmesini de sağlamıştır. Bütçe artık sadece bir gelir gider dengesinin gösterildiği belge olmanın ötesinde, ekonomik ve sosyal hayatı etkileyebilecek fonksiyonlara sahip bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Tarihsel süreçte uzun ve zorlu mücadeleler sonucu elde edilebilen ve toplumsal yapı üzerinde önemli değişimlere yol açan bütçe hakkının günümüzde etkin bir şekilde kullanılabilmesi için bu hakkın sahibi olan bizlerin, hem kendi üzerimize düşen hem devletin (iktidarların) üzerine düşen hak ve sorumlulukları yerine getirmesi için, çaba harcamayı sürdürmesi gerekmektedir.

Devletten beklenen; çoğalan, genişleyen ve yoğunlaşan "kamusal" ihtiyaçlara cevap verebilmek için bir taraftan vatandaşın hayat seviyesini yükseltilmeye, diğer yandan bilinçli bir toplumda gerek duyulan hizmetleri vatandaşları tatmin edebilecek düzeyde sunabilmeye yönelik, yeni kaynaklar bulması ve bu kaynakları rasyonel bir şekilde kullanmasıdır. Devlet faaliyetlerinin (kamu hizmetlerinin) özgürce yaşamaya imkân verecek biçimde düzenlenmesi gerekir.

Meclisce yürütme organına emanet edilen kamu kaynaklarının harcama esaslarına ilişkin taahhütleri ve halka götürülmesi vaat edilen hizmetlere ait bir mukavele niteliğinde olan bütçe kanunu, amaçsız ve etkisiz bir faaliyet ya da çıkar gruplarına rant dağıtmanın amacı olarak işlev görme yerine toplumun tercihleri doğrultusunda hizmet götürmenin aracı olan bir işlev görmelidir. İyi bir bütçe kanunu, makroekonomik istikrarı sağlamayı, sosyal hukuk devletinin gereği olan sosyal adaleti gerçekleştirmeyi, kaynak dağılımında etkinliği ve hizmet üretiminde verimliği hedeflemelidir.

Bütçe hakkının etkili bir şekilde kullanılabilmesi için bütçe kanununun kapsamı mümkün olduğunca geniş olmalıdır. Kamu harcamaları nedeniyle kişi üzerine konulan yükümlülükler nedeniyle ortaya çıkan bütçe hakkı, parlamento aracılığıyla hükümetin faaliyetlerini kontrol etme imkânı tanır. Bütçe kapsamının genişliği, meclis tarafından hükümetlerin kontrol edilebilmelerinin de bir ölçüsüdür. Bütçe kapsamının geniş olması, hesap

verme sorumluluğu ve saydamlığı arttıran bir unsur olduğundan, sorumsuz harcamaların yapılmasını önlediği gibi bir kısım işlemlerin gizli veya olduğundan farklı gösterilmesinin önüne geçilmesini ve milletin menfaatlerinin korunmasını sağlar.

Kaynakça

Aktan, C.C., Dileyici, D. ve Saraç, Ö. (2003), *Vergi, Zulüm ve İsyan,* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Ataç, F. ve Batırel, C. (2004), Moğol, Devlet Bütçesi, Anadolu Üniversitesi Yayını, Yayın No:802, Eskişehir.

Ateş T. (1997), Laiklik, Dünya'da ve Türkiye'de, Ümit Yayıncılık, V. Baskı, Ankara.

Balcı, A. (2003), "E-Devlet: Kamu Yönetiminde Yeni Perspektifler; Fırsatlar ve Zorluklar*", Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar (Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller ve Türkiye Yansımaları* (Ed: A. Balcı, N.K. Öztürk, A. Nohutçu, B. Çoşkun), Seçkin Yayınevi, Ankara.

Barberis, P. (1998), "The New Public Management and New Accountability*", Public Administration,* 76(3).

Battomore, T.B. (1969), Toplum Bilim, Der Yayınları, 3. Basım, Yayın No:135, İstanbul.

Canbay, T. (1998), "Bütçe Etiği ve Türk Kamu Bütçelerinin Etik Değeri*", Amme İdaresi Dergisi,* 31(4).

Canbay, T. (2001), "Bütçe Etiği (Kavramsal Bir Yaklaşım)", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 8(2).

Canbay, T. (2003), "Kamuda Yönetim Anlayışında Değişim Gereği; Yönetimden İyi Yönetişime", *KalDer Forum,* Yıl:3, Sayı:9.

Canbay, T. (2009), *Dünyada Vergileme Anlayışındaki Değişim (Antikçağdan Günümüze),* Dora Yayınevi, Bursa.

Coşkun, G. (1994), *Devlet Bütçesi,* Ankara.

Çağan, N., "Modern Bütçe Sürecinde Parlamento'nun Rolü", <http://www.tbmm.gov.tr/etkinlikler/pbmd_sempozyum_1008/belgeler/sempozyum%20afyon%202008_bildiriler/nami_cagan.pdf> (09/12/2009)

Çam E. (1976), *Devlet Sistemleri,* İstanbul.

Dileyici D. ve Özkıvrak, Ö. "Bütçe Anlayışındaki Değişim Süreci: Denk Bütçe İlkesinin Erozyonu ve Açık Bütçe Politikası", http://www.canaktan.org/ekonomi/anayasal_iktisat/diger_yazilar, (8/11/2009)

Drucker, P. (1993), *Yeni Gerçekler,* Ankara, Tisamat Matbaası.

Duverger, M. (1998), *Siyaset Sosyolojisi,* Varlık Yayınları, İstanbul.

Edizdoğan, N. (1998), *Kamu Bütçesi,* Ekin Kitapevi, Bursa.

Erdem, M., Şenyüz, D. ve İsmail Tatlıoğlu, İ. (1996), *Kamu Maliyesi.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Feyzioğlu, B.N. (1983), *Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe,* İstanbul, Filiz Kitabevi.

Foweraker, J. ve Landman, T. (1997), *Citizenship Rights and Social Movements,* Oxford University Press, 6.

Galip, A. ve Halıcı, Ö. (1998), *Maliye Tarihi,* Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi, Teksir Yayınları, No:40.

Giray, F. (2001), *Maliye Tarihi,* Ezgi Kitabevi.

Güneş, G. (1992), *Verginin Yasallığı İlkesi,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Güneş, G. (1998), "Hukuksal Teknik Açıdan Bütçede Önceden İzin İlkesinin Vergi Gelirleri Yönüyle İşlevini Kısmen Yitirmesinin Bütçe Hakkı Açısından İncelenmesi", *Anayasal Mali Düzen,* XIII. Maliye Sempozyumu, Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:12.

Gürsoy, B. (1981), *Kamusal Maliye: II. Cilt-Bütçe,* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No:481, 100. Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi:23, Sevinç Matbaası, Ankara.

Haller, H. (1974), *Maliye Politikası,* (Çev: S. Turhan), İstanbul Üniversitesi, Yayın No:1981, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

Harris, J. (1999), "State Social Work and Social Citizenship in Britain: From Clientelism to Consumerism*", British Journal of Social Work,* Vol.29.

Karaarslan, E. (2006), "Bütçe Hakkı ve 5018 sayılı Kanunda Yer Alan Bütçe İlkeleri" Güncel Mevzuat Dergisi.

Karabeyli, L. (2006), "Sayıştay'ın Bağımsızlığı Yara Almamalı", *Radikal Gazetesi,* http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=188767

Kızıltaş, E. (2005), *"*Bütçe Hakkının Kullanımında Gelinen Aşama: Doğrudan Demokrasi*",* 20.Türkiye Maliye Sempozyumu.

Kocacık, F. (2000), *Toplumbilim Ders Notları,* Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, No:84, Sivas.

Koray, M. (2002), *Avrupa Toplum Modeli? Nereden Nereye,* İstanbul: Basisen Yayınları-31.

Kurtkan, A. (1968), *Mali Sosyoloji,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No:221.

Kut, S. (1992), *"*Toplumsal Değişim, Kurumların Yeniden Yapılanması ve Ruh Sağlığı", *Kriz Dergisi,* 2(1).

Marshall, G. (1999), *Sosyoloji Sözlüğü,* (Çev.) O. Akınhay, D. Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Mutluer, K. ve Öner, E. ve Kesik, A. (2004), *Bütçe Hukuku,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Özkalp, E. (1990), *Sosyolojiye Giriş,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Persson, T. ve Tabbelini, G. (2006), "Democracy and Development: The Devil in the Details", *NBER Working Paper Series,* Working Paper No:11993, Boston USA.

Rostow, W., *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri,* Cambridge, (Çev: E. Güngör), İkinci Baskı, Kalem Yayıncılık, İstanbul 1980 1996.

Sarıipek, D.B. (2006), Sosyal Vatandaşlık ve Günümüzde Yaşadığı Dönüşüm: Aktif Vatandaşlık, Çalışma ve Toplum 2006/2. http://www.calismatoplum.org/sayi9/sariipek.pdf (11/12/2009).

Shulock N., "Public Budgeting and Finance", http://www.csus.edu/indiv/s/shulockn/Spring%2002/ppa_230web02.htm (08/11/2009)

Sönmez, N. (1994), *Kamu Bütçesi ve Bütçe Politikası,* Anadolu Matbaacılık, İzmir Eylül.

Şaylan, G. (1995), *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi,* Ankara: İmge Kitabevi.

Şenkal, A. (2005), *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika,* Alfa Yayınları 1628, İstanbul.

Tanilli, S. (1987), *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası III,* Say Yayınları.

Tekeli, İ. (2005), "Katılımcı Demokrasi, Sivil Ağlar ve Sivil Toplum Kuruluşları*", Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları-İki Sempozyum,* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tezcan, M. (1981), *Eğitim Sosyolojisine Giriş,* Ankara Üni. Eğit. Fak. Yay. No:91, Ankara.

Torun İ. (2003, "Endüstri Toplumu'nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sina-i Faktörler", *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 4(1).

Tosuner, M. ve Demir, İ.C. (2009), "Kültürlerarası Vergi Ahlâkının Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 14(1).

Turhan, S. (1998), *Vergi Teorisi ve Politikası,* Filiz Kitabevi, İstanbul.

Tüğen, K. (1992), Devlet Bütçesi, Bassaray Matbaası, İzmir.

Türk, İ. (1992), *Kamu Maliyesi,* Ankara.

Varcan, N. (1998), *Maliye Tarihi,* Birlik Ofset, Eskişehir.

BATI AVRUPA VE OSMANLI DEVLETİNDE MEYDANA GELEN AYAKLANMALARDA VERGİLEMENİN ETKİSİ

Ali Rıza GÖKBUNAR*

Alparslan UĞUR**

Başkaldırı/isyan siyasal organizasyondaki değişikliklere, mali yükümlülüklere, sosyal ilişkilerdeki algılama değişimine ve yöneticilere karşı yönetilenlerin yaptığı her türlü eylemdir.

Ağır vergi yükü, din ve sınıf, farklılıkları ve işgal gibi nedenlerle ayaklanmalar tarih boyunca meydana gelmiştir. Ayaklanmaların bazıları özgür olmayan toplumların bağımsızlıklarını kazanmasında bir araç olurken bazıları da adil bir vergi sisteminin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada, 16 yüzyıldaki Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa ülkelerindeki yaşanan ayaklanmalarda vergilemenin rolü ve ayaklanmalar sonrası mali sistem üzerindeki etkileri incelenmiştir.

1. Batı Avrupa Ülkelerinde Mali Ayaklanmalar

Aşırı vergi artışları ve yeni vergiler batı tarihindeki popüler isyanları desteklemede en önemli güdü olurken bir parlamento aracılığıyla halk desteği olmadan ve yasalaşmadan uygulamaya konulan vergiler toplumdaki alt sınıflar tarafından isyan ve protestoların oluşmasına katkı sağlamıştır. İsyanlar, mali sistem üzerinde olumsuz sonuçlara neden olmuştur. İsyanlar sonucunda vergi toplanmasının halk tarafından engellenmesi mali krizlerin oluşmasını sağlamış, yaşanan mali krizler ise devlet yönetiminde ve siyasi birliktelikte kırılganlıklara hatta devrimlere neden olmuştur. (Campbell, 1993:175-176).

1.1. 16. Yüzyıldaki Ayaklanmaların Temel Etkenleri

Modern Avrupa'nın başlangıcında görülen isyanlarda genellikle üç temel etken söz konusu olmuştur. Bunlar; kötü giden hasatlar, olağanüstü vergileme ve askeri harcamalardaki artıştır. Ayaklanmalara sebep olan diğer etkenler de; ekonomik kriz-kıtlıklar, mali kriz, sosyal sınıflar arası çatışmalar ve dini etkenler olarak sınıflandırabilir (Kamen, 2000:137-156).

* Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, UBYO Bankacılık ve Finans Bölümü
** Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, UBYO Bankacılık ve Finans Bölümü

• **Ekonomik Kriz**: 16. yüzyılın başından 1650 yılına kadar geçen 150 yıllık sürede, önce Batı[1] ve Güney Avrupa'da, sonra da Eski Dünya'nın diğer bölgelerinde fiyatlar hızlı bir artış eğilimi içine girmiştir. Örneğin, İtalya'da altın veya gümüş cinsinden ölçülen fiyatlar 16. yüzyılda yaklaşık olarak iki kat artmış; İngiltere'de ise 1500'den 1600 yılına kadar 5 kat, 1500'den 1650'ye kadar geçen sürede ise sekiz kat artış göstermiştir (Pamuk, 1999:126).

• **Mali Kriz (Uzun Süren Savaşlar):** 1450-1620 yılları arasında savaşsız bir yıl geçmemiştir. 1480 ve 1700 yılları arasında; İngiltere 29, Fransa 34, İspanya 36 ve Habsburg İmparatorluğu ise 25 savaşa girmiştir (Tallett, 1997:13; Morris, 1998:7). Bu yüzyılda ordulardaki asker sayısı da artış göstermiştir. Örneğin; Fransız ordusu 1451'de 20 bin askere sahip iken 1558'de 50 bin'e ve 1610'da 68,5 bin'e yükselmiş; Hollanda Birleşik Prensliği'nin asker sayısı 1607'de 51 bin seviyesinde iken; 1552'de Alman İmparatoru V Charles döneminde 150 bin artmıştır (Morris, 1998:8). Savaşların ve büyüyen ordunun artan harcamalarını finanse etmek, kralların ve lordların daha fazla gelire ihtiyaç duymalarına yol açmış, bu kişiler ise finansmanın tek yolu olarak vergi gelirlerini artırmayı tercih etmişlerdir. Vergi gelirlerindeki artış doğrudan doğruya bireylerin vergi yüklerini artırmış, artan vergi yükleri 16 ve 17. yüzyılda meydana gelen pek çok ayaklanmanın nedeni olmuştur. Örneğin, Fransa'da 1548'deki Saintonge, 1578 ve 1595'de Provence, Brittany, Perigord, Normandy ve Limosi'de binlerce köylünün katıldığı ayaklanmaların nedeni vergi yüklerindeki artıştır (Tallett, 1997:197).

• **Sosyal Sınıflar Arası Çatışmalar:** 16. yüzyıl Avrupa toplumunu asilzadeler ve köylü sınıfı olarak iki temel sınıfa ayırmak mümkündür. Ortaçağ asilzadelerinin, "savaş, toprak ve yargı" konularında önemli görevleri söz konusuydu. Örneğin, Fransa'da Guisenin dükleri, Lorraine'in büyük topraklarının sahibiydiler. Kastile Villenan'ın Marquisdeki toprakları 25 bin km^2, kiracılarının sayısı 150 bin kişiydi ve 1470'lerde yıllık geliri 100 bin düka civarındaydı (Morris, 1998:11).

Bu yüzyılda Batı Avrupa'da kırsal ekonominin dayanak noktası topraktan gelen doğal kaynaklar ve yiyecekler olup tüm toplumun ekonomik yapısı ve politikası köylülerin üzerine kurulmuştur. Köylülerin çok az bir

[1] Basel'de pirinç fiyatları artış eğilimi şöyledir: 1500'de sığır fiyatları endeksi 262'ye şarap ve tereyağı sırasıyla 290'a ve 293'e, Ringa balığı 1600'de 350'ye, yumurta fiyatları ise sırasıyla 400'e ve 408'e yükselmiştir (Scott, 2006:22).

kısmı toprak sahipleri iken çoğunluğunun kendilerine ait toprakları yoktu ve bunlar ücretli işgücünü oluşturuyordu. Toprak sahipleri olan asilzadeler; kiraya verdikleri topraklarda köylülerin elde ettikleri gelirlerin büyük bir kısmını vergi ve çeşitli ödemeler adı altında topluyorlardı. Örneğin, Kuzey Fransa'daki araştırmalarda köylüye kendi geçimi için ürünlerinin ortalama %20'si kalmakta ve geri kalan kısmı vergi ve kira olarak Lordlara verilmekteydi (Morris, 1998:12). Bu durum sınıflar arası çatışmaları artırmaktaydı.

• **Dini Etkenler ve Mit'ler:** İsyanlarda mali ve ekonomik krizler din savaşlarına eşlik etmiştir. İsyanların bir kısmı, dini muhaliflerin, var olan kurallara uymaması ve reddetmesiyle başlamıştır. Dini nedenlerle kaynaklanan isyanlarda Calvanist ideoloji önemli bir şekilde yer almıştır. Calvanist topluluk monarşik ve aristokratik düzeni sarsarak Kiliseye karşı mücadele etmiştir (Heller, 1991:12:45).

Ayaklanmalarda meşruluğu sağlamak için mitler (efsaneler) kullanılmış ya da bu mitler isyanın kaynağını oluşturmuştur. Alman Köylü Ayaklanması'nda, ayaklanmacıların amacı krallığı cennetten dünyaya getirmektir. Haydut Marco Sciarra kendisini Allah'ın kırbacı olarak tanımlamış, tefeci ve istifçileri yok etmek için gönderildiğini belirtmiştir. 1607 yılındaki bir ayaklanmada ise isyanın lideri Kaptan Pouch "Tanrı tarafından bütün toplumları mutlu etmek için gönderildiğini" ifade etmiştir (Kamen, 2000:137-156).

1.2. Batı Avrupa 16. Yüzyılda Meydana Gelen Ayaklanmalar

16. yüzyıldaki isyanlara köylüler, esnaflar, din adamları, az sayıdaki soylu ve bürokratlar katılmıştır. Örneğin, 1548 yılındaki Angoumois isyanında iki elinde kılıcıyla papaz Cressac isyana katılmış; 1580 yılının kış aylarında Roma'daki (Dauphine) isyanına, kırsal kesimdeki köylüler ve şehirlerdeki esnaflar; 1593-1595 yılları arasında Fransa'da Croquant'ların isyanlarına çok sayıdaki şehirli çalışanlar katılmıştır (Kamen, 2000:137-156).

Genel olarak ayaklanmalarda vergisel nedenler; "vergilendirme yetkisinin kötüye kullanılması", "temsilsiz ve sınırsız" vergilemeye başvurulmasıdır (Aktan ve diğ. 2002:145). Batı Avrupa'da 16. yüzyılda meydana gelen bazı önemli ayaklamalar aşağıda özetlenmiştir (Burg, 2004:144-189; Hart, 2000:26-31; Kamen, 2000:137-156):

• 1549 Western İsyanı (İngiltere): Kilisenin, koyunlar ve yünlü kumaşlar üzerinden alınan vergileri artırmasına tepki olarak başlayan bir ayaklanmadır. İsyan Cornwall ve Dewon Bölgesi'nde başlamış ve kısa süre içerisinde hızla yayılmıştır. İsyandan vazgeçilmesi amacıyla vergilerde düzenlemelere gidilmiş, 100 hayvandan fazlaya sahip olanların vergilendirilmesi ve kumaşın değerinden ziyade içerisindeki yüne göre vergilendirilmesi kabul edilmiştir. Alınan önlemlere rağmen isyan durdurulamamış, Humpery Arundell önderliğinde hızla ilerlemiştir. İsyancılar ele geçirdikleri kasabalarda soyluları hapsetmişler ve mallarını talan etmiştir. İsyan, Lord Somerset ve Lord Russell'ın güçleri tarafından sona erdirilmiştir. İsyancılarla hükümet güçleri arasında süren şiddetli çarpışmalarda, 2 bin'den fazla isyancı öldürülmüş, isyanın lideri Arundell tutuklanmış ve idam edilmiştir.

• 1572 Hollanda Ayaklanması: İsyan 19/07/1572'de Hollanda'nın Estates Eyaleti'nde başlamıştır. Ayaklanmanın nedenleri; sınıf ayrımcılığı, dini bakış açısı, İspanyol askerler ve halk arasındaki yaşanan çatışmalar, yoksul sayılarının artması, İspanyol birliklerinin yeni vergiler koyma niyetleri ve kıtlıklardır. İsyanlarda Hollanda'nın İspanyol Habsburglara bağımlı olmaları ve yöneticilerin Protestanlar üzerindeki ciddi tehditleri de etkili olmuştur[2]. Kalvanistler tarafından kışkırtılan halk ayaklanmış, kiliseler talan edilmiş, resimler ve duvar boyamaları yok edilmiştir. Ayaklanma Alva Dükü tarafından bastırılmıştır. 12.000 Hollandalı özel bir mahkemede yargılanmış bunlardan bini idam edilmiştir. Ayaklanma sonrası 50 bin ile 60 bin kişi bölgeden kaçmış, bazıları Geuzen (fakirleşen asiller) olarak Alvas'a karşı savaşmaya devam etmişlerdir.

• 1573-1577 Castile Vergi Direnci (İspanya): Castile halkının vergi politikalarına karşı hoşnutsuzluğu nedeniyle meydana gelen bir ayaklanmadır. II. Philip zamanında artan askeri harcamalardan dolayı devletin borçları çoğalmış, Hükümet bu duruma çözüm olarak dolaylı

[2] 1560'larda Danimarka'nın ve İsveç'in, Hollanda kasabalarındaki hububat ihracı için önemli bir yol olan haliç ticaretini engellemesi ve İngilizlerin tekstil üretimi ambargosu yüzünden ekonomi durgunlaşmıştır. 1565-1566'da tahıl ürünlerinin toplanmaması yüzünden tahıl fiyatları artmış, 1570'de All Saint'in güneyindeki korkunç tufanın tarım topraklarının önemli bir bölümünü yok etmesi kıtlıklara neden olmuştur. Kıtlıklar nedeniyle farklı bölgelerde 25 bin insan ölmüştür. 1571'de ve 1572'de veba, korsan tehdidi ve aşırı derecedeki kış koşulları yiyecek stoklarını ve arzını yok etmiş, fiyatlar yükselmiştir. Bu durum egemen elitlerin ve hükümdarların arazi gelirlerinin azalmasına katkıda bulunurken alt sınıf arasında genel memnuniyetsizlik düzeyini artırmıştır.

vergileri (satış vergilerini) artırmıştır. Bu duruma karşı, Castila Meclisi hükümete, vergi yönetiminde kendisine sürekli haklar tanınırsa gelirleri artıracağını ifade etmiş ama bu öneri kral tarafından kabul edilmemiştir. Kral "unu hem fakirlerin hem de zenginlerin yediğini ve her iki kesimin de un üzerindeki vergiyi ödemesi gerektiğini, satış vergilerinin ise malın miktarına göre alındığını ve zenginlerin fakirlere göre daha fazla ödemesi gerektiğini" belirtmiş ve Castile Meclisinin taleplerini reddetmiştir. Kral tarafından 1575 yılında satış vergilerinin %10 artırılması üzerine birçok şehir meclisi bu vergiyi toplamama kararı almıştır. Fakat Kral, vergileri toplaması için kendi memurlarını Castile'ye göndermiş, bu karar üzerine Castile halkı isyan etmiştir. Ayaklanma 1576 yılında Kral II. Philip ile Consile Meclisi arasındaki anlaşmayla sona ermiş, kral vergi sistemi üzerindeki kontrolünü terk etmiş ve vergi miktarı düşürülmüştür.

- 1580 Roma Karnavalı (Fransa): Hükümet yöneticilerine ve vergi sistemine olan hoşnutsuzluk, soylulara ve ruhban sınıfına verilen vergi muaflıkları nedeniyle köylüler, sanatkârlar ve halk ayaklanmıştır. Köylülerin ve sanatkârların aristokrasiye karşı protestosu, 1580'li yıllarda en üst düzeye ulaşmıştır. Bu duruma gelinmesinde; köylülerin, askerlerin kumanyalarını karşılamak için 'ocak vergisi' vermesi, esir düşen askerlerin kurtarılması amacıyla köylülerden fidye toplanması gibi artan mali yükler etkili olmuştur. 1580 yılında Roma Karnavalı'nda kanlı çarpışmalar olmuş, ayaklanma sırasında köylüler soyluların malikanelerini ateşe vermiş ve onlara işkenceler yapmışlardır. Ayaklanmaya daha sonra, ekmek ve et üzerinden alınan vergilerden dolayı kasaplar ile fırıncılar da katılmışlardır. Yapılan askeri operasyonlarla, 1580 yılının Şubat ayında isyan tamamen bastırılmıştır.

- 1593 Croquants (Fransa): Havaların soğuk gitmesi mahsüllerin verimini azaltmış, buna rağmen köylülerden ağır vergiler alınmaya devam edilmiştir. Köylülerin "taille" adıyla anılan vergileri ödemek istememeleri ve soyluların köylüler üzerindeki yağmacı davranışları ayaklanmanın temel nedenidir. 1593 yılında Kral IV. Henry'den vergi muafiyeti ya da vergi indirimi ve bölgedeki yağmacı askerlerin faaliyetlerini durdurmasını isteyen köylüler yaklaşık 12 bin kişi ile ayaklanmışlar, bölgedeki askeri birliği bölge dışına çıkarmışlardır. 1595 yılında kral, yöneticisini bölgeye göndererek, aşırı vergilerin ve yağmacı soyluların eylemlerinin sonlandırılacağını ifade etmiş, Croquants'ları silah bırakmaya ikna etmiştir. Fakat Ağustos ve Eylül ayı sürecinde tekrar ayaklanma hareketleri söz konusu olunca bölgeye askerler gönderilmiş Croquants'lar dağıtılmıştır. Kral ayaklanmayı

bastırmasına rağmen köylülerin isteklerini dikkate alarak vergi indirimlerine gitmiştir.

• 1594 Köylü İsyanı (Avusturya**):** Mülk satışı veya kişinin ölümü dolayısıyla yapılan transferlerden alınan vergilerden ve yılda 20 veya 30 gün olan zorunlu çalışma sürelerinden şikayet eden 4 bin köylünün katılımıyla 1595 yılında ayaklanma başlamıştır. Ayaklanmayı bastırmak amacıyla gelen askerlerin isyan bölgelerini talan etmeleri, isyanın şiddetini artırarak devam etmesine yol açmıştır. İsyan, imparatorun zorunlu çalışma süresini yıllık 14 güne düşürmesi ve ayrıca askerin davranışlarından dolayı köylülerin sıkıntı çekmelerinin engellenmesiyle sona ermiştir.

• 1597 Pancarte İsyanı (Fransa): Satış vergilerinin artırılarak vergi yükünün köyden kente taşınması nedeniyle şehir halkının başlattığı bir ayaklamadır. Ülkedeki bütün kasabalarda satılan ticari mallar üzerine %5 oranında satış vergisi konulmuş, bütün kasabalar istisnasız bu vergileri ödemek durumunda kalmış, Poitiers halkı vergiyi ödememek için isyan etmiştir. Kral IV. Henry, bu durum üzerine askerlerini göndererek verginin ödenmesini sağlamıştır.

1.3. Batı Avrupadaki Ayaklanmaların Mali Yapı Üzerindeki Etkileri ve Sonuçları

16. yüzyılda Krallar'ın savaş ve savunma harcamaları önemli miktarda artmış fakat gelirlerdeki artış harcamaları karşılamada yetersiz kalmıştır. Örneğin, 1533'de Fransız Kralı'nın vergi gelirleri 5 milyon Livres iken 1521-5 savaşının maliyeti ise 20 milyon Livres olmuştur. François I'in 1515-47 yılları arasındaki 32 yıllık savaş harcaması 102 milyon Livres civarında olup bu tutar kralın yıl boyunca yaptığı toplam harcamalardan daha fazlaydı ve toplanan gelirin 2/3 civarındaydı. Krallar savaş harcamalarının finansmanında ekstra vergiler koymak, vergi yükünü artırmak ya da bankerlere ve asilzadelere borçlanmak gibi çözüm yolları aramışlardır. Aşağıdaki Tabloda da görüldüğü gibi kamu borçlarının önemli bir bölümü asilzadelerin üzerindedir. Bu durum, devleti asilzadeler üzerinde borçlanmaya zorlamıştır (Zmora, 2000:61-75).

Tablo 1: İki Alman Prensliği'nde Kamu Borçlarının Yapısı

Prenslikler	Tarih	Borç (Gulden)	Asilzadelerin Payı
Württemberg	1483	213.358	82,6
Brandenburg	1529	362.800	83,8

Kaynak: Zmora, 2000:59.

Kralların asilzadeler üzerindeki mali baskısı, asilzadelerin sahip oldukları topraklar üzerinde yaşayan köylülere yansımıştır. Asilzadelerin mali baskısı yüzünden köylülerin büyük bir bölümü şehirlere göç etmiştir. Örneğin, Fransa'da 1500'lerde 40 bin olan Rouen'in nüfusu 1600'lerde 75 bine, 1500'de 35 bin olan Lyon nüfusu 58 bine ve 20 bin kişi olan Bordeaux'un nüfusu 35 bine yükselmiştir. Fransız ekonomisinde baskın unsur asilzadeler yerine şehirliler olmaya başlamış ve böylece şehir yaşamı büyüyerek gelişmiştir. Bu durum ise şehirlerdeki egemen güçlerin yani burjuvazinin genişlemesini sağlamıştır (Benedict, 1992:1).

Asilzadeler varlıkları üzerinde meydana gelen yeni tehditlere karşı köylüler ve köylülerin emekleri üzerine yeni kontrol mekanizmaları kurmaya yönelmişlerdir. Köylüler ise asilzadelerin tarımsal ürünler ve işgücü üzerindeki talepleri üzerine direniş göstermişlerdir. Fakat köylülerin direnişi sömürü ve asilzade baskısını değiştirerek elitlerin yapısını değiştirmiştir. Örneğin, Fransız köylü ayaklanmaları sonucunda aristokratlar toprak üzerindeki haklarının önemli bir bölümü kaybetmişlerdir (Lachman, 2000:180-188).

2. 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Ayaklanmalar

16. yüzyıl sonlarından itibaren zirai ve sınai yapısı değişmeye başlayan Avrupa dünyası, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik yapısı üzerine sarsıcı etkiler yaratmıştır. Nüfus artışı, verimli toprakların azlığı ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası; Tımarlı sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne olmuştur (Ortaylı, 2000:11).

2.1. Ayaklanmaların Temel Etkenleri

Faroquhi, 16. yüzyılda meydana gelen ayaklanmaların temel etkenlerini "isyanlar sırasında yaşanan enflasyon ve köylülerin kaçgunu, sipahilerin gelirinin düşürülmesi ve köylülerin üzerindeki denetimlerinin artması" olarak belirtirken Barkey, "Başıboş köylüler, asi suhteler, resmi maiyetlerin başına buyruk mensupları ile muhalif ya da itaatsiz askerlerin her biri devletin icraatları ile bunların kırsal hayatta doğurduğu dönüşümlere tepki olarak eşkıyalığa yönelmişlerdir" şeklinde açıklamaktadır (Faroqhi, 2003:301- 307; Barkey, 1999:145).

16. yüzyılda ekonomik, mali ve sosyal yapıdaki değişimler ve bunların sonuçları ayaklanmaların temel etkenleri olmuştur.

• **Ekonomik Kriz:** 16. yüzyılda Osmanlı Devleti önemli bir finansal kriz yaşamıştır. Griswold bu krizin nedenini Osmanlı ekonomisinin Avrupa kıtasındaki ekonomik değişimden etkilenmesi olarak belirtmektedir. Griswold'a göre; "Osmanlılar ekonomik krizi 16. yüzyılın sonlarına doğru hissettiler. Bütün malların fiyatları artmıştı. Bu artışın nedenleri yalnızca, İspanyolların Yeni Dünya'da ürettikleri gümüş miktarındaki artışla ortaya çıkan ve sıkça anılan "Avrupa Fiyat Devrimi" değil, aynı zamanda Akdeniz çevresindeki nüfus artışına bağlı olarak eldeki mal ve kaynaklara olan talepteki artıştı. Eflak ve Erdel gibi bir toprağın Osmanlı tarafından kaybedilmesi, İstanbul'da malların fiyatlarını artırabiliyordu (Griswold, 2000:9).

16. yüzyılda yaşanan ekonomik krizin temel faktörü Pamuk'a göre; "16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus artışlarının ve kentleşmenin hızlandığı, kırsalla kentler arasındaki iktisadi bağların, pazarlar için üretimin, para kullanımının yaygınlaştığı bir dönemdi. Hem değerli madenlerin bollaşması hem de kırlarla kentler arasındaki iktisadi bağların güçlenmesi sayesinde, kırsal nüfusun büyük bir kısmı küçük değerli bakır ve gümüş sikkeleri kullanmaya başlamıştı. Ayrıca, kentlerin ve kasabaların içinde ve çevresinde, küçük ölçekli ancak son derece yoğun kredi ağları gelişmişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları da paranın tedavül hızını artırmıştır. Değerli madenlerin bollaşması, fiyat artışlarının nedeni olarak değil, fiyat artışlarını destekleyen ve sürmesini sağlayan etkendir" (Pamuk, 2000:139).

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem asıl cari parası hem de muhasebe parası birimi olan akçe, Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde (1512-20) 0.70, Kanuni Dönemi'nde (1520-66) ise 0,67 gram gümüş içerirken üst üste yapılan devalüasyonlarla akçenin gümüş değeri 1566 yılında 0,61'e, 1584'de 0,40 ağırlığı 0,14 grama kadar düşmüştür. 1584-86 yıllarında ise 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilirken aynı miktar gümüşten 800 akçe kestirilmeye başlanmıştır. Bu büyük çaptaki devalüasyonların (sikke tashihlerinin) adeta tekrar eden bir fasit daireye dönüşmesi; sarrafların ve tefecilerin giderek güç kazanmasına, karaborsaya ve (reel ücretleri önemli ölçüde azalmış olan) ulufeli askerlerin isyanına sebep olmuştur. Devletin fiyat artışları karşısında ulufeleri de arttırmak zorunda kalması, mali buhranlara, mali buhran da paranın tağşişine sebebiyet verdiğinden yine fiyatların artmasına yol açmıştır (Öz, 1997:38).

Timur, Batı Avrupa'da başlayan fiyat devriminin etkisinin Avrupa'daki gibi Osmanlı Devleti'nde benzer bir sonuca yol açtığını belirtmektedir: "Avrupa'daki fiyat hareketleri, Osmanlı Devleti'nin dış ticareti kontrol etme çabalarına rağmen, İmparatorlukta da tesirlerini göstermiştir. Özellikle buğday fiyatlarındaki artışlar 1548-1564 yılları arasında, Osmanlı Devleti'ndeki buğday üretiminde bir artışa yol açmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde bir yandan buğday çiftliklerinin öte yandan da hayvan yetiştirme çiftliklerin gelişimine yol açmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki çiftlikleşme eğilimi, Osmanlı düzeninin sarsılması sonucu gelişmiş, fakat eğilimin kendisi de bu sarsıntıyı yoğunlaştırmıştır" (Timur, 1996:46-47). Çiftlikleşme eğilimi Osmanlı tımar sisteminin bozulmasına yol açan temel etkenlerden biridir.

"Fiyat Devrimi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki etkilerine ilişkin olarak Barkan, merkezi devletin gelirlerinin hem fiyat artışlarının hem de bütçe harcamalarının gerisinde kaldığını, bu durumun 16. yüzyılın başlarında bütçelerde görülen fazlalıkların yüzyılın sonlarında açıklara dönüştüğünü belirtmektedir. Barkan bu olumsuz gelişmeyi, bir ölçüde devletin akçe üzerinden belirlenen vergi gelirlerinin enflasyona rağmen sabit kalmasına bağlamakta, bu nedenle de Fiyat Devrimi'nin devletin mali sorunlarını ağırlaştırdığını vurgulamaktadır" (Pamuk, 2000:139).

- **Mali Kriz:** Bütçe rakamları 16. yüzyılın başında reel olarak 116 milyon akçe iken yarıyıl ortalarında 324 milyon akçeye çıkmış, yarıyıl sonunda ise 225 milyon akçeye düşmüştür. Bu azalış sürekli artan kamu harcamalarının baskısı altında para değerindeki ayarlamalara neden olmuştur. Nominal olarak incelendiğinde yarıyıl başında 116 milyon olan bütçe gelirleri, yarıyıl ortalarında 348 milyona, yarıyıl sonunda ise 500 milyona yükselmiştir. Nominal olarak bütçe harcamaları incelendiğinde ise dönem başında 118 milyon olan bütçe harcamaları dönem ortalarında 221 milyona ve dönem sonunda 599 milyon akçeye yükselmiştir. Dönemin son çeyreğinden sonra nominal rakamlarda sürekli bütçe açıklarının ortaya çıktığı görülmektedir (Tabakoğlu, 1985:17).

Tablo 2: 1523-1608 Yılları Arası Osmanlı Bütçeleri

Yıllar	Endeks	Gelirler (akçe)		Giderler	
		Nominal	Reel	Nominal	Reel
1523-4	100	116.888.385	116.888.385	118.783.849	118.783.849
1565-6	100	183.088.000	183.088.000	189.657.000	189.657.000
1566-7	93	348.544.150	324.703.730	221.532.453	206.379.630
1592-3	53	293.400.000	154.173.020	363.400.000	190.894.020
1608	44	503.691.446	225.530.870	599.191.446	264.723.370

Kaynak: (Tabakoğlu: 1985:17).

• **Tımar Sistemindeki Düzenlemeler**: Bütçe gelirlerinin azalması tımar sisteminde dirliklerin yeniden yapılandırılmasına neden olmuştur. Dirliklerin yeniden yapılandırılması ve iltizam sisteminin yaygınlaştırılması gibi uygulamalar sipahilerin gelirlerini kaybetmelerine yol açmıştır. Timur "mülklerini kaybeden köylülerin devlete karşı ayaklanmaya yeterli güçlerinin olmadığını fakat sipahilerin tımarlarının ellerinden alınması ve işsiz kalan bu askerlerin ayaklanmasının militarist gücün kaynağını oluşturduğunu" belirtmektedir (Timur, 1996:49).

Griswold, 16. yüzyıldaki ayaklanmalarda yer alan sipahilerin ayaklanmaya katılma nedeni olarak kendilerine verilen tımarların geri alınması olduğunu ifade etmektedir. Griswold'a göre, "III. Mehmed'in, zaferle sonuçlanan Haçova Savaşı'nın sonunda Cağalazede Sinan Paşa asker sayımı yaptırmıştır. Bazı tarihçiler bu eylemi Anadolu'daki büyük Celâli hareketinin doğuşuna neden olarak göstermişlerdir. Savaş sonrası birlikleri teftiş ederken Cağalzade Sinan Paşa birliklerinde bulunmayan askerleri "firari" kabul edilmiş ve firari askerlerin mal ve mülklerine el konulmuştur" (Griswold, 2000:16).

Griswold gibi Sevinç ve Faroqhi de ayaklanmaları çıkaranların militaristler ve en önemlisi tımarlarını kaybeden askerler olduğunu belirtmektedirler. Sevinç'e göre; "Cağaloğlu'nun 30 bin kişinin topraklarını ellerinden alması, yalnız 30 bin kişiyi yoksulluğa sürüklemiş; Cağaloğlu'nun yoksullaştırılan köylünün ödediği vergileri de, ağnam resminde olduğu gibi %100 oranında arttırması; ilmiye mesleğinin imtiyazlarından istifade etmek emelinde olan fakat soygunculuk ve hatta eşkıyalığa başlayan binlerce Anadolu delikanlısının softa adı altında medreselerde toplanmasına neden olmuştur. Büyük nüfus artışı sebebiyle çorak Anadolu yaylalarında nüfus tazyikinin artması ve köylülerin tarım gelirlerinin düşmesi, %100 hatta ve %300 oranlarında artırılan vergileri ödeyemeyecek kadar fakirleşmesi, çiftini

çubuğunu bırakıp gitmesi, Osmanlı ordusunun temelini ve vurucu gücünü teşkil eden tımarlı sipahilerin belkemiğini kırmıştı. Tımarların birer lütuf olarak dağıtılması ve en fazla para verene ihale edilmesi eyalet askerinin sayısının azalmasına dolayısıyla eyaletlerin güçsüzleşmelerine sebep olmuştur" (Sevinç, 1991:359-361).

2.2. 16. Yüzyılda Meydana Gelen Ayaklanmalar

16. yüzyılda meydana gelen ayaklanmaların gelişimi ve sonuçları aşağıda özetlemiştir:

- **Şahkulu Ayaklanması:** Bu dönemdeki ayaklanmaların başlangıcı (1509-1510) Şah Kulu Ayaklanmasıdır. Avcıoğlu, Şahkulu Baba Tekeli Ayaklanması'nı; "Ayaklanmayı, İran'da bir şiî devlet kurulmasının Osmanlı taht kavgasını kolaylaştırdığını ve cesaretlendirdiğini" belirterek ayaklanmanın temel faktörünün "sosyal ve ekonomik" olduğu görüşünü savunmaktadır. Avcıoğlu'na göre; "Osmanlı memurlarının göçebe Türkmenleri aşırı vergilendirmesi ve çeşitli müdahaleleri, Rumeli'ye sürgün yollamaları, Erdebil ziyaretlerinin yasaklanması" ayaklanmanın nedenleridir. Buna bir de Türkmen beylerine ait timarların ellerinden alınıp, onlara göre "layık olmayan" kapıkullarına verilmesi eklenebilir. Nitekim Şahkulu'nun askeri gücünün en önemli kısmını bu bey soylu Teke-ili sipahileri teşkil eder" (Avcıoğlu, 1987:193).

Ayaklanmanın gelişimi ve sonucu hakkında ise Sümer şu bilgileri vermektedir: "İsyan Teke sancağında Hasan Haline oğlu Şah-Kulu tarafından çıkarılmıştır. 10 bin kişi ile isyan eden Şahkulu önce Teke'yi elde etmiş kendisi üzerine yürüyen Anadolu beylerbeyini daha sonrada, Karaman Beylerbeyi'ni yenilgiye uğratsa da Kayseri'de yapılan bir savaşta Veziriazam Hadım Ali Paşa'ya yenilmiş; bu savaşta Şahkulu'nun öldürülmesine rağmen, Şahkulu ile ortak hareket eden 12 bin Tekeli İran'a gitmişler ve ayaklanma sonra ermiştir" (Sümer, 1980:171).

- **Şeyh Celâl Ayaklanması**: Şeyh Celâl Ayaklanması'nda (1517) Şeyh Celal, "yoksul insanların, topraksız köylülerin, ağır vergiler altında ezilenlerin hayatını düzeltmek, onlara mutluluk getirmek için" yaklaşık 20 bin kişiyi toplamıştır. Bu ayaklanmaya katılanlara Osmanlı yöneticileri tarafından "Celâli" adı verilmiş ve bu tarihten sonra da Osmanlılar, bu terimi ne türden olursa olsun bütün ayaklanmalar için kullanmışlardır.

Tımarları kendilerinden alınarak haksızca başkalarına verilen ve içlerinde çoğunluğunun Teke İli'nden (Antalya) olanların oluşturduğu

sipahiler ve bölgedeki Türkmenler mezhep çatışmalarının etkisiyle Şah Kulu Ayaklanması'nı çıkarmışlardır. Akad'a göre, Celali Ayaklanmaları'nın başlanmasındaki temel faktör; "Selim'in Anadolu'da şii hareketini bastırmak için aşırı bir tepki göstermesi ve onbinlerce Türkmeni idam ettirmesidir. Bu durum Celali Ayaklanmaları'nın ateşleyici faktörlerinden birisini oluşturmuştur. Bu isyanlar 1519'da Tokat yöresinde Celal adlı Yozgatlı bir şeyh (Safevi dervişi olduğu da söylenir) tarafından başlatılmış ve kanla bastırılmasına rağmen adeta bir gelenek halini alan ayaklanmaların ilk adımı olmuştur" (Akad, 1995:106). Diğer yandan tarihçi Ahmet Rasim, ayaklanmanın nedeni olarak "Tokat taraflarında Bozok eşkıyasından Celal isimli bir serserinin, Mehdi'lik iddiası" olduğunu belirtmektedir (Hasırcı, 1999:163). Yetkin, Şeyh Celal Ayaklaması'nın temel etkenleri olarak ağır vergi yükü olduğunu belirtir. Yetkin'e göre; "Bozok Türkmenleri'nden olan Şeyh Celâl, Tokat'ın ilçesinde bir mağarada uzun bir süredir itikâfa çekilmiş olarak yaşıyordu. Bu yaşayış biçimi ona Tokat halkı arasında büyük bir saygı kazandırmıştı. Şeyh Celâl, halk üzerindeki bu etkinliğinden de yararlanarak 'yoksul insanların, topraksız köylülerin, ağır vergiler altında ezilenlerin hayatını düzeltmek, onlara mutluluk getirmek için', halkı kendi çevresinde birleştirmeye çağırdı. Onu 'Şeyh Veli' diye adlandıran halk, bu çağrıya koşmakta gecikmedi, kısa sürede Şeyh Celâl'in yanında 20 binden çok kişi toplandı. Ayaklananlara "Celâli" adı verildi ve bu tarihten sonra da Osmanlılar, bu terimi ne türden olursa olsun büyük ayaklanmalar için kullanmaya başladılar" (Yetkin, 1984:134).

Avcıoğlu, Şeyh Celal Ayaklanması'nın gelişimi ve sonucu hakkında şunları ifade etmektedir: "Bozok Türkmenleri'nden Timar sahibi Turhallı Celal, 20 bin kadar Türkmeni etrafına toplayarak Mehdilik iddiası ile ayaklanır. Başarı sağlayamayacağını görünce, İran yolunu tutarsa da, yine Bozoklardan Osmanlı hizmetindeki Dulkadir Beyi Şehsuvaroğlu Ali'nin Türkmenleri tarafından öldürülür (1518) ve yandaşları da kırıma uğratılır. Celal'in Türkmenlerini ezen Dulkadirli Ali de Osmanlı'ya pek çok hizmet etmiş olmakla birlikte, bağımsızlık belirtileri gösterip yağmacılığa başlayınca, sülaleyi ortadan kaldırmak için oğullarıyla birlikte öldürülür. Dulkadirli boy beylerinin timarları ellerinden alınır. Arazi tahriri yapmakla görevli memura bu kez isyan eden kötü kişilerin ve onların peşinden giden boy beyleri ve sipahilerin timarlarından açıkta kalan dirliklerin yararlı kişilere dağıtılması buyruğu verilir. Bu buyruk, Hacı Bektaş'ın evladı sayılan Çelebilerden Balım Sultan soyundan Kalender İsyanın temel nedeni olur" (Avcıoğlu, 1987:201).

Akad, 1519 yılında yaşanan ayaklanmanın bastırılmasından sonra Kanuni'nin vergileri artırmasını takiben ikinci büyük isyanlar dalgası başladığını belirtmektedir. Akad'a göre, "1525'teki Baba Zünnun ve ertesi yıl çıkan Kalenderoğlu Ayaklanmaları İç Anadolu bölgesini tümüyle kapladı ve Çukurova bölgesine doğru yayıldı. İsyanların büyümesinde yerel nüfuzluların tutumu önem taşımıştı. Öyle ki bu yıllar kapıkullarının devlete egemen olduğu yıllardı. Frenk namı ile tanınan İbrahim Paşa, sadrazamlığı sırasında Türklere karşı katı bir tutum aldı. 20 bin akçeden fazla gelir getiren dirliklerin sadece kapıkullarına verilmesi yönündeki kararı tımarlı sipahilerin devletin yanında yer almak bir yana, isyanın örgütçüleri haline gelmelerine yol açtı" (Akad, 1995:106).

Ayaklanmalar birbirini takip etmiş; Çukurova Bölgesi'nde Domuzoğlan, Bağçe Bey ve Mustafa oğlu Veli Halife ayrı ayrı isyanlar çıkarmışlarsa da bunlardan en önemlisi Kalender Çelebi'nin İsyanı (1528) olmuştur. Sümer, Kalenderoğlu Ayaklanması'na ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir: "Çukurova Bölgesi'nde Domuz-oğlan, Bağçe Bey ve Mustafa oğlu Veli Halife ayrı ayrı isyanlar çıkardılar ise bunlardan hiç biri Bektaşi tarikatının başı Kalender Çelebi'nin isyanı kadar tehlikeli olmadı. Bu ayaklanmanın önemi dolayısı ile Kalender Çelebi'nin üzerine bizzat Vezir-i azam İbrahim Paşa gitti. İbrahim Paşa'nın gönderdiği kuvvetler ağır bir bozguna uğratıldı. Gerçekten dirayetli bir devlet adamı olan İbrahim Paşa, ayaklanmanın asıl sebebini araştırdı ve Kalender Çelebi'nin başına toplananların çoğunun dirlikleri kesilmiş, Dulkadirli Türkmen sipahileri olduğunu anladı. İbrahim Paşa Dulkadirli oymaklarından Karacalu ve Dokuz Boy beylerini çağırarak dirliklerini geri verileceğini taahhüt etti. Bu taahhüt üzerine Dulkadirliler, Kalender Çelebi'nin yanından ayrıldılar, 300-500 kişi ile kalan Kalender Çelebi'de kolayca mağlup edilerek öldürüldü" (Sümer, 1980:172).

1593'te başlayan Avusturya Seferi'nin uzaması sonucunda da büyük ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu ayaklanmaların başında çoğu kapıkulu ordusunun atlı birliklerinde görevli veya beylerbeyi ve sancak beylerinin emrinde bölükbaşılık, çavuşluk, subaşılık gibi hizmetlerde bulunan küçük rütbeli Anadolu Türkleri olmuştur. Bu ayaklanmaların en büyüklerinden birisi 1598 yılındaki Karayazıcı Ayaklanması'dır. Yetkin, Karayazı Ayaklanması'na ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir: "Naimâ, Karayazıcı Andülhalim'in 'evbaş-ı reayı kendine nefer edinip' başka bir deyişle, reayanın aşağı tabakasını çevresinde toplayıp başkaldırdığını; Peçevi ise onun 'eşkıyayı ve levendleri harekete geçirdiğini' yazmaktadır. Gerek

Karayazıcı'nın kendi kişiliğinde ve gerekse köylü olsun, asker olsun, ayaklanmaya katılanlarda ortak olan yön, Osmanlı düzeninin dirlikleri kesmek ve vergi yolu ile Anadolu'da geçerli kıldığı sömürüye son vermek isteğidir" (Yetkin, 1984:145).

Tarihçi Ahmet Rasim, Kara Yazıcı Ayaklanması'nın gelişimini şu şekilde anlatır: "Celâli eşkıyasının çıkışı, Avusturya üzerine yapılan seferin on beş sene sürmesidir. Bu seferin böyle çok uzun sürmesi Anadolu taraflarının zapt-ı raptundan mahrum kalmasını getirdi. Bu nizamsızlığı fırsat bilen Sekban bölükbaşlarından ve Haçova Savaşı'nda firar yolunu seçenler yüzünden Çağalzade'nin öldürmelerini emretmiş olduğu kimselerde, Kara Yazıcı adıyla tanınmış Abdülhalim, Urfa civarında isyan bayrağını çekti. 1598 senesinde Anadolu Paşa da, ahaliye zulüm ederek bu isyan hareketini kuvvetlendirmiş oldu. Hüseyin Paşa üzerine giden Karaman mütesellimi Mehmed Çavuş, Aksaray yakınlarında mağlup olarak Konya'ya dönmüş ve bu durum karşısında 3. Vezir Sinanpaşazade Mehmet Paşa, eşkıyaya itaat altına almak vazifesiyle görevlendirilmişti. Hüseyin Paşa da büyük bir korkuya düşerek Kara Yazıcı'ya iltihak etti. Ancak, Sinanpaşazade Mehmed Paşa gerek Kara Yazıcı'yı gerekse Hüseyin Paşa'yı aynı kalede bulundukları esnada kuşatma altına alarak büyük bir kurnazlık göstermiş, gönderdiği bir haberde Hüseyin Paşa'yı teslim ettiği takdirde Kara Yazıcı'ya devletin sancak beyliği vereceği haberini uçurmuştu. Kara Yazıcı bu habere kanaat getirerek Hüseyin Paşa'yı kalenin duvarlarının üzerinden aşağı attırmıştır. Devlet sözünde durarak Amasya sancak beyliğini Kara Yazıcı'ya vermiştir" (Hasırcı; 1999:430).

Griswold, Haçova'dan sonraki Celali Ayaklanmaları'nın şiddetinin artarak devam etmesini, Osmanlı yöneticilerinin ayaklanmaların nedenini kavrayamaması olarak göstermektedir. Griswold, ayaklanmaların nedeni şu şekilde ifade etmektedir: **"**Haçova'dan sonra Avrupa'da savaşlar on yıl daha sürdü. Osmanlılar ezeli düşmanları Hırıstiyanlar karşısında kesin bir zafer kazanamadılar ama siyasi hedeflerini ya da savaşma yöntemlerini değiştirmemekle direndiler. Kazandıkları birkaç zaferde hemen hiç ganimet elde edemediler; bir yanda kimi eski toprakları geri alırlarken öte yanda kimilerini yitirdiler. Toprakların yitirilmesine içerleyen asker çatacak yer arıyordu. Özellikle tımarlı sipahiler, bitmek bilmeyen savaşların baskısına ve geride bıraktıkları memleketlerinde durmadan artan yoksulluk ve yasa tanımazlığa karşı gitgide daha fazla öfke duyuyorlardı. Kapıkulları da mali sorumsuzluktan ve her yıl reel ücretlerini aşındıran fiyat artışlarından yakınıyordu. Haçova'da yaptıkları yanlıştan dönmeyen Osmanlılar,

Anadolu'da artan şiddet ve zorbalığı geleneksel yollardan önlemek için çaresizce çırpınıyorlardı. Gönderdikleri yerel askerlerden oluşan birlikleri de askeri bakımdan Celaliler kolayca dağıtıyorlardı. Macaristan'da çarpışmak üzere sekban toplamış olan yerel asi alaybeyleri kendilerine bağlı işsiz güçsüz kalmış bu sekbanlara şimdi Celâli saflarında iş bulabiliyordu. Her celali zaferinden sonra, iş arayan daha çok sayıda başıboş reaya ganimetten pay almak için Celalilere katılıyordu. Osmanlıların Haçova'dan sonra yaptığı en kötü yanlış, Anadolu içlerinde yaşanan çaresizliğin derinliğini, yaygın olağanüstü ruhsal çöküntü ile yoksulluğa doğru yorumlamamış olmasıydı" (Griswold, 2000:17).

Bu ayaklanmalardan sonra meydana gelen bir diğer isyan, Kanuni Süleyman'ın en güçlü döneminde, Şahzade Beyazıt'ın etrafında gelişmiştir. Dirliklerinin kapıkullarına verilmesiyle, dirliklerini yitiren ya da küçük dirliklerinde ilerleme olanakları ortadan kalkan sipahilerle horlanan Türkmen boylarından Bozkırlı, Dulkadirli ve Yeni-il Türkmenleri, Şehzade'nin çevresinde toplanmışlardır. Beyazıt, 12 bin kişilik Türkmen ordusuyla İran' a sığınmış fakat bu olaylar nedeniyle Sipahi'ye artık güvenilmediğinden Yeniçeri kuvvetleri muhafız olarak Anadolu kentlerine yerleştirilmiştir. Bu olay, varlığı artan kapıkulları ile yoksullaşan Sipahiler arasında çelişkileri artırmış, bir türlü sona ermeyen İran Seferleri ve onu izleyen Avusturya Seferleri, hızlı nüfus artışının görüldüğü ve işsiz genç sayısının çoğaldığı XVI. yüzyıl sonlarında Celâli ayaklanmalarına yol açmıştır (Avcıoğlu, 1987:201).

Düzmece Mustafa olayının ardından Kanuni'nin diğer oğulları Selim ve Beyazid'ın mücadeleleri yeni bir karışıklığa yol açmıştır. Bu devirde yüksek görevlerin Enderun'dan yetişenlere verilmeye başlanması Anadolu'daki istikrarın daha da bozulmasına sebep olmuştur. Bölgenin asayişini sağlamakla da görevli olan bir kısım timar erbabı asi, Şehzade Beyazıt'in etrafında yer almıştır. İsyanın bastırılmasından sonra başıboş kalan bu timar erleri işi eşkıyalığa dökerek Celaliliğin kaynağını oluşturmuşlardır (İslam Ansiklopedisi, 1993:253).

2.3. Ayaklanmalarım Mali ve Sosyal Sonuçları

Sümer, Celali Ayaklanmaları'nın sonuçlarını şu şekilde belirtmektedir: "Celaliliğin, Anadolu'daki iktisadi sıkıntılar sonucunda ortaya çıktığı açık bir gerçektir. Ancak bunun yanında çok gelişmiş olan devşirme ocağı ile Türk kavminin mahrum bırakıldığı siyasi haklarını elde etmek gibi gayenin de yer almış bulunduğu görülmektedir. Celalilik,

Anadolu'da telafisi kabil olmayan derin yaralar açmıştır. Yağma/tahriplerden ve onun meydana getirdiği açlıktan köylüler ile kasabalılar yerlerini bırakıp gitmişlerdir" (Sümer,1980:190).

Osmanlı tarih terminolojisinde Celâli Ayaklanmaları, göç sorununun belli-başlı sebepleri arasında yer alır. Bu devirden itibaren aralıklı olarak XVIII. yüzyıl ikinci yarısına (1775 yılına) kadar devam eden bu hareketler, memleket içinde halkın yerlerini terk etmelerine yol açmıştır. Örneğin, Ankara'nın Bacı Kazası'nda 38 köyden 33'ü, 1604 yılında yine Ankara'nın Haymana Kazası'na tabi 36 köyün tamamı boşalmıştır.

Pek çok kasaba ve köy harap olmuştur. Özellikle uzun savaşların mali gücü yok etmesi, reaya üzerine yeni vergilerin konması ve eski vergilerin arttırılması, onları iktisaden zayıf düşürmüştür (Hallaçoğlu, 1997:34). Diğer yandan göçmenlerin büyük bir bölümünü kabul eden kasaba ve şehirlerde yaşayan vergi mükelleflerinin vergilerinde azalmalar olmuştur. Aslan, bu durumu şu şekilde belirtir: "Yeni katıldığı topluluktan istenen Avarız-ı Divaniye'nin kendi payına düşen kısmını düzenli olarak ödeyerek yeni yerleşimi sağlamlaştırabilirdi. Avarız, köylerden ve kent mahallelerinden toplu olarak alındığı için vergi yükünün paylaşacak bir kişinin daha gelmesi komşular tarafından genellikle iyi karşılanırdı" (Arslan, 2001:188).

Sonuç ve Değerlendirme

Avrupa Kıtası'nda yaşanan ayaklanmalar genellikle köylü ayaklanmalarıdır. Fakat Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ayaklanmalara katılanların itici gücü tımarları ellerinden alınan ve işsiz kalan sipahilerdir. Bu nedenle ayaklanmaların yöneticiler tarafından sona erdirilmesi de farklı olmuştur. Barkey bu durumu şu şekilde açıklar: "Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü ya da elit isyanları yaşanmadı. Merkezi yönetimler devlete yönelik başlıca tehdit sayılan eşkıyaları bile kendi güçlerini pekiştirmekte kullandılar. Devlet, iç güçleri kendi lehine olacak şekilde yönlendirerek Batı Avrupa'da sık sık görülen yıkıcı mücadelelerden kaçmayı büyük ölçüde başardı. Avrupalı krallar da elitlerle pazarlığa oturdular ancak geleneksel düzenin dışına çıkan bir muhalefet karşısında hemen öfkelenip devletin kılıcına sarıldılar. Osmanlı padişahları ise bu tür yenilikçi çıkışları pazarlık fırsatı olarak değerlendirdiler ve yeni oluşan muhalefeti satın almak ya da başka bir tarafa yönetmek amacıyla devlet gelirlerinden yararlanıp mansıb ederdiler. Padişahlar, ancak daha sonraki dönemlerde zora başvurdular. Avrupalılar muhalifleri bertaraf ettiler, Osmanlılar ise muhalifleri "evcilleştirdiler" (Barkey, 1999:2).

Faroqhi de 16. yüzyıldaki ayaklanmaların köylü ayaklanması olmadığını, fakat köylüler ve vergi tahsildarları arasında gerginliğin olduğunu belirtmektedir. Faroqhi'ye göre; "Vergi ödeyenlerle toplayanlar arasındaki gerilim, her ne kadar köylü ayaklanmalarına yol açmamışsa da aşikardı. Öte yandan, 16. yüzyıl Osmanlı reayası, tımar sahipleri onlara fazla karışmadığı ve tarladaki çalışma bittiğinde vergi topladığı için, vergilerini daha keyifli ödermiş gibi de görünmüyor, aslında tam tersi durum ifade ediliyordu. Köylüler tımar sahibinin ya da mültezimin tahılının en yakın pazara taşınmasının büyük zaman israfına yol açmasından şikayetçiydiler. Köylüler ile vergi toplayanlar arasındaki gerilim doğrudan ayaklanmalara yol açmadı; çünkü Osmanlı köylüsünün başka seçenekleri de vardı. Kat edilen büyük mesafeler, çoğu tımar sahibinin mütevazı olanakları ve seferler için sık sık ortadan kaybolması göz önünde bulundurulursa, Osmanlı kanunnamelerinin hareket alanını daraltan sınırlamalarını uygulamak çoğunlukla güçtü. Sonuç olarak, köydeki koşullardan tam olarak tatmin olmayan köylülerin alternatifleri vardı ve 20. yüzyıldaki ayaklanmalarla ilgili antropolojik çalışmaların gösterdiği üzere, köylüler daha az riskli başka seçenekler olduğu sürece ayaklanmanın tehlikelerinden uzak dururlardı" (Faroqhi, 2002:111).

Barkey, Avrupa'da meydana gelen ayaklanmaların temel etkeninin "kırsal kesimde yaşayan ahalinin kaynaklarından yararlanan Avrupa devletlerinin icraatlarına tepki olarak" meydana geldiğini belirtmekte "özellikle, devletin müdahalesi ile hem tarımla uğraşan sınıflardan, hem de geçimini bu yolla sağlamayıp artık-ürün çeken yerel soyluların ve onlara bağlı olanların özerkliğinin zayıfladığını" ifade etmektedir. Ona göre, "elitler ile köylüler devlete karşı ittifak kurmakta, küçük ölçekli isyanlar devleti bu gruplara karşı taviz vermeye zorlamakta ve bu süreç boyunca denetim ve baskı biçimleri değişim geçirmektedir. Yaygınlık kazanan hareketler iç savaşlara, büyük halk isyanlarına ve ayrılıkçılığa neden olmuştur. Örneğin, İngiliz İç Savaşı, Fransız Fronde'su, Napoli'deki isyanlar ve Fransızların Katalonya Macerası, devleti ciddi bir tehdide maruz bırakmıştır" (Barkey, 1999:5).

Ortaçağ Avrupası'nda otoriteye karşı koymanın sürekli devam etmesi, yöneten ve yönetilen arasındaki karşılıklı fedakârlığın oluşmasına neden olmuştur. Özellikle isyanlarda şiddetten kaçınılması, isyanların barışçıl görüşmelerle ve mahkeme kararlarıyla çözümlenmesi bir yöntem olarak seçilmiştir. Örneğin, 1476 yılındaki Fuenteovejuna Kazası'nda toplum ortak sorunları çözmek için bir araya gelmiştir. Toplumun temel yapısını tehlikeye

atmayan çatışmalar (lordun katledilmesi, vergi mükelleflerinin vergi muafiyetliklerine karşı isyanı) bu şekilde çözümlenmekteydi. Diğer yandan bu durum günümüz demokrasi kurumlarının gelişmesindeki alt yapıyı da hazırlamıştır. Örneğin, günümüz Fransa Parlamentosu, 17 ve 18. yüzyıllarda köylüler ve lordlar arasındaki sorunları çözmek için oluşturulmuş bir forumdur (Kamen, 2000:137-156).

Batı Avrupa'da 16. yüzyılda meydana gelen ayaklanmalar aynı şiddetle 17 ve 18. yüzyıllarda da devam etmiştir. Ayaklanmaların en büyüğü ve etkilisi Fransız Devrimi olmuştur. Ayaklanmalar genel olarak şehir burjuvasinin büyümesini ve genişlemesi üzerinde önemli bir etken olmuş, asilzadelerin etkinlikleri giderek azalmıştır.

16. yüzyıldaki Celali Ayaklanmaları hiçbir zaman siyasal yönetim biçiminin değişimine ve ayrılıkçılığa neden olmamıştır. Devletin otoritesi sarsılmamış fakat meydana gelen ayaklanmalar pek çok mali, ekonomik ve sosyal sorunlara yol açmış, Osmanlı Mali Sistemi'nin temelini oluşturan tımar sisteminde çözülmelerin başlamasına neden olmuştur. Özellikle sipahilerin ordu içeresinde öneminin azalması vergi toplamada iltizam ve malikâne sistemlerini yaygınlaşmıştır. Bu değişimler ise 150-200 yıl boyunca iltizamları satın alarak servet sahibi olan âyanlık kurumunun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Gökbunar, 2007:75).

Kaynakça

Avcıoğlu, D. (1987), *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın),* Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Akad, M.T. (1995), *Osmanlıların Stratejik Sorunları,* İstanbul: Kastaj Yayınları.

Aktan, C.C., Dileyici, D. ve Saraç, Ö. (2002), *Vergi Zulüm ve İsyan,* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Arslan, H. (2001), *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün,* İstanbul: Sürgün Yayınları.

Barkey, K. (1999), *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (Çev: Z. Altıok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Benedict, P. (1992), "French Cities from the Sixteenth Century to the Revolution an Overview", *Cities and Social Change in Early Modern Franse* (Edit: P. Benedict), USA: Routledge.

Burg, D.F. (2004), *A Word History of Tax Rebellions,* USA: Routledge.

Campbell, J.L. (1993), "The State and Fiscal Sociology", *Annual Rewiev of Sociology*, Vol:19.

Faroqhı, S. (2002), "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyaset ve Sosyo-Ekonomik Değişim", *Kanuni Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası* (Editörler: M. Kunt, C. Woodhead), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Faroqhı, S. (2003), "Osmanlı Vergi Mükelleflerinin Siyasal Etkinlikleri ve Saltanatın Meşrulaştırılması Sorunu (1570-1650)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* **(**Çev: G.Ç. Güven-Ö. Türesay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gökbunar, A.R. (2007), "Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *CBÜ Yönetim Ekonomisi Dergisi,* Sayı:14.

Griswold, W.J. (2000), *Anadolu'da Büyük İsyan:1591-1611,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1997), *XIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hart, M. (2000), "The Dutch Revolt 1566-81", *The Revolutionary Tradition in the West 1560-1991* (Editör: D. Parker), London: Routledge.

Hasırcı, M. (1999), *Ahmet Rasim ve Osmanlı Tarihi, Cilt II,* İstanbul: Emir Yayınları.

Heller, H. (1991), *Iron and Blood: Civil Wars in Sixteenth-Century France,* Montreal, QC, CAN: McGill-Queen's University Pres.

Kamen, H. (1999), *Modern European Society,* USA: Routledge.

Lachman, R. (2000), *Capitalist in Spite of Themselves: Elite Conflict and European Transitons in Early Europe,* USA: Oxford University Press.

Morris, T.A. (1998), *Europe and England in The Sixteenth Century,* London: Routledge.

Ortaylı, İ. (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim: Makaleler I,* Ankara: Turhan Kitapevi.

Öz, M. (1997), *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar,* İstanbul: Dergah Yayınları.

Pamuk, Ş. (1999), *Osmanlı-Türkiye Tarihi 1500-1914,* İstanbul: Ak Yayınlar.

Pamuk, Ş. (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Scott, T. (2006), "The Economy", *The Sixteenth Century* (Edit: E. Cameron), England: Oxford University Press.

Sevinç, N. (1991), *Osmanlının Yükselişi ve Çöküşü,* İstanbul: Burak Yayınevi.

Sümer, F. (1980), *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul: Ana Yayınları.

Tabakoğlu, A. (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,* İstanbul: Dergah Yayınları.

Tallett, F. (1997), *War and Society in Early Modern Europe 1495-1715,* England: Routledge.

Timur, T. (1996), *Osmanlı Çalışmaları,* İstanbul: İmge Yayınevi.

İslam Ansiklopedisi (1993), *'Celalilik Maddesi',* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yetkin, Ç. (1984), *Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri,* Üçüncü Baskı, İstanbul: Say Yayınevi.

Zmora, H. (2000), *Monarchy, Aristocracy and the State in Europe: 1300-1800,* USA: Routledge.

İBN HALDUN'DA VE MUKADDİME'DE GENEL ÇİZGİLERİYLE İKTİSADİ-MALİ DAVRANIŞ, OLAY VE YAPILARIN YERİ

Ahmet UTKUSEVEN[*]

Nesrin CANDAN[**]

Giriş

Sosyoloji biliminin kurucusu olarak nitelendirilen İbn Haldun, 14. yüzyılda yaşamış Arap-İslam düşünürlerindendir. Kendi ifadesiyle üç cilt ve bir mukaddime (giriş) den oluşan tarih kitabı, "Kitabu'l-iber ve divanu'l-mübtedei ve'l-haber fi eyyami'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men âsarehum min zevi's-sultani'l ekber" adını taşımaktadır. Türkçe kaynaklarda kısaca "Kitab-ül iber" veya "el-İber" olarak geçen bu eser yedi büyük ciltten oluşmaktadır (Uludağ, 1988:102).

İbn Haldun'un gerek doğuda gerekse batıda en çok bilinen ve üzerinde araştırma yapılan eseri, söz konusu tarih kitabının giriş kısmıdır. Mukaddime adıyla bilinen bu kısım, ayrıbasım olarak defalarca basılmış ve çeşitli dünya dillerine çevrilmiştir.[1]

Yazarın bu kısımda ortaya koyduğu fikirlerin önemi aradan geçen zaman içerisinde doğuda ve batıda yeterince iyi anlaşılamamış ve değerlendirilememiş olmasına rağmen, 19. yüzyıldan itibaren batıda gittikçe artan bir ilgi ve hayranlıkla Mukaddime üzerine çalışmalar yapıldığına şahit olunmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak İbn Haldun'un tarih-tarih felsefesi, siyaset, eğitim, sosyoloji (tarih sosyolojisi, siyaset sosyolojisi,

[*] Yrd.Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, UBYO

[**] Arş.Gör., Celal Bayar Üniversitesi, SBE Maliye AD

[1] Mukaddime, Arapça olmayan bir dile, Türkçeye ilk kez Osmanlı uleması tarafından çevrilmiştir. Mukaddime'nin ilk beş bölümünü Şeyhülislam Pirizade Muhammed Sahib Efendi 1730 yılında, ondan kalan kısımları da Cevdet Paşa 19. yüzyıl ortalarında Türkçeye kazandırmıştır. Birinci çeviri 1859'da Kahire'de, ikincisi de birincisiyle birlikte 1860-61'de İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra yapılan Türkçe çevirileri ise şöyledir: Zakir Kadiri Ugan, Mukaddime, 3 cilt, MEB, 1970; Turan Dursun, Mukaddime, 2 cilt, Onur Yayınları, 1977; Süleyman Uludağ, Mukaddime, 2 cilt, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982 ve 1988; Halil Kendir, Mukaddime, 2 cilt, Yeni Şafak Yayınları, 2004 (Okumuş, 2009:14, 27-28 ve Arslan, 2002:9).

iktisat-maliye sosyolojisi, din sosyolojisi) ve iktisat (politik iktisat, sosyal iktisat) gibi bilim dallarının kurucusu ve öncüsü olduğu ileri sürülmektedir. Gerçekten de eser üzerindeki araştırmalar ilerledikçe bu türden yargıların haklılığı ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçeve içerisinde, geçmiş devletlerin ve milletlerin yaşantılarını inceleyerek, çağına ve daha sonra gelecek çağlara ışık tutması amacıyla kaleme alınan Mukaddime'de mali davranış, olay ve yapıların -sistematik bir biçimde olmasa da- yer almaması düşünülemez. Üstelik bu eser, mali olayların odağında yer alan devleti kendine konu edinmişse, ilgisi dolaylı olan diğer sosyal konular da dâhil olmak üzere, mali sosyoloji açısından büsbütün önem kazanmaktadır.

Bu tarih kitabında İbn Haldun, kavimlerin ve devletlerin ortaya çıkışından başlayarak birbirlerine çağdaş olan hükümdarların yönetimlerini ve devirlerinde geçen olayları eksiksiz topladığını belirtmektedir. Kendisinden önceki çağlarda yaşamış olan kavimlerin hal ve yaşayışlarında meydana gelen değişiklikleri ele almakta ve bu değişikliklerin, söz konusu kavimlerin bulundukları yerler ile civarlarındaki yönetimleri ve ülkeleri ellerine geçirmelerine veya kaybetmelerine yol açan nedenleri üzerinde durmaktadır.

Kendisinden önce yazılmış bulunan tarih kitaplarını yalnızca kronolojik ve statik olmakla itham eden yazar, eserinin, kronolojik bilgilerin yanı sıra olayların sebep ve illetlerini anlatarak hikmet ve felsefenin mahfazası ve tarihin dağarcığı olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre, tarihin kronolojik bilgi veren kısmı zahiri (açıkça anlaşılan) manasıdır. Batıni (saklı) manası ise; incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (evrenin) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve olayların ortaya çıkış ve oluşlarının sebep ve sırasını inceleyip bilmekten ibarettir. Bu nedenle tarih şereflidir ve hikmetin içine dalmıştır, felsefe ilimlerinden sayılmalıdır (Uludağ, 1988:203-200).

Esasen geçmişte yaşanılan olayları bir laboratuvar olarak kullanmak suretiyle tarih incelemesi yapmak, içinde yaşanılan çağda karşılaşılan ve ilerde karşılaşılması muhtemel sorunlara çözüm aramanın en uygun yoludur. Zira derinlemesine bir inceleme yapıldığında görülecektir ki, günümüzde sosyal ve ekonomik alanda yaşanan sorunlar ve bunların çözümüne ilişkin tartışmalarla geçmişte yaşananlar arasında öz itibarıyla pek bir fark yoktur. Zaten eserin yazarı da bu durumu "Geçmişler geleceğe, suyun suya benzediğinden çok benzerler" biçiminde çok özlü olarak ifade etmiştir.

Bu çalışma, İbn Haldun'un Mukaddime isimli eserindeki mali davranış, olay ve yapıların yerini genel çizgileriyle vermeyi amaçlamaktadır.

1. İbn Haldun'un Kısa Hayat Hikayesi

İbn Haldun ve eseri Mukaddime'ye ilişkin bir çalışma yaparken yazarın kısa da olsa hayat hikâyesini gözden geçirmekte yarar vardır. Çünkü sosyal bilimlerde çalışma yapan ve eser veren her yazar gibi, eser ile İbn Haldun arasında karşılıklı etkileşim vardır. Başka bir ifade ile Mukaddime yazarın geçirdiği hayatın bir aynasıdır. Nitekim İbn Haldun da eserin son cildinde hem kendisinin hem de ilim tahsil ettiği hocaların hayat hikâyelerini ayrıntılı bir biçimde vermektedir.

Asıl adı Ebu Zeyd Abdurrahman, künyesi de Veliyyüddin olan ve İbn Haldun lakabıyla tanınan düşünür, 19/03/1334 (Ramazan 733 Hicri) tarihinde Tunus şehrinde dünyaya gelmiştir. Soyu Hz. Muhammed'in arkadaşlarından Va'il e ulaşmaktadır.

Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olan Va'il, İspanya'nın ilk fethi sırasında askerler ile birlikte Hadramut'tan gelerek Karmuna'da yerleşmiş ve İbn Haldun olarak tanınmıştır. Daha sonra İşbiliye (Sevilla) kentine göç eden Va'il, Hıristiyanların burayı ele geçirmesi üzerine Sebte'ye göç etmiştir. Büyükbabası Muhammed bin Hasan, komutası altındaki askeri ile İşbiliye şehrinden gelerek Tunus'a yerleşmiş ve orada şeref ve asalet üzere emir olarak yaşamıştır.

İbn Haldun çocukluk çağından olgunluk yaşına gelinceye kadar babasının gözetimi altında terbiye görmüştür. İlk önce Kur'an'ı ezberleyen düşünür, babasından ilim tahsil etmesinin yanı sıra, çeşitli ilim dallarında çağının tanınmış bilginlerinden de ders almıştır. Bu ilim dalları arasında Arap dili ve edebiyatı, kelam, fıkıh, hadis ve kıraat (Kur'an'ın 7 ayrı şekilde okunması) gibi alanlar yer almaktadır.

Matematik, geometri, astronomi ve felsefe gibi alanlarda ise Ebu Abdullah Eyli'den ve Endülüs'ün Hıristiyanlarca ele geçirilmesinden sonra Kuzey Afrika'ya kaçan ilim adamlarından ders almıştır.

İbn Haldun eğitimini tamamladıktan sonra üst düzey memuriyet görevlerine başlamıştır. İlk önce Tunus emiri Sultan Ebu İshak'ın sarayında danışman olarak görev alan düşünür, burada çok tanınmaya başlaması ve meşhur olması üzerine Fas hükümdarı Sultan Ebu İnan tarafından 1349 yılında Fas'a çağrılmış ve ona o çağın büyük memuriyetlerinden olan sultanın emir ve fermanlarını damgalamak (tuğra çekmek) görevi ve saltanat

dairesi sekreterliği verilmiştir. Bu görevinde gösterdiği üstün başarı üzerine sultanın yakın çevresine giren İbn Haldun, yükselişini kıskanan muhaliflerin şikayeti üzerine 1360 yılında hapse atılmış, adı geçen sultan ölünceye kadar hapiste kalmıştır.

Ölen sultanın veziri onu hapisten çıkartmış ve eski görevine iade etmiştir. Yönetim Sultan Ebu Salim'in eline geçince kendisine önce sekreterlik daha sonra ise zaptiye ve kadılık memuriyeti verilmiştir. Sonra gelen Sultan Ömer bin Abdullah ile anlaşamayınca Endülüs'e gitmek üzere Fas'tan ayrılmış, Endülüs'te Sultan Abdullah bin Ahmer tarafından saraya kabul edilmiştir. 1366 yılında adı geçen sultan tarafından Kaştale Kralı Alfons ile barış görüşmeleri yapmak üzere İşbiliye kentine gönderilmiştir.

Bu görüşmeler esnasında kral İbn Haldun'un meziyet ve ilmi derecesi hakkında bilgi sahibi olunca, ona kentteki atalarından kalma bütün mülklerini iade etmesi karşılığında yanında kalmasını teklif etmiştir. İbn Haldun çeşitli bahanelerle bu teklifi geri çevirince, kral ona kıymetli armağanlar vererek uğurlamıştır. Bu armağanları sultana sunan İbn Haldun, sultanın bir ihsanı olarak Gırnata ilindeki bayındır köylerden birine sahip olmuştur.

Bu sıralarda Becaye Sultanı Ebu Abdullah kendisini davet ederek memleketinin bütün idaresini İbn Haldun'un eline teslim etmiştir. Burada dağlarda yaşayan Berberi kabileler birkaç yıldan beri isyan halinde olup, vergi vermiyorlar ve devletin emirlerine karşı geliyorlardı. İbn Haldun bizzat kendisi bu asilerin üzerine yürüyerek gerek yumuşaklıkla gerekse sertlikle onları yola getirmeyi başarmıştır.

1371 yılında Ebu Hamu'nun çağrısı üzerine Beskere'ye gelen İbn Haldun, kendisine verilen bazı köy ve kabileleri ıslah etme görevinden vazgeçerek, Ureyf oğullarından Kezul dağında yaşayan kabilenin yurduna gitmiştir. Kabilenin kendisini saygı ile karşılaması üzerine, Beni Tucin ilinde Selame Oğulları Kalesi adıyla bilinen şehre yerleşmiştir. Devlet memuriyetinden ayrılarak istirahat köşesine çekilen İbn Haldun, burada dört yıl kalmış ve bu süre zarfında dünyaca ünlü Mukaddime'yi kaleme almıştır.

1378 yılında yazdığı eserini Sultan Ebu Abbas'a takdim etmek üzere Tunus'a giden İbn Haldun, eserinden çok memnun kalan sultanın ricası üzerine Mukaddime'deki yöntemle genel bir tarih kitabı yazmıştır. Her iki kitaptan birer nüshasını sultana, diğerini de Sultan Ebu Faris Abdülaziz'in kütüphanesine vermiştir.

1381 yılında Hacca gitmek amacıyla yola çıkan İbn Haldun, Mısır'da hüküm süren Kıpçak Türkleri hanedanının (Memlükler/Kölemenler Devleti) yönetiminden ayrılarak yerini Çerkez asıllı Sultan Berkuk'un yönetimine bırakmasının hemen sonrasında önce İskenderiye'ye daha sonra Kahire'ye gelmiştir. Talebelerin ricası üzerine Ezher Üniversitesi'nde ders vermeye başlayan İbn Haldun, kısa sürede büyük bir bilgin olarak tanınmış ve medreselerden birine profesör tayin edilmiştir.

Şöhreti gitgide artan ünlü sosyolog, 1384 yılında Mısır'da Maliki mezhebi kadılığına atanmıştır. İki yıl kadar bu görevi yürüten İbn Haldun, ülkede adaleti hakim kılmış ve büyük bir İslam hukukçusu olarak tanınmıştır. Derece ve rütbe sahiplerinden kendisine gelen iltimas taleplerini kabul etmemesi üzerine sultana şikayet edilmiş ve huzurda yargılanmasına karar verilmiştir. Ulemadan oluşan bir meclisin önünde kendini savunmuş ve hakkındaki ithamları çürütmüştür. Ancak bu yargılama onun onurunu incitmiş, kadılıktan istifa edip öğretim üyeliğine geri dönmüştür.

İbn Haldun 1384 yılında Hacca gitmiş, dönüşte de tekrar Mısır'a yerleşmiştir. Bu sırada Timur'un orduları Şam'ı ele geçirmişti. Mısır'da hüküm süren Nasireddin Ferec, Timur'la karşılaşmak üzere 1400 yılında sefere çıktığında İbn Haldun da ordunun içinde yer almıştır. Yapılan savaştan Şam ve Mısır orduları yenilgi ile çıkmıştır.

Şam bilginlerinin oluşturduğu heyete başkanlık ederek Timur ile barış görüşmelerine katılan İbn Haldun, bu görüşmelerde Timur'un takdirini kazanmış ve kendisinin fikirlerinden yararlanmak amacıyla onun tarafından bir süre alıkonulmuştur. Bir müddet sonra çeşitli bahaneler ileri sürerek tekrar dönmek şartıyla Timur'dan izin alarak Mısır'a dönen İbn Haldun, ömrünün geri kalan kısmını burada öğretim üyeliği ve kadılık yaparak tamamlamış ve 74 yaşında iken 1406 (Ramazan 808 Hicri) yılında Kahire'de ölmüştür.

2. İbn Haldun'un Hayatı Hakkında Değerlendirmeler

Kısa hayat hikâyesinden de anlaşılacağı gibi İbn Haldun'un hayatının önemli bir bölümü üst düzey devlet görevi ile geçmiş, yöneten sınıf ile ilişkileri çok yakın olmuştur. Yaşadığı devir ve coğrafya göz önüne alınacak olursa, savaşlar ve kargaşalıklar içinde çalkalanan o çağın Endülüs'ü ile Kuzey ve Batı Afrika'sında birbiri ile çekişen küçük emirlikler halinde birçok hükümdarlığın varlığı görülür. Böyle bir ortamda sürekli hükümdarlar katında dolaşması nedeniyle batı bilim adamlarının bazıları (örn. Bargues) tarafından eleştirilmiştir.

Söz konusu bilim adamı İbn Haldun hakkında "Filozof Tarihçi" sıfatını kullanmasına rağmen, onu, şahsi menfaat ve çıkarlarına göre şekillenen bireysel politikası ve siyasi görüşlerindeki istikrarsızlık nedeniyle eleştirmektedir. Buna karşın bazı yazarlar da böyle kargaşa devirlerinde ve coğrafyalarında hükümdarlar katında dolaşmanın bir kusur olmadığını, aksine birbirleriyle çekişen bu hükümdarların ve idarelerin İbn Haldun için bir deney laboratuvarı işlevini gördüğünü ileri sürmektedir. Yani devletlerin hallerini gözüyle görmesi, üstün zekâsıyla olayların neden ve niçinlerini incelemesine ve eserini bu incelemeler sonucu geliştirdiği yönteme göre kaleme almasına neden olmuştur demektedirler. (Ugan, 1986:VII)

İbn Haldun'un olaylardaki temel sebeplerin önemine işaret etmiş olması birçok yazar tarafından determinist, pozitivist, tarihi materyalist, ampirist ve rasyonalist gibi haksız tanımlamalara yol açmıştır. Hatta İlyas Ba-Yunus ve Ahmed Ferid "İbn Haldun'un İslam'a hizmet amacıyla eserlerini kaleme aldığı pek söylenemez" şeklinde şaşırtıcı ifadelerde bulunmuşlardır (Albayrak, 2000:3).

Pozitif bilimlerle uğraşanlar için gözlem ve deneyin gerekliliği, ulaşılacak sonuçların ve bu sonuçlara dayanılarak geliştirilecek teorik açıklamaların sağlığı açısından tartışmasız kabul edilmektedir. Benzer şekilde siyaset, ekonomi, maliye ve kamu yönetimi gibi sosyal bilimler alanlarında da tümevarım metodu ile çalışmanın gerekliliği gün geçtikçe ortaya çıkmaktadır. Örneğin günümüzde bazı batı devletlerin gerek iç gerekse dış politikalarını oluşturma süreçlerinde, daha önceden devletin çeşitli birimlerinde önemli görevler almış kişilerin devlet memuriyetlerinden sonra katıldıkları ve vakıflar şeklinde örgütlenen "think tank" lerin önemli rol oynadığı göz önüne alınırsa, İbn Haldun'a getirilen bu eleştirinin yerinde olmadığı ortaya çıkar.

Öte yandan hayat hikayesinde de belirtildiği üzere Şam kapılarına dayanan Timur'a elçi olarak gönderilen İbn Haldun, Timur'la olan dostluğunu ilerlettikten sonra stratejik fakat ırkçı bir yaklaşımla bazı tavsiyelerde bulunması ve bu yolla Timur'u, Arap alemine inişi durdurması ve Anadolu üzerine yürümesi konusunda yönlendirmekle de itham edilmektedir (Armağan, 1998). Bu iddiaya göre İbn Haldun, yalnız tarih yazmakla kalmamış, Fetret Devri'nin gerçek faili olarak bizzat tarih yapan biri olmaktan geri durmamıştır.

3. İbn Haldun Sosyolojisinin Genel Çizgileri

İbn Haldun sosyolojisinde mali davranış, olay ve yapıların yerini ortaya koymadan önce bu sosyolojinin bazı genel çizgilerini ortaya koymak yararlı olacaktır. Sözgelimi medeniyet ve devlet anlayışı, tarih ilmine bakış açısı, iktisadi konulardaki düşünceleri ilk planda akla gelen noktalardır. Böylece ele alınan konunun daha iyi bir çerçeve içerisine oturtulması sağlanabilecektir.

4. Tarih İlmine Bakış Açısı ve Tarih Felsefesi

İbn Haldun'a göre tarih, gaye ve amacı şerefli ve faydaları çok olan bir ilimdir. Tarih, gelip geçen kavimlerin hal ve ahlaklarını, Peygamberlerin kılık, hal ve hareketlerini, hükümdarların ve idare ettikleri devletlerin durumunu ve izlemiş oldukları politikayı öğretir. Din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimse, tarihe başvurarak onu kendisine örnek edinir ve bu ilimden faydalanır. Ancak tarihin kronolojik bilgi kısmı ile bu konuda nakiller yaparak tarih yazan kimselerin, eğer naklettikleri olaylar ve bilgiler üzerinde dikkatlice düşünüp analiz yapmadıklarında hatalı duruma düşmesi kaçınılmazdır. Bu durumun önüne geçmek için tarihçilerin, hadis ve tefsir alimlerinin naklettikleri haber ve rivayetlere ilişkin analizlerinde; örf, adet, toplumsal yaşayış ilke ve kuralları, insanın sosyal halleri gibi hususları göz önünde bulundurarak geçmişle günü kıyaslamasını yapmaları gerekmektedir. Yapılan mukayese sonunda geçmişte kalan ve gözle görülemeyen haller olarak adlandırılan durumlar, cari olan durumla (gözle görülebilen durum) uyuşmuyorsa nakledilen haber ve rivayetlere itibar edilmemelidir.

Ayrıca yapılacak mukayese ve analizlerde; kanun, usül ve benzerlerinin de göz önünde bulundurulmasını, hikmet ve felsefe bakımından inceleme, varlık (kainat) ın tabiat ve kanunlara göre ölçme yapılmasını da önermektedir. Bu sürecin sonunda tarihçinin nakledeceği haber ve rivayetlerin mümkünlüğüne ilişkin olarak kalbinde bir inanç meydana gelirse yazmanın doğru olacağını ileri sürmektedir. Ona göre ancak bu şekilde tarih ilmi gerçek fonksiyonunu üstlenmiş olabilecektir. Aksi takdirde tarih adına yazılan şeylerin birer masal ve uydurmadan öteye geçemeyeceğini, bunun da kendisinden önceki tarihçiler tarafından sıkça yapıldığını söylemektedir (Mukaddime, C-I:89).

İbn Haldun yazmış olduğu tarih kitabında -ki bu genel olarak toplum biçimlerinin iç yapısı ve tarihinden başka bir şey değildir- izlediği yöntemin orijinalliğinin farkındadır. Özellikle ilgilendiği konudan söz ederken biraz da haklı olarak şöyle demektedir:

"Bilinmelidir ki bu kitabın konusu biraz yeni, sıra dışı, oldukça da yararlıdır. Konuyu derinden inceleme, kendi yolunu da göstermiştir. Bu, konusu belli bir düşünceyi reddetmek veya benimsetmek için insanlara ikna edici sözler söyleyen mantık disiplinlerinden biri olan hitabet sanatı değildir. Bu, siyaset bilimi de değildir. Çünkü siyaset bilimi, insanların kendi türünü koruma ve sürdürme yoluna yöneltmek amacıyla ahlaki ve felsefi gereklere uygun düşen ev ya da kent yönetimiyle ilgilenir. Burada sözünü edeceğimiz konu, bazı bakımlardan benzerlik gösterseler de, yukarıda geçen iki konudan farklıdır. Bir bakıma bütünüyle özgün bir bilimdir. Gerçekte, bu satırlarda tartışılan konuyu başkasında görmedim. İnsanların bu konunun farkında olup olmadığını bilmiyorum, ancak konunun farkında olmadıklarından ötürü onlardan kuşku duymamız da gerekmez. Belki de bu konu üzerine bizim elimize geçmemiş kapsamlı çalışmalar yapmışlardır." (Mukaddime, C-I:91, Springborg, 1998:193)

Öte yandan İbn Haldun, devletlerin yükseliş ve çöküşünü önemli ölçüde şekillendiren kuralları belirlemek amacıyla evrensel tarih incelemesi girişiminde bulunduğu Mukaddime'de döngüsel tarih felsefesi yaparak devletin oluşumu ve parçalanışı ilkeleri üzerinde durmaktadır. Ona göre bu döngünün işleyişi şöyledir:

"Dünya, çiti hanedanlık olan bir bahçedir, Hanedanlık, yaşam için uygun davranışı gösteren yetkedir. Uygun davranış, yöneticinin uyguladığı siyasettir. Yönetici, askerlerin desteklediği bir kurumdur. Askerler, parayla tutulmuş yardımcılardır. Para, yönetilenlerce toplanan besleyicidir. Yönetilenler, adaletin koruduğu hizmetçilerdir. Adalet (dengeli) bir şeydir; dünya onunla var olur. Dünya bir bahçedir…"

Ve her şey yeniden başlar. Bunlar siyaset bilgisinin sekiz cümlesidir. Her biri bir diğeriyle ilişkilidir. Her birinin sonu diğerinin başıdır. Başı sonu belli olmayan bir döngü içinde bulunurlar (Springborg, 1998:196).

İbn Haldun, sosyal ve iktisadi faaliyetleri ve bunların etkilerini incelediği ilim dalına "tarih" adını vermektedir. Ancak, bu ilim dalına kendinden önceki tarihçi ve ilim adamlarından farklı bir tanım ve içerik getirmektedir. Onun tanımladığı ve ortaya koyduğu şekliyle "tarih" ilmi günümüz itibarıyla çok çeşitli ve bağımsız disiplinlere dönüşmüş bulunan bilim dallarını da bünyesine alan geniş ve kapsamlı bir nitelik taşımaktadır. Günümüzde sosyoloji, iktisat, siyaset ilmi, antropoloji vs. bilim dallarının konusuna giren sorunları o "tarih" ilmi içerisinde inceler. Bu konuda şöyle demektedir:

“Bil ki tarihin vazifesi, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerini, toplumlar halinde yaşayarak imar etmekten (ümrandan) bahsetmek, insanların çalışmak, kazanma ve geçinmelerine, ilimlere, hüner, sanat ve genellikle sanayie ve doğal olarak bu bayındırlıktan kaynaklanan medeni eserlere ilişkin bilgiler vermek ve bu konularla ilgili olan haberleri nakil ve rivayet etmektir.” (Mukaddime, C-I:82)

İbn Haldun’un, iktisadi faaliyetleri ve iktisadi gelişme düzeyini ifade etmek için “ümran” ve “imar” terimlerini sıkça kullanmaktadır. Geçmişte yaşamış ve halen mevcut bulunan bütün kavimlerin her birinin “devlet ve yurtlarının idaresinde kendilerine özgü halleri, kuralları, siyasetleri, sanayileri, ayrı ayrı dilleri, kavramları ve kendi cinslerinden olan bireylerle aralarında ortak olan özellikleri ve dünyayı imar tarzları vardır.” Burada geçen, “sanayi” ve “dünyayı imar tarzları” terimlerinden incelenen toplumlara ait ekonomik yapıyı, üretim tekniklerini ve üretim ilişkilerini anlamak mümkündür. İşte, kapsamını ve sınırlarını çok geniş olarak tespit etiği “tarih” ilmi, bütün bu konuları araştıracaktır (Kozak, 1984(a):39).

5. İbn Haldun’da İnsan-İktisat İlişkisi: İktisadi Faaliyetin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi

İbn Haldun, insanın iktisadi uğraşlardan ve iktisadi ilişkilerden oluşan bir çerçeve içinde ele alınması gerektiğini, başka bir ifade ile insan ve toplumları iktisadi faaliyetlerden soyutlayarak düşünmenin ve anlamanın mümkün olamayacağını ileri sürmektedir. Ona göre insan ve iktisadi çevresi karşılıklı etkileşim halindedir.

İnsanın iktisadi yönünü şöyle ortaya koyar. İnsan hayatını sürdürebilmesi için zorunlu olarak gıda maddelerine ve diğer temel ihtiyaç maddelerine muhtaçtır, bu fıtratta yaratılmıştır. Dünyadaki her şey hatta gök cisimleri bile Allah’ın yeryüzündeki halifesi durumunda bulunan insanın faydalanması için yaratılmıştır. İnsanların istifadesi için yaratılan bu nimetler belli sınıflar ve milletler için değil bütün insanlar için müşterektir.

Öte yandan insanlar, diğer canlılar gibi etraflarındaki şeylerden genellikle doğrudan doğruya faydalanabilecek durumda yaratılmadıkları, onlardan ancak belli bir işlemden geçtikten sonra yararlanabilecekleri için, Allah, bu nimetlerden faydalanma kudret ve kabiliyetini de insanlara vermiştir. Allah’ın insanı bu şekilde yaratmasının hikmeti, insanların hayatlarını sürdürebilmesi için iktisadi faaliyette bulunmaları, bir araya gelerek belli üretim faaliyetlerinde uzmanlaşmak zorunda kalmaları ve topluluklar halinde yaşayarak yeryüzünü imar etmelerini sağlamaktır. En

basit ve ilkel düzeyde de olsa insan, ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. Bu düzeyde bile ihtiyaçların karşılanması başkalarını ürettiği mal ve hizmetlerin satın alınması ile mümkün olup, bu satın almanın gerçekleşmesi için de insanın belli bir üretim faaliyetinde bulunmasını gerektirir.

İbn Haldun, iktisadi faaliyette bulunmayı insanı diğer canlılardan, hayvanlardan ayıran bir özellik olarak değerlendirmektedir. Çünkü "İnsan, kendine mahsus olan birtakım hususiyetlerle bütün hayvanlardan ayrılmıştır. Bütün hayvanlardan onunla ayrıldığı ve bütün mahluklar arasında onunla şeref kazandığı fikir ve düşüncenin mahsülü olan ilimler ve sanayi bu cümledendir." İhtiyaçlarını karşılamak için bir şeyler üretmek, iktisadi faaliyette bulunmak insanoğlunun vazgeçemeyeceği en temel, zorunlu ve tabii bir faaliyettir. İnsan iktisadi faaliyetten ayrı düşünülemez.

İktisadi faaliyetlere böyle temel bir yer vermesinin yanında, İbn Haldun daha da ileri giderek iktisadi faaliyette bulunmanın Allah'ın bir emri, dini bir görev olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada, onun kendisinden önceki, çağındaki ve daha sonra, kısmen Fizyokratlar ve Klasiklere kadar devam eden geleneğe uygun bir şekilde, dinle iktisadı iç içe ele aldığı görülmektedir. Ayrıca Allah'ın çiftçilik ve diğer mesleklerle ilgili ana bilgi ve hünerleri de peygamberleri vasıtasıyla insanoğluna öğrettiğini ileri sürmektedir. Böylece, iktisadi faaliyet, bir yönüyle mukaddes ve mübarek bir nitelik de kazanmış olmaktadır.

6. İktisadi Faaliyetin İnsan ve Toplumlar Üzerindeki Etkisi

İbn Haldun'un, insanlık tarihinin gelişiminde, sosyal yapıyı oluşturmada iktisadi yapıya ve iktisadi faaliyetlere çok önemli bir yer verdiği görülmektedir. Ona göre, insanların ve toplumların içinde bulundukları hallerin farklılığı ve çeşitliliği, onların geçim tarzlarının ve uğraştıkları iktisadi faaliyet çeşitlerinin değişik olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla, insanı ve insanlık tarihini, toplumların, devletlerin gelişmelerine ve yıkılmalarına yol açan faktörleri gereği gibi anlayabilmek için, iktisadi faaliyet şekillerinin, üretim ilişkilerinin, genel olarak iktisadi yapının iyi bir şekilde incelenmesi şarttır. İnsanı, toplumları, toplumsal olayları ve genel olarak insanlık tarihini iktisadi yapıdan soyutlayarak değerlendirmek mümkün değildir; bu yapı içinde anlamaya çalışmak gerekir.

İbn Haldun'a göre, insanların bir araya gelerek toplumlar halinde yaşamalarına yol açan iki faktörden biri iktisadi diğeri de güvenlikle ilgili konulardır. İhtiyaç duydukları mal ve hizmetleri, asgari ölçüler içinde de olsa ancak bir araya gelerek yardımlaştıkları takdirde karşılayabilmeleri,

ayrıca bu şekilde iş bölümüne gittikleri zaman ürettikleri mal miktarının, bireysel olarak ürettiklerine oranla çok daha fazla olması insanları toplu halde yaşamaya zorlayan faktörlerden birisidir. Diğer faktör de, bir araya gelerek dış düşmanlara ve içerde de birbirlerinin tecavüzüne karşı, bir başkasının otoritesi altında kendilerini koruma ihtiyacıdır. Bu yaklaşım içerisinde, sosyal olaylarla ilgili görüşlerini açıklamaya, iktisadi faaliyetlerle ilgili konulara öncelik vererek başlamaktadır. İktisadi faaliyetler içinde de en önce tarımı ve buna dayalı göçebeliği incelemekte daha sonra diğer faaliyet dalları üzerinde durmaktadır.

7. Geçim ve Yaşama Tarzının İnsan Tabiatına Etkisi

İbn Haldun, bir yandan, psikolojik ve kişisel faktörlerin iktisadi faaliyetler ve genel olarak iktisadi gelişmeler üzerindeki etkilerini incelerken diğer taraftan iktisadi faaliyet tarzları ve yaşama biçimlerinin kişiler üzerindeki psikolojik etkileri, onların karakter yapıları ve davranış tarzları üzerinde yaptığı değişiklikleri de ele almaktadır. Bir başka ifade ile diğer birçok konuda olduğu gibi burada da, iktisadi faaliyetlerle psikolojik yapılar ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri tek yönlü olarak değil karşılıklı etkileşim içinde incelediği görülmektedir.

Bu çerçevede İbn Haldun, ticaretle uğraşmanın (ucuza alıp pahalıya satma şeklinde özetlenebilecek kaba çıkar ilişkilerine dayalı bir geçim ve hayat tarzının) kişinin tabiatı, karakteri ve ahlakı üzerinde olumsuz etkiler yapacağına işaret etmektedir. Benzer şekilde kırsalda ve siyasi otoritenin ağır vergi baskısı, zulüm ve şiddet şartları altında yaşayan çiftçilerin "asabiyet" duyguları zayıf, zavallı ve miskin bir kişilik yapısı sergilediklerini ileri sürmektedir.

İbn Haldun, mesleklerle uğraşmanın insan mizacı ve kişisel yeteneklerin gelişmesi üzerindeki etkilerine de işaret etmekte, bu durumun çevresel şartların bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Kendi zamanındaki doğu ülkelerine gidenlerin orada gördükleri insanların zeka ve yeteneklerinin üstün yaratıldığı ve bu sayede ilimleri ve zanaatları geliştirdikleri düşüncesini doğru bulmaz. Ona göre, iklimlerin ve coğrafi şartların insanların üzerinde etkileri olmasına rağmen yaratılış bakımından Doğu ve Batı ülkelerindeki insanlar arasında fark yoktur. Bu durum, sözü edilen alanlardaki gelişmelerin insanların akıl, zeka ve yeteneklerini geliştirmesinden ileri gelmektedir. Kavrama yetenekleri artan bu kişiler, yeni ilim ve meslekleri de daha çabuk öğrenirler.

Öte yandan, bu gelişmiş medeni toplulukların geçim, konut, bina ve diğer dün ve dünya işlerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde, örf ve adetlerin (genel olarak sosyal yapılarında) kendilerine özgü bazı güzel nitelikleri olup, bunlar da onların tabiatlarında, akıl, fikir ve yeteneklerinde değişmeye ve gelişmeye yol açar. Aynı durum, kentlerde yaşayanlar ile kırsal kesimde yaşayanlar arasında da söz konusudur. Yani bu iki grup insan arasında yaratılış yönünden hiçbir fark olmayıp, görünen farklılıklar ancak ve ancak çevresel koşulların (örn. eğitim) bir sonucudur. Çeşitli ilim dalları ve meslekler üzerinde dururken de aynı noktaya işaret etmekte, mesleklerin özellikle yazı ve matematik öğrenmenin ve bunlarla uğraşmanın akıl ve zekâyı arttırmasını ayrı bir başlık altında ele almaktadır. Bir yandan mesleklerdeki, yazı ve matematik gibi pozitif ilimlerdeki ilerlemeler insanın düşünme yeteneğinin geliştirirken diğer yandan bunun sonucu olarak insanlar meslekleri ve ilimleri daha da geliştirmekte ve böylece medeniyet ilerlemektedir.

8. İktisadi Dengesizliğe İlişkin Görüşleri

İbn Haldun Mukaddime'nin çeşitli yerlerinde, günümüzde iktisadi buhran olarak nitelendirilen olayların az çok detaylı açıklamasını vermektedir. Her ne kadar buhran terimini kullanmasa ve piyasa dengesizliğine ilişkin görüşleri, diğer konularda olduğu gibi, dağınık olarak eserin iççine serpiştirilmiş olsa da bu konuda bir tanım vermiştir. Nitekim kitapta çeşitli vesilelerle denge bozucu şartlar ve nedenler açıklanırken "tüccarın piyasaya arz ettiği mallara yönelik talebin yetersiz kalması durumunda, çarşı ve pazarın kesatlığı beldenin de bozulmaya başlayacağı" şeklindeki tanım günümüz anlayışında bir buhran ve depresyon halinin ortaya konulması olarak değerlendirilmektedir.

Buhran ve dengesizliği tanımlamada her şeyden önce piyasa üzerindeki etkilerin göz önüne alınmış olması ilgi çekicidir. Piyasa dolayısıyla tüccarın ve ticaretin rolü de ön planda karşımıza çıkmaktadır. Bir geçim yolu olarak ticareti ve tüccarı tanımladıktan sonra İbn Haldun, aşırı üretim ve fiyat düşüklüğü gibi eksik üretim ve fiyat yüksekliğinin de iktisadi buhran anlamına geldiğini belirtmektedir. Düşünür bu konuda şöyle demektedir:

"Yiyecek maddeleri, elbise veyahut maliyeti olan herhangi bir nesne ve madde ucuz olursa, fiyatların yükselmesini bekleyen tacir, bu mal ve eşyasını satışa çıkarmaz, fakat ucuzluk müddetinin uzamasından dolayı kardan mahrum olur. Bunun bir sonucu olarak bu sınıfın alışverişinde

durgunluk meydana gelir. Tacirler ticareti bırakırlar, sonuçta sermayeleri eksilmeye başlar. Ucuzluk sürüp giderse kârı ve faydası az olduğu veya istifade temin edemediği için ekincilik ve sebzecilik gibi toprağı işlemek ve sürmekle geçinenler kazançlarını kaybederler veya az oranda kar ettikleri için sermayelerini sarf etmeye başlarlar. Nihayet yoksulluk ve zaruret içinde kalırlar. Bunun bir sonucu olarak, değirmencilik, ekmekçilik, ekin ve hububatla ilgili olan diğer meslek sahiplerinin ekonomik halleri de bozulur. Karşılığı çiftçilerden alınan vergilerle temin edilen asker ve memurların aylıkları da, alınan vergiler eksildiği için, azalır ve onlarında ekonomik durumları bozulur. Arpalıkları çiftlik ve arazi olup buralarda köylüleri çalıştıran beyler ve başkaları da, köylüler vergilerini ödeyemedikleri için, asker beslemekten ve savaş hazırlıklarını görmekten aciz bir hale gelirler. Şeker ve bal fiyatlarının ucuzluğu devamlı olursa bu maddeleri üreten ve bunların ticaretini yapan tacirlerin geçinmeleri zorlaşır. Bu açıklamamızdan bolluk ve ucuzluğun ifrat derecesinin ucuza satılan bu maddeleri üreten ve alım satımını yapanların geçinmelerini zorlaştırdığı ve onları yoksul düşürdüğü gibi haddinden fazla pahalılığın da onların mali durumunun alt üst ettiği anlaşılır. İnsanların geçinmelerine, kâr temin etmelerine ve pazarların işlekliğine en uygun olanı ucuzluk ve pahalılığın orta derecesidir. Pazarlarda fiyatların çabuk değişmesi ve normal hale gelme zamanı toplumların alışverişlerindeki adet ve alışkanlıklarını ve piyasanın durumunu incelemekle bilinir. Gerek zenginler ve gerek toplumların çoğunluğunu oluşturan fakir sınıflar gıda maddelerine muhtaç olduğu için, tahıl ürünlerinin ucuzluğu övülür. Ucuzluk seviyesinde geçinme kolay olduğu için ucuzluğun yararı toplumun geneline yayılır. Bundan dolayı ucuzluk tacirler sınıfına ait olan zararlara tercih edilir."

Sonuç itibarıyla İbn Haldun'un iktisadi dengesizlik halleri hakkındaki düşünceleri; nedenleri, etkileri, yayılma şekli ve boyutları açısından ele alındığında dengesizlik ve buhranın kaynağının tabii olaylar olmayıp insan ve toplum davranışları olduğu, etkilerinin daha çok piyasa üzerinde ortaya çıktığı, yayılma şeklinin tedricen ve kapsamının da giderek tüm toplum olduğu biçiminde özetlenmektedir.

9. Emek ve Çalışmaya İlişkin Görüşleri

İbn Haldun'a göre her türlü kazanç ve mal, ancak emek sarf edilerek elde edilebilir. Tabii kaynaklardan, tabiatta kendi kendine yetişen nimetlerden bile istifade edebilmesi, onları kendi mülkiyetine geçirebilmesi için, insanın mutlaka emek sarf etmesi gerekir. Tüm servetler, zenginlikler, o

ülkedeki üretken insanların emeklerinin, çalışmalarının sonucundan başka bir şey değildir. Esas itibarıyla insan için çalışmaktan başka bir geçim ve kazanç yolu mevcut değildir.

El sanatlarında ve mesleklerde hammaddenin işlenerek mamul ve yarı mamul hale getirilmesinde emeğin yeri ve önemi daha açık olarak görülürse de; İbn Haldun'a göre, hayvancılık tarım ve madencilik gibi tabiatla iç içe bulunan üretim dallarında da emeğin yeri ve önemini ihmal etmemek gerekir. Aslında, üretilen her değer, tabiatla insan emeğinin bir araya gelmesinin bir sonucudur. Ancak, çoğu zaman bu husus gözden kaçırılarak bu unsurlardan biri ön plana çıkarılır, diğeri ihmal edilir. Örneğin ticarette kazancın tamamının sermayeye ait olduğunu ileri sürmek doğru değildir. Emeğin payı da -parasal ifadesi ile nispeten az bile olsa değer bakımından daha büyük olduğu için- göz ardı edilmemelidir. Tahıl üretiminde de, özellikle verimli topraklarda ve fazla emek harcamadan tarım yapılan yerlerde emeğin üretimdeki yerinin ihmal edildiği, üretilen değerin tamamen tabiata izafe edildiği görülmektedir ki bu da yanlıştır. Çünkü esas itibarıyla emek sarfedilmeden bir değer meydana getirilmesi mümkün değildir. Medeniyetin, mamurluğun, refahın kaynağı emektir, çalışmadır, üretimdir.

İbn Haldun, fiziki olarak kendisinden çok daha güçlü hayvanlar karşısında savunmasız ve çaresiz olan insanoğlunun, hayat mücadelesinde, ancak sahip olduğu iki kabiliyetini kullanarak kendini koruyabileceğini ve hatta diğer canlılara üstün gelebileceğini söylemektedir ki, bunlardan birisi akıl ve düşünme kabiliyeti, diğeri de "el" dir. Düşünce kabiliyeti ile birleşen "el", meslek ve sanatlardaki beceri ve ustalığın kaynağıdır. İnsanların çeşitli üretim faaliyetlerindeki etkinliklerini arttıran üretim araçlarını ve insanlara, keskin dişli, sivri boynuzlu vs. hayvanlarla baş edebilme imkânını veren kesici, yaralayıcı, öldürücü aletleri yapan da aynı "el" dir. İbn Haldun'un "el"e verdiği bu değer emeğe, çalışmaya verdiği önemin de bir simgesidir. Böylece "el" ile birlikte emeği ve çalışmayı da medeniyetin, insanın ve tarihi temeline yerleştirmiş bulunmaktadır.

Diğer yandan, İbn Haldun'un "el"i yanında, yalnız emeğin değil, yine onun düşünce ve kültür ile birlikte oluşturduğu bir başka unsurun, el ve kafanın birikmiş ürünü aletin (teknoloji ürünlerinin) önemini de vurgulamaktadır. İnsanın yeryüzünde canlı kalabilmesi, hem üretimde hem de savunmada kullanılan bu üretim ve savunma araçlarının, yine el ve kafanın ortak eseri olarak ortaya konmasına bağlıdır. İnsan bu alet ve araçları yardımlaşma ve işbölümünün verdiği imkânla üretmemiş olsaydı, ne

yaşamak için gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilir, ne de kendinden çok daha güçlü hayvanların saldırısı karşısında sağ kalabilirdi. İbn Haldun'a göre, insanı hayvandan ayıran özelliklerden biri de bu şekilde alet ve araç yaparak fizik gücünü ve emeğin etkinliğini arttırabilmesidir.

"Çalışma"nın iktisadi yönden, insanoğlunun varlığını sürdürebilmesi yönüyle önemi ve gerekliliği üzerinde durması yanında, İbn Haldun, emek harcamanın, kendi işini bizzat görmenin ahlaki, terbiyevi yönleri üzerinde de önemle durmaktadır. Ona göre "geniş ve tekellüflü bir hayat"a, bolluk ve refah şartların oluşturduğu alışkanlıklara kapılanların çoğu, kendilerini kendi iş ve hizmetlerini görmekten yüksek sayarak özel hizmetlerinde başkalarını kullanmaya başlar ki, bu durum, o hizmetlerde çalışan kişiler kadar, hizmetçi kullanan kişiler açısından da yozlaşma, yabancılaşma ve dejenerasyon belirtisidir. Bu doğal olmayan uygulama, "insan tabiatında bulunan erkeklik vasfıyla bağdaşmaz" olup, acizlik ifadesidir. Ayrıca böyle bir uygulama harcamaları da arttırdığından -çünkü bir yandan özel hizmetinde başkalarını çalıştıran kişiler tembellik ve uyuşukluğa gömülmekte, diğer yandan da, böyle gereksiz ve verimsiz işlerde çalışan kişilerin daha faydalı ve üretken alanlarda çalışmaları engellenmektedir- herkesin, toplumları iktisadi bunalımlara ve yıkıma sürükleyen bu tür davranışlardan uzak durmaları gerekir.

10. Gelir ve Servet Dağılıma İlişkin Görüşleri

İbn Haldun, emeği ve dolayısıyla üretimi makro açıdan bütün zenginliklerin kaynağı olarak görmektedir. Her ne kadar doğa ve doğal koşulların iktisadi faaliyetlerin hacmi ve şekli üzerindeki etkisine vurgu yapsa da doğa, emeğe nazaran ikincil bir faktör olarak ele alınmaktadır.

Genel anlamda zenginliğin kaynağı emek olmasına karşın, bireysel anlamda zenginlik ve servetin kaynağı emek değildir, daha doğrusu bireysel zenginlik ve servet, harcanan emekle doğru orantılı değildir. İnsanın emek harcayarak veya herhangi bir yolla elde ettiği gelirden zorunlu ihtiyaçlarını karşıladığı kısmı "rızk", bunu aşan ve zenginliğin, sermaye birikiminin kaynağını oluşturan, zorunlu ihtiyaç fazlası kısmı da "kazanç" adını almaktadır. Makro açıdan ele alındığında, işbölümü ve üretim teknolojisinin yalnızca geçimlik üretime izin verdiği dönem ve toplumlar rızk aşaması ve toplumları, kentleşme ve diğer nedenlerle artan işbölümünün beraberinde getirdiği yeni üretim teknolojilerini dolayısıyla sermaye birikimine imkân verecek üretimin gerçekleştirildiği dönem ve toplumları ise kazanç

toplumları olarak nitelemektedir. İbn Haldun'a göre rızk aşamasından kazanç aşamasına geçiş insanlığın ilerlemesinin, medeniyetin başlangıcıdır.

Öte yandan İbn Haldun, servet ve zenginliğin oluşumunun öyle azar azar, düzenli bir gelişim içinde artan bir seyir izlemediğini, aksine, devletlerin ve medeniyetlerin ilerleme ve çöküş devirlerine, başka bir ifade ile siyasi ve iktisadi konjonktürün gelişimine ve rastlantılar olarak adlandırılabilecek dışsal faktörlere göre zaman ve mekân itibarıyla artan ve azalan bir seyir izlediğini ileri sürmektedir. Kısaca medeniyetin gelişmesinin, milletlerin zenginliğinin temelini oluşturan sermaye birikiminin kaynağı işbölümünün ve üretim araçlarını gelişmesidir, daha doğrusu işbölümü ve üretim araçları sayesinde etkinliği ve verimliliği artan emektir. Ayrıca bu zenginlik de zaman içinde dalgalanmalar göstermektedir.

İbn Haldun, bireysel zenginlik ve servetin kaynakları üzerinde de durmaktadır. Ona göre bireysel zenginlik ve servetin gerçekleşmesi şu altı yoldan biri ile mümkündür:

-Siyasi gücün kullanılması,

-Makam ve mevkii sahiplerine yakın durulması,

-Halk içinde itibar sahibi olunması,

-Siyasi ve iktisadi konjonktürden yararlanılması,

-Büyük ölçüde tehlikeli veya meşru olmayan işlere girilmesi,

-Ganimet ve miras.

Bu altı yoldan biri veya birkaçı ile bireysel zenginlik ve servetin artabileceğini ileri süren İbn Haldun'a göre tüm toplumu saran bir istismar (sömürü) ağı söz konusudur. Başka bir ifade ile gelir dağılımındaki dengesizlik ve adaletsizliği bunlarla açıklamaktadır.

Toplumdaki sosyal ve ekonomik ilişkiler yoluyla üretken insanların ürettikleri artı değerin ve onların artı emeklerinin üst tabakalara aktığını, bunun sonucu olarak da, üretenler kıt kanaat geçinirken diğer sınıfların yukarıya çıktıkça artan bir zenginlik ve refah içinde yaşadıklarını açıkça ifade etmektedir. Ona göre bu istismar olayı, medeniyetlerin gelişmesinde, üretim ve zenginliğin artmasında faydalı fonksiyonlar görmektedir. Öncelikle artı ürünleri ellerinden alınan insanların geçinebilmeleri için üretim faaliyetine, işbölümüne sürekli olarak katılmak zorunda kalırlar. Her alt kademedeki kişinin bir üst kademedekine hizmet etmesi, onun işinde

çalışmasıyla, toplumsal işbirliği ve işbölümü sağlanmış olur. Aksi takdirde bu kişiler üretimden, işbölümünden uzaklaşabilirlerdi. Geniş kitleleri işbölümü içinde bir üretim faaliyetine sürekli olarak koşmak ve bu yolla toplumun üretimini, zenginliğini arttırmak için bu istismar olgusu gerekli ve faydalıdır. Her ne kadar üretimin yükü, çalışmanın zahmeti bu üretken sınıfların sırtına binse de, sonunda tüm toplum bu üretim artışından yarar sağlar. Toplumun tümünün yararı uğruna da belli bir kesimin zahmete girmesinde buna zorlanmasında sakınca yoktur. Hem bu durum dünyanın düzeni olup doğal karşılanmalıdır.

11. Asabiyyet Teorisi

İbn Haldun, Mukaddime'de devletleri kuran ve ayakta tutan başlıca unsurun asabiyet olduğu düşüncesindedir. Asabiyet kavramını nesil ve nesep bağı şeklinde ele almasına rağmen, devletlerin hayatının devam ettirilmesinde kültürel asabiyet (din ve inanç) bağının da rolünü inkar etmez. Örneğin belli bir asabiyete dayanan devletlerin de parlak dönemlerinden sonra kaçınılmaz olarak çöküş sürecine gireceğini, burada asabiyetin ikinci yönünün devreye girmesiyle hayatiyetin bir müddet daha sürebileceğini ileri sürmektedir. Dahası asabiyetin bu yönü devletin kuruluş yıllarında da kalkınmanın başarılabilmesi için göz ardı edilemeyecek rol oynamaktadır.

12. Asabiyyet Kavramının İktisadi Yönü

Mukaddime'de çok sık kullanılan ve üzerinde önemle durulan asabiyet kavramı, yalnız siyasi boyutları olan, sadece devlet kurmaya ve devleti ayakta tutmaya dönük bir kavram değildir, iktisadi boyutları da vardır. Asabiyet genel planda bir topluluğun üyelerinin hep birlikte müşterek bir değeri (bir sülalenin veya inanç sisteminin üstünlüğünü) benimsemeleri ve bu değer uğruna her türlü fedakârlığa hazır olarak çekinmeden öne atılmaları olduğu halde; bireysel planda insan olmanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmanın onuruyla ve hayatını anlamlandıran üstün bir değere sahip olmanın verdiği güçle hiçleşme, dağılma ve yabancılaşmadan kendisini koruyan, kendisine güven ve arzusu artar. Bu dönemlerde bir iktisadi faaliyette bulunma arzusu, kalkınma heyecanı, teşebbüs ruhu, tüm halkı ve ülkeyi sarar. Tüm üretici güçler, kaynaklar kalkınmanın hizmetine sunulur. Kalkınmanın itici gücü olan vergilerde de, vergi gayretinin artması sonucu olarak, bir artış görülür.

Zamanla yöneticiler lüks ve israfa sapıp masrafları arttırdıkça halka karşı sert ve zalimce davranmaya başlarlar. Bu çeşit zulüm ve ağır vergilerden özellikle tarımla uğraşanlar zarar görür. Devlet mal ve mülklere

el koyar, son derece ağır vergiler halkı perişan eder. İnsanlık onuruyla bağdaşmayan bu şartlar, kişileri zelil ve miskin bir duruma düşürür, onlardaki çalışma ve kazanma azmini azaltır veya yok eder. Halk çalışmayı bırakır, tarlalar ekilmez olur, ülke sosyal, siyasi ve iktisadi yıkıma gider. Başka bir kavim tarafından istila edilen milletlerde de aynı durumlar gözlenir. Psikolojik yıkıma uğrayan bu insanlar, sadece çalışma ve kazanma azimlerini yitirmekle kalmazlar, yaşama sevinçlerini de kaybedebilirler. O kadar ki artık nüfusları artmaz olur, yemekten içmekten bile kesilirler ve sonunda dünya üzerinden varlıkları silinir.

Ancak bu tür değişiklikler ani olarak ortaya çıkmaz, uzun süre alır. Bu süre çoğu zaman bir veya iki neslin geçmesini gerektirir. Böyle olunca devletin zenginliğinin mümkün olduğu kadar devlet masraflarını azaltarak hazineyi para doldurmak ve saklamakla artacağını sanmak büyük hatadır. Tam aksine, zenginlik, devletin mali kaynak ve imkânlarının halkın içinde bulunduğu elverişsiz şartların iyileştirilmesi yolunda kullanılması ve ülkedeki korku ve zulüm şartlarının ortadan kaldırılması ve böyle halkın iktisadi bakımdan canlı, aktif, üretken bir hale gelmesi ile artar.

13. İbn Haldun'a Göre Devlet ve Fonksiyonları

İbn Haldun, insanların bir arada yaşamalarının gayesinin ortak ihtiyaçların karşılanması ve güvenlik duygusunun tatmin edilmesi olduğunu belirttikten sonra, toplum hayatında diğerlerinin hak ve özgürlüklerine el uzatacaklarının varlığını kaçınılmaz görmekte, bunu da insanın hayvani içgüdüleriyle açıklamaktadır. Bu durum kargaşa ve kan dökmeyi beraberinde getireceğinden toplumlarda kargaşayı önleyecek bir yasakçı bulunmalıdır. Çünkü Allah'ın isteği bu yöndedir.

Adaleti hakim kılarak kargaşayı önleyecek yasakçı ise insanlara hükmeden hükümdardan başkası değildir. Hükümdarlık, ona göre, şerefli bir derece olup kuvvetle talep edilir ve korunması gerekmektedir. Bu ise asabiyet olmadan meydana gelmez. Asabiyetler de birbirinden farklıdır. Her asabiyet kendine komşu olan diğer boy ve aşiretlere tahakküm eder. Bundan dolayı her asabiyet sahibi devlet kurarak hükümdar olamaz, ancak tebayı kendisine boyun eğdiren, vergiler toplayan, delegeler gönderen ve sınırları koruyan hükümdar olabilir. Ülkede onun kuvvetinden üstün kuvvet bulunmaz. Hükümdarlığın manası işte budur. Sınırları koruma, vergiler toplama ve delegeler gönderme gibi devletlere ait olan görevleri yapabilecek asabiyeti, yani kendisine arka çıkacak kuvvet ve kudreti olmayan kimse tam manasıyla hükümdar değildir.

14. Devletin Ekonomideki Yeri

İbn Haldun'un, devlete ve onun fonksiyonlarına iktisadi hayatta temel ve vazgeçilmez bir yer verdiği görülmektedir. Öncelikle devletin sağladığı güvenlik ve adalet ortamı her şeyin -bu arada iktisadi hayatın da- temelini oluşturur. Adalet mülkün temelidir felsefesi ve adaleti de devletin sağlayacağı düşüncesi, genel olarak İslam düşüncesinde olduğu gibi, İbn Haldun'da da temel hareket noktasını oluşturmaktadır.

Öte yandan döngüsel tarih felsefesi yaptığına ilişkin açıklamaların yer aldığı bölümde de belirtildiği gibi; adaletin refah ve bayındırlığın, iktisadi faaliyetin temeli olarak görülmesi tüm eski doğu ve İslam düşüncesine hakim olan bir yaklaşımı aksettirmektedir ve bu yönüyle İbn Haldun'un düşüncelerinde bir orijinallik yoktur. Ancak o, devletin sağladığı adil ve yumuşak bir siyasi ortamın iktisadi gelişme üzerindeki olumlu etkileri üzerinde daha ayrıntılı olarak durmaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi hayatta devletin yeri ile ilgili olarak ortaya koyduğu düşünceleri içinde en orijinal ve dikkat çekici olanı, devlet harcamalarının toplam talep içindeki ağırlığı ve bu harcamaların iktisadi faaliyetleri ve üretimi hızlandırıcı fonksiyonları ile ilgili görüşleridir.

15. Devlet Harcamaları

İbn Haldun'a göre devlet (yaptığı harcamalar, asker ve diğer devlet görevlilerine dağıttığı maaşlar yoluyla) toplumdaki en büyük harcama gücünü oluşturmaktadır. Bu yüzden iktisadi hayatın ve üretimin gelişmesinde devlet harcamaları, teşvik edici ve yönlendirici bir unsur olarak hayati bir yer tutmaktadır. Ancak devlet harcamalarının yöneldiği, gelirlerini hazineden sağlayan devlet görevlilerinin rağbet gösterdikleri malların üretimine ilişkin meslek ve sanatlar gelişme imkânı bulabilir.

Devlet harcamalarının ekonomide bu denli yer tutması nedeniyle, herhangi bir şekilde devletin gelirlerinde bir azalma olur ve devlet harcamaları kısılırsa, bu durum sadece devleti ve devletten maaş alanları güç durumda bırakmaz, belki de devletten ve devlet memurlarından daha çok tüm ekonomi ve üreticiler bu durumdan olumsuz yönde etkilenirler.

Devletin ve memurlarının harcamaları piyasadaki talebin önemli bir kısmını oluşturduğu için, bunlarda meydana gelecek bir daralma toplam talebi hemen etkileyecek ve piyasada durgunluk baş gösterecektir. Bu durum sürerse alışverişler azalır, üretim yavaşlar ve geriler, bunların sonucunda da devlet gelirleri, vergisel taban daraldığı için, düşer. İbn Haldun, devlet

harcamalarının iktisadi hayatı canlandırmasını akarsuların etraflarına hayat vermelerine benzetir. Nasıl ki sudan uzaklaştıkça bitkisel hayat da sönükleşirse, devlet merkezinde uzakta bulunan ve devlet harcamalarının teşvik ve desteğinden mahrum kalan iktisadi faaliyetlerde durgunlaşmaya ve gerilemeye başlar.

16. Hazine Anlayışı

Devlet harcamaları yaklaşımının bir sonucu olarak İbn Haldun, paraların hazinede toplanması ve biriktirilmesine karşıdır. O, bu durumun ekonomik faaliyetleri daraltacağı, üretimi azaltacağı ve sonunda tüm halkı ve devleti iktisadi bakımdan zayıf duruma düşüreceği kanaatindedir. Gerek halkın gerekse devletin zenginliğinin, hazinedeki paraların, halkın durumunu düzeltici sosyal harcamalarda kullanılması, üretim faaliyetlerini canlı tutacak ve teşvik edecek yurdu imar edecek bir talep (harcama) politikası ile artacağını söylemektedir.

Ona göre servet saklanarak değil harcanarak artar. İbn Haldun, hem iktisadi sonuçları bakımından hem de ahlaki düşüncelerle hükümdarların cimrilikten, hazinede çok para bulundurma hırsından kurtulmalarını, israfa kaçmamak şartıyla sosyal, hayri ve iktisadi harcamalarda cömert olmalarını tavsiye eder. Devletin ve halkın ekonomik durumunu harcamalarında pintice davranan bir devlet politikası kadar çabuk bozan bir şey yoktur. Ancak yaptığı harcamalarla ekonomik faaliyetleri canlı tutan bir devlet politikasıyla nimet ve servetler devamlı olur. Böyle bir politika sonucu devletin vergi gelirleri de artar.

17. Vergileme

Devlet harcamaları görüşünden hareketle vergileme politikasının günümüzde bile tartışılan yönlerine işaret eden İbn Haldun'un düşünceleri şöyle özetlenebilir.

Vergiler azalınca iktisadi faaliyetler canlılık ve hız kazanır. Ekonomi canlanınca vergi alınan taban genişler. Neticede az vergi alan devletin geliri çoğalır. Kaybeden ve az kazanan çok kazanmış olur. Diğer taraftan yüksek vergi oranları devlet gelirini düşürür. Çünkü daha öncede işaret edildiği gibi, bu durum tebayı ezer, vergi gayretini köreltir. Sonuçta da vergisel taban daralır çok kazanan kaybeder.

Ülkeyi mamur hale getirmenin en kuvvetli sebebi, memleketi imar etmek için çalışan müteşebbislerden tarh edilen vergilerin miktarını imkân ölçüsünde azaltmakta fayda vardır. Bunun bir yolu da vergi oranlarını

düşürmektir. İnsanlar bu yoldan ülkeyi imar için hevesli olarak faaliyet gösterir. Çünkü bundan hâsıl olacak faydaların kendilerine bol bol akacağından emin bulunmaktadırlar.

18. Devletin Ekonomiye Müdahalesi

İbn Haldun devletin ekonomiye doğrudan girişimci olarak girmesine de karşıdır. Ona göre böyle bir durum, kamu harcamalarında pinti davranmanın veya kamu gelirlerini arttırmanın yolu olarak vergileri ağırlaştırmanın sonuçlarından farklı sonuçlar doğurmaz.

Vergilerin ağırlaştırılmasının devletin masraflarını karşılamadığı, üstelik de yeni vergi tahsildarlarının istihdam edilmesi suretiyle ilave yükler getirildiği görülünce bu kez devletin kendisi ticaret yapmaya, piyasaya bir tüccar olarak girmeye kalkar. Devlet adına bazı devlet adamlarının piyasaya haksız rekabet yaparak girmesi sonucunda piyasa dengeleri sarsılır. Piyasaya giren bu insanlar zannederler ki böylece devletin serveti artacak ve üretim artışından dolayı devlet daha fazla vergi toplayabilecektir. Ancak bu yol hatalıdır. Çünkü bu süreç tebanın zararına işleyecektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Doğu düşünürü İbn Haldun'un bakış açısı ile dönemin değişen siyasi ve iktisadi koşullarının kötü oluşu toplumsal yaşamı ve onu bütünleyen kurumsal ve mali yapının da geç oluşmasına neden olmuştur. Dönemin şartlarının zor olmasıyla beraber Mağrip bölgesinde sürekli yaşanan karmaşa, isyan ve savaşların gerçekleştiği bir çağda iktisadi ve mali manada gelişmenin önemli bir boyutta olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla ortaçağın Kuzey Afrikasındaki yaşam ve yapılanma açısından gelişkin mali olay ve kurumlar görmek pek mümkün olamamaktadır.

İbn Haldun'un yaşadığı dönem itibarıyla baktığımızda; savaşların, isyanların ve salgın hastalıkların yaygınlaştığı zorlukları içermektedir. İbn Haldun'un bizzat içinde yaşadığı Kuzey Afrika'nın birçok bölgesinin iktisadi, siyasi ve sosyal koşullarının da ağır olması, onun, asabiyeti, toplumu, üretimi, emeği, ekonomiyi, aileyi, göçebe toplulukları, kenti, devleti, iktidarı, adaleti ve eşitlik duygularını sorgulamasına öncülük etmiştir. İbn Haldun'un yaşamının oldukça uzun kesiminde Mısır, Fas, Tunus, Cezayir çevrelerindeki yerleşim alanlarına göç ederek siyasi ve idari görevlerini yerine getirmiştir. Müderrislik, kadılık, kâtiplik gibi idari görevlerinin yanı sıra idari işlerini yaptığı sultan veya hükümdarın zulüm ve haksızlıkları karşısında gösterdiği tavır ve davranışlar, onun siyasi bakışını

anlatmaktadır. İbn Haldun bağ kurma, yerleşik topluluk ve ileri aşaması kentleşme ve gelişmenin vardığı nokta olan mülk, yani devlet yapısını incelemiştir. Devleti, insanın ömrü ve yapısına benzetmektedir. Devletin yaşam süresinin uzunluğu güçlü bir asabiyetin olmasına bağlıdır. Devletlerin varlık nedenini yaşatamaması ise zulüm, kötü yönetim, adaletsiz uygulamalar yoluyla çözülmeye ve ortadan kalkmaya. İbn Haldun'un Tunus'ta başlayan yaşamı büyük mücadelelerle sürmüş ve nekahet dönemini geçirdiği Kahire'de yaşamı sona ermiştir. İbn Haldun, Kuzey Afrika'da yaşayan toplumlardan yola çıkarak iktisadi ve mali yapıyı özel bir önem atfederek incelemiştir.

Dönemin zor koşulları içinde günümüzdeki gibi gelişkin mali kurumların ortaya çıkamadığını ve büyük miktarlarda mali olayların gerçekleşmediğini belirtmektedir. Ancak İbn Haldun, kamu maliyesine "gelir" ve "gider" yönlü bakmaktadır. Harcama ve gelir politikalarını belirlerken; adil, eşit ve genel olmasına dikkat çekmektedir. İbn Haldun'a göre, vergiler, gelir politikalarının en önemli ayağını oluşturmaktadır. Mülk ve teşebbüs gelirlerinin kamu gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturduğu o dönemde bu noktayı vurgulaması dikkat çekicidir. Vergilerin salınması, toplanması ve kamu hizmeti olarak topluma geri dönmesi süreçlerinin kim tarafından, hangi esaslara dayalı olarak, hangi oranlarda ve nasıl yapılacağı onun analizinde önemli bir yer tutmaktadır. Devlet yani hükümdar tarafından toplanan vergilerin hasılatının yüksek olması için cebri ama zulümden uzak, tüm topluma yayılmış ama mali gücün ötesinde olmayan, çeşitli vergileri içeren ama harcamalara göre ayarlanmayan bir vergi yapısını savunmaktadır. İbn Haldun devleti, toplumu, siyaseti, ekonomiyi, maliyeyi incelerken önce bütünselliği, değişimi ve karşılıklı etkileşimi yani bağlılığı ortaya koymuştur. Bu da bize göstermektedir ki; güçlü ve adalet sahibi bir devletin ömrü – her ne kadar kendisi döngüsel olarak 120 yıl olarak öngörse de - uzun olacaktır. Bu durum, vergi hâsılatının artmasını sağlayacak; artan gelir ise üretimin artmasına, ticaretin gelişmesine neden olacak ve böylece toplam hâsılatı artış gösteren devlet de verimli artışın dağıtımını adalet, eşitlik ve mali güç doğrultusunda gerçekleştirirse, bir devletin sürekliliğini sağlayan "kamu maliyesi" hazeri umranda "refah" olarak karşılığını bulacaktır.

Kaynakça

Albayrak, A. (2000). "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun", İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:9 Sayı:9, Uludağ Üniversitesi.

Armağan, M. "İbn Haldun KİT'lere Karşı", Çepeçevre, Zaman Gazetesi, 27/01/1998.

Armağan, M. "Meraklı Sorular", Çepeçevre, Zaman Gazetesi, 03/02/1998.

Armağan, M. "Reagan İbn Haldun'u Okudu mu?", Kültür Atlası, Zaman Gazetesi, 16/01/1998.

Armağan, M. "Vergide Liberalizm ve İbn Haldun", Kültür Atlası, Zaman Gazetesi, 16/01/1998.

Arslan, A. (1997), *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası,* 2. Basım, Vadi Yayınları, Ankara.

İbn Haldun (1988), *Mukaddime 1-2 (*Haz: Uludağ, S.), Dergah Yayınları, İstanbul.

İbn Haldun (1986), *Mukaddime I-II-III* (Çev. Z.K. Ugan) MEGSB, Şark İslam Klasikleri, İstanbul.

Kozak, İ.E. (1984b), "İbn Haldun'un Gelir ve Servet Dağılımına İlişkin Görüşleri", *Prof.Dr.A. Köklü Anısına Armağan,* AÜ SBF Yayınları No:535, Ankara.

Kozak, İ.E. (1984), *İbn Haldun'a Göre İnsan Toplum İktisat,* İnsan Yayınları No:19, İstanbul.

Okumuş, E. (2009), *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun,* 2.Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul.

Springborg, P. (1988), "İbn Haldun ve Yönetimlerin Döngüsü", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi,* Yıl:1, Sayı:2.

Ülgener, S.F. (1984), *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti,* Mayaş Yayınları No:9, Araştırma Dizisi No:2, İstanbul.

Yazan, Ü.M. (1992), *Cevdet Paşanın Toplum ve Devlet Görüşü,* 3.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.

Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ

1958 yılında Manisa'da doğan A. Kemal ÇELEBİ, ilk-orta ve lise eğitimini Manisa'da, Lisans öğrenimini 1980 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat-Maliye Bölümünde tamamlamış ve 1984 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Manisa Maliye Muhasebe Yüksekokulu'nda araştırma görevlisi akademik meslek hayatına başlamıştır. 1986 yılında, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Teorisi Anabilim Dalında "Bölgesel Kalkınmada Teşvik Edici Vergi Politikası ve Planlı Dönem Türkiye Uygulaması" konulu tezi ile yüksek lisans eğitimini ve 1991 yılında, yine aynı enstitünün Maliye Anabilim Dalında "Kamusal Tercihler ve Kamu Ekonomisinin Genişliği-Türkiye Örneği" konulu tezi ile doktora eğitimini tamamlamıştır.

1998 yılında doçentlik ve 2004 yılında da profesörlük unvanını alan A. Kemal ÇELEBİ, 2008 yılından itibaren Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölüm Başkanlığı görevini yürütmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda çeşitli bilimsel çalışmalarının yanında 1995 yılından bu yana Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi'nin editörlüğü görevini de sürdürmektedir.